

[ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԷԱՄԱԼՍԱՐՄԱՆ]

ՀԱՅ

ԳԻՏԱԿԱՆ
ԲԱՐԲԱՐՈՎԳԻՏՈՒԹՅՎՆ
100-ԱՄՅՎԿԻ
ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ
ՆՅՈՒԹԵՐ

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԻԶԵՎԱՆԻ ՄԱՍՆԱՀՅՈՒՂ**

**ՀԱՅ ԳԻՏԱԿԱՆ
ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
100-ԱՄՅԱԿԻ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐ**

(25 մայիսի 2014)

Արքեն Այտընյան

Հրաշյա Աճառյան

Արարատ Ղարիբյան

Գևորգ Զահուլկյան

**ԻԶԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2015**

ՀՏԴ 811.19:06.053

ԳՄԴ 81.2Հ

Հ 240

Հրատարակել է ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղի
գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ

Կազմող, գիտաժողովի պատասխանատու քարտուղար՝

Բ. Գ. Թ. Գարիկ Մկրտչյան

Խմբագրական խորհուրդ՝

Ա. Մրացյան բ. գ. դ., պրոֆեսոր

Վ. Ալեքսանյան պ. գ. թ., դոցենտ

Ս. Առաքելյան պ. գ. թ., դոցենտ

Վ. Ավագյան բ. գ. թ., դոցենտ

Յ. Ավետիսյան բ. գ. դ., պրոֆեսոր

Զ. Գևորգյան բ. գ. դ., դոցենտ

Ն. Դիլայրյան բ. գ. թ., դոցենտ

Է. Խեմչյան բ. գ. թ.

Վ. Կատվարյան բ. գ. թ., դոցենտ

Վ. Համբարձումյան բ. գ. դ., պրոֆեսոր

Ս. Հարուրյան բ. գ. դ., պրոֆ. ԳԱԱ թղթակից անդամ

Լ. Հովհաննիսյան բ. գ. դ., պրոֆ. ԳԱԱ թղթակից անդամ

Լ. Հովսեփյան բ. գ. դ., պրոֆեսոր

Գ. Մկրտչյան բ. գ. թ., ասիստենտ

Ա. Մարհատյան բ. գ. թ., դոցենտ

Խ. Վարդանյան բ. գ. թ., դոցենտ

Հ 240 Հայ գիտական բարբառագիտության 100-ամյակի գիտաժողովի

նյութեր / ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ - Իջևան, 2015, - 280 էջ:

Ժողվածուն ներառում է ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղում 2014թ. մայիսի 25-ին կայացած հանրապետական գիտական կոնֆերանսի գեկուցումների նյութերը՝ հոդվածների տեսքով:

ՀՏԴ 811.19:06.053

ԳՄԴ 81.2Հ

ISBN 978-5-8084-1958-2

© ԵՊՀ հրատ., 2015

© Կազմողի համար, 2015

ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔ

Հարգելի՝ գործընկերներ:

Ողջունում եմ բարբառագիտական այս կոնֆերանսի մեկնարկը: Ակնկալում եմ Ձեր ակտիվ գործունեությունն ու ներդրումը սպասվելիք քննարկումներում և դրանցից բխող արդյունքներում: Բարբառները մեր լեզվի պատմությունն ուսումնասիրելիս կարևոր են, քանի որ բարբառների հետազոտմամբ ևս հնարավոր է բացահայտել մեր պատմության խորքերն ու առեղծվածային էշերը: Ինձ համար հստակ է մի հանգամանք, որ բարբառների միջոցով գնում ենք դեպի մեր արմատներն ու ազգային ակունքները: Տավուշի մարզը նույնպես հարուստ է բարբառներով, հետևաբար պատահական չէ, որ գիտական բարբառագիտության հիմնադրման 100-ամյակին նվիրված գիտաժողովը տեղի է ունենում Իջևան քաղաքում:

Ողջունելի է, որ գիտական նստաշրջանում իրենց մասնակցությունն են քերել ոչ միայն ԵՊՀ-ի ու ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղի, այլև ԳԱԱ Հր. Աճայանի անվան լեզվի ինստիտուտի, Ազգագրության և հնագիտության ինստիտուտի ու Մատենադարանի մասնագետները: Առավել գնահատելի է, որ գիտական նստաշրջանում ներգրավվել են ասպիրանտներ, հայցորդներ ու մագիստրոսներ: Դատելով գիտաժողովի ծրագրի հագեցվածությունից և նրանում արծածվող հիմնախնդիրներից, համոզրում ունեմ, որ Ձեր քննարկումները կլինեն արդյունավետ: Մաղթում եմ բեղմնավոր աշխատանք:

*ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղի տնօրեն՝
U. U. Առաքելյան*

Հարգելի՝ գործընկերներ:

Բարձր գնահատանքի է արժանի այն, որ ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղում կազմակերպվել է նմանօրինակ հանրապետական գիտաժողով: Բարբառները մեր լեզվի հարստությունն են ու գանձերը: Դրանք մեր ժողովրդի տարրեր հատվածների բնական, ամենօրյա հաղորդակցումն են ապահովում: Մեր բարբառները լեզվական, պատմամշակութային արժեք ունեցող գոհարներ են, որոնց գիտական ուսումնասիրությունը հայագիտության կարևորագույն խնդիրներից է: Մենք կարևորում ենք նաև հայերենի բարբառային ատլաս ունենալու խնդիրը, որով տարատեսակ գիտական հարցադրումներ իրենց լուծումը կստանան: Բարբառների հետազոտության տարաբնույթ հարցերի՝ այս կարգի լայն ընդգրկում ունեցող գիտաժողովը կարևոր իրադարձություն է ոչ միայն ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղում, այլև հայ բարբառագիտության ասպարեզում: Բարի երթ:

*ՀՀ ԳԱՍՏ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի տնօրեն՝
Վ.Լ. Կատվայյան*

ՀԱՅ ԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵԿԴԱՐՅԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒԽԻ

Հայ բարբառագիտությունը զարգացման երկարատև ուղի է անցել, որի ձևավորման սաղմերը տեսանելի են հայերենի զարգացման հինհայերենյան շրջանի ու միջնադարյան մեկնիչների քերականություններում: Եթե 19-րդ դարում ստեղծվում է պատմահամեմատական լեզվաբանությունը, լեզվաբանական ավանդական գիտաճյուղերին զուգընթաց հիմնադրվում է նաև տարածքային լեզվաբանությունը:

Հայերենի բարբառների բուն ուսումնասիրությունն սկսվել է 19-րդ դարի վերջերից: Առաջին հայ բարբառագետներն են Ա. Այտրնյանը, Ք. Պատկանյանը, Լ. Մսերյանը, լեհ Հանուշը, Գ. Ախվերդյանը և այլք: Նրանց կատարած ուսումնասիրությունները հայ բարբառագիտության զարգացման գործում արժեքավոր են և արտացոլում են հայերենի այս կամ այն բարբառի հնչյունական, քերականական կառուցվածքի նկարագիրը:

Հայ բարբառագիտության զարգացման համար շրջադարձին է 20-րդ դարը: Այդ հարցում անուրանալի է հայ մեծանուն լեզվաբան Հրայր Աճառյանի ծավալած գիտական գործունեությունը: 1911 թ. լույս է տեսնում նրա «Հայ բարբառագիտություն-Ուրվագիծ և դասավորություն հայ բարբառների» արժեքավոր ուսումնասիրությունը: Այս աշխատությամբ հիմնվում է հայ գիտական բարբառագիտությունը: Նախաաճառյանական բարբառագիտությունը որքան և ունի ձեռքբերումներ, սակայն արծարծված հիմնախնդիրներով ու ուսումնասիրության ծավալով չունի այն ընդգրկումը, ինչը տեսնում ենք Հր. Աճառյանի կատարած ուսումնասիրություններում: Աճառյան բարբառագետ-գիտնականի վաստակը մեծ է ոչ միայն շուրջ չորս տասնյակ բարբառների հավաքագրմամբ, դասդասմամբ, գիտական ուսումնասիրությամբ ու հայերենի բարբառների միահատկանիշ ձևաբանական դասա-

կարգմամբ, այլի բարբառագիտական դպրոցի ստեղծմամբ: Հր. Ա-ձառյանն իր հետևորդներն է ունեցել ողջ 20-րդ դարում և ունի այսօր. նրա լեզվաբանական ժառանգությունը հիմք է դարձել տարաբնույթ գիտական ուսումնասիրությունների համար:

Հր. Աճառյանը հեղինակել է բազմաթիվ մենագրություններ՝ նվիրված հայերենի բարբառներին: Այդ մենագրությունների մի մասը նվիրված է արևմտյան բարբառներին, որոնցից շատերը եղենակի պատճառով այլևս չեն գործառում և իբրև լեզվական համակարգ այսօր մեզ ներկայանում են Աճառյանի աշխատությունների շնորհիվ: Համընդհանուր տեսակետ կա, որ Հր. Աճառյանի հավաքչական ու գիտական գործը հավասարագոր է մի ողջ ինստիտուտի կատարած գործունեության: Հետևապես, Հր. Աճառյանն իրավմամբ հայ գիտական բարբառագիտության հիմնադիրն է, ու հայերենի բարբառների գիտական ուսումնասիրությունը սկսվում է Հր. Աճառյանով:

ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղում կազմակերպված հանրապետական գիտաժողովը և հրատարակված սույն ժողովածուն հարգանքի տուրքն են մեծանուն գիտնականին:

*ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղի ասիստենտ,
ԳԱՍՍ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
գիտաշխատող, բ.գ.թ.՝ Գարիկ Մկրտչյան*

ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՈՍՎԱԾՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՋԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԲԱՅԱՁԵՏԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ¹

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

(ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ)

Բայազետի բարբառով ներկայում խոսում են ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Գավառ քաղաքում և շրջակա մոտ մեկ տասնյակ գյուղերում, որոնց բնակիչների նախնիները զաղթել են Բայազետ քաղաքից և հարակից բնակավայրերից, մասսամբ նաև Վանից, Խոյից, Մուշից և այլ վայրերից: Վերջիններիս սերունդները այլ բարբառով խոսողների հոծ և կայուն միջավայրում ժամանակի ընթացքում բնականաբար կորցրել են իրենց մայրենի խոսվածքները, սակայն Բայազետի բարբառի տարրեր խոսվածքներում դեռևս պահպանվում են դրանց հետքերը: Թե 19-րդ և թե 20-րդ դարերի սկզբներին բայազետցիները, պատմական հայրենիքից զաղթելով, բնակություն են հաստատել Արևելյան Հայաստանի նաև այլ վայրերում, և այսօր նրանց սերունդները բնակվում են Արագածոտնի (Կարբի, Արուճ, Քուչակ, Վերին Բազմաբերդ, Վարդենիս գյուղեր), Արմավիրի (Փշատավան, Ալաշկերտ, Զանֆիդա գյուղեր), Կոտայքի (Գողթ, Արագյուղ, Արգավան, Բջնի, Կաթնաղբյուր, Ակունք գյուղեր) մարզերում և այլուր²: Բարբառախոս այլ միջավայրերում Բայազետի բարբառը թողել է իր հետքը, բայց և ինքն էլ ենթարկվել է այլ բարբառների ազդեցության: Այսպես, Արարատյան բարբառի խոսվածքների մասին խոսելով՝ Ս. Բաղրամարյանը նկատում է, որ «Բայազետի բարբառի ազդեցությունը կա Հռկտեմբերյան-Կոտայքի ենթաբարբառի վրա, բայց այդ ազդեցությունը անհամեմատ ուժեղ է դրսորվում Կոտայքի

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ № SCS 13-6B382 գիտական թեմայի շրջանակներում:

² «Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերի բառարան», Երևան, 2008, 211 էջ /http://www.cadastre.am/storage/files/pages/pg_8945925618_pg_907871769_H_Bnak._bar.pdf:

շրջանում տեղակայված խոսվածքներում»³: Մյուս կողմից՝ Բայազետի բարբառային խոսքը, հայտնվելով մեկ այլ, օրինակ՝ Դիադինի բարբառի միջավայրում, ժամանակի ընթացքում զգալիորեն ազդվել է այդ բարբառից: Մեր դիտարկումով՝ Վարդենիսի տարածաշրջանի Ակունք գյուղի խոսվածքը, որի բնակիչների նախնիները գաղթել են Բայազետից, զգալիորեն հեռացել է մայր բարբառից: Այստեղ, օրինակ, բացակայում է Բայազետի բարբառի ձայնավորական համակարգի ամենաբնորոշ հատկանիշը շրջնայնացած ա-ն, և ընդհակառակը՝ լիարժեքորեն արտահայտվում է Դիադինի բարբառին խիստ բնորոշ մի հատկանիշ՝ ձայնավորների և բաղաձայնների ընդգծված քմայնացումը:

Այս աշխատանքում, այսպիսով, մեզ հետաքրքրում են Բայազետի բարբառի նախնական, բնօրրանում եղած վիճակին առավել մոտ խոսվածքները, որոնք պահպանել են բարբառի հիմնական հատկանիշներն ու ամբողջականությունը, նոր հայրենիքում չեն հայտնվել բարբառախոս այլ միջավայրում ու չեն ենթարկվել այլ բարբառների գերիշխող ազդեցության: Ահա թե ինչու ուսումնասիրության ոլորտում բուն Բայազետի բարբառը ներկայացնող Գավառ քաղաքի, Հացառատ և Արծվաբար թաղամասերի, Սարուխան, Նորատուս, Գանձակ, Կարմիրգյուղ, Ծաղկաշեն, Լանջաղբյուր, Գեղարքունիք, Հայրավանք համայնքների խոսվածքներն են, որոնցում Բայազետի բարբառը ներկայանում է անխառն վիճակով, իր բնականոն գործառության ու զարգացման ընթացքում:

Ինչպես որևէ լեզու միատարր չէ իր բոլոր դրսնորումներում, այնպես էլ ցանկացած բարբառ իր տարածման վայրերում հանդես է բերում զանազանություններ, որոնք պայմանավորված են թե՝ լեզվական, թե՝ արտալեզվական գործոններով: Լեզվի հասարակական բնույթը, նրա գործառական յուրահատկությունները պայմանավորում են տարբերակված դրսնորումներ տարածության ու ժամանակի մեջ: Իրողությունը այսպես է մեկնաբանում Հ.Աճառյանը. «...մարդկային հաղորդակցության միությունը բա-

³ **Ա.Հ. Բաղդասարյան - Թափալցան.** Արարատյան բարբառի խոսվածքները Հոկտեմբերյանի շրջանում, Եր., 1973, էջ 21:

ցարձակ չէ. ամեն մի համայնք իր ուրույն կյանքն ունի, և այս ուրույն կյանքը, միացած կլիմայական տարբեր պայմանների և ձայնական գործարանների տարբեր տիպի գործունեության հետ, առաջ է բերում մարդկային լեզվի մեջ տարբերություններ»⁴: Մեկ այլ առիթով էլ գրում է. «Լեզուն ներկայացնում է անթիվ անհամար զանազանությունների մի շարք, որոնք մի կետից սկսելով քանի հեռանում, աստիճանաբար ու ավելի են շեշտվում: Ամեն մի վայրում կան մի խումբ երևոյթներ, որոնք նույն կամ նման են այս հարևանի հետ, ուրիշ երևոյթներ, որոնք նույն կամ նման են այն հարևանի հետ. այսպես շարունակաբար: Բայց չկա մի վայր, որի լեզուն ամբողջությամբ նույնը լիներ մի ուրիշ վայրի կամ ուրիշ վայրերի լեզվի հետ...»⁵: Ուստի և բնական է, որ Բայազետի բարբառը դրսերման յուրահատկություններ է հանդես բերում հիշյալ բոլոր համայնքներում ել, առանձին դեպքերում՝ նույնիսկ նույն համայնքի ներսում՝ պայմանավորված բնակիչների նախնիների ծագմամբ (հատկապես նման պատկեր են ներկայացնում Սարուխան և Նորատուս համայնքները):

Բարբառագիտական հետազոտության համար բարբառի խոսվածքների ընդհանրություններից բացի կարևոր են նաև դրանց յուրահատկությունները, որոնց դիտարկումը ոչ միայն էական է բարբառային պատկանելությունը որոշելու հարցում, այլ նաև թույլ է տալիս ավելի ամբողջական պատկերացում կազմելու բարբառի, նրա զարգացման ընթացքի, այլ բարբառների հետ շփումների վերաբերյալ:

Խոսվածքային յուրահատկություններ հանդես են զալիս հնչյունական ու ձևաբանական համակարգերում, նաև բառապաշտում:

Հնչյունական համակարգում զանազանություններ կան ինչպես իրողության դրսերման աստիճանի, ընդգրկման առումներով, այնպես էլ հնչյունափոխական երևոյթների արտահայտության, բառերի հնչյունական ձևավորման տեսանկյուններից: Կան նաև միայն այս կամ այն խոսվածքում նկատվող երևոյթներ: Այս-

⁴ Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Եր., 1951, էջ 114:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 324-325:

պես, ա-ի շրթնայնացման աստիճանները տարբեր են Գավառ քաղաքում և Սարուխանում (Վերջինում շրթնայնացումն ավելի ընդգծված է)⁶, քմայնացած ա-ն ավելի տարածված է Գանձակում և Նորատուսում, քան այլ վայրերում: Գավառում, Ծաղկաշենում, Հացառատում, Նորատուսում գալ բայի հրամայականն է **հարի**, իսկ Սարուխանում, Լանջաղբուրում, Գեղարքունիքում՝ **արի** (ա-ն շրթնայնացած է): Հնյունափոխական իրողությունները առանձին յուրահատկություններ ունեն խոսվածքների մեծ մասում: Այսպես, հետնալեզվային բաղաձայնների քմայնացում նկատվում է միայն Գանձակում և Նորատուսում: Միայն Նորատուսում և Հայրավանքում **է**, **է**, **ի** և քմայնացած **ա** ձայնավորներից առաջ **գ, կ, ք** հետնալեզվայինների դիմաց առկա են **օ, ճ, չ** հպաշփականներ, միայն Գավառում և Կարմիրգյուղում փոխառյալ բառերում **ու-ի** դիմաց կա **ի՝** քիֆտա, մինաթ, շիշա: Հնյունական տարբեր ձևավորվածությունների այլ օրինակներ. գ՝ ըլօխկօնձի /Սարուխան/, գըլխկօնձի /Ծաղկաշեն/, գըլխակօնձի /Հացառատ/. գըլխրկօնձի /Գանձակ/. օղողթ /Սարուխան/, օղաղթ /Գավառ, Ծաղկաշեն/, կօլթուղ /Սարուխան/-կօլթօղ /Հայրավանք/. խօնթխընթալ /Սարուխան/- խօտխընթալ /Հայրավանք/, Նորատուս և Հայրավանք բա – մյուսները բա. վերո կամ վէյրօ /Սարուխան/- վէդրը /Արծվաքար/:

Զգալի են տարբերությունները ձևաբանական համակարգում: Այդպիսիք վերաբերում են և անվանական (հոգնակերտ մասնիկներ, սեռականի ձևավորում, դերանվան կարծ ու երկար ձևեր), և բայական (բայի կազմություն, խոնարիշչներ) համակարգերին: Այս դեպքում գերակշռում են երևույթի առանձնակի

⁶ Բայազետի բարբառում **ա** շրթնայնացած ձայնավորի դրսուրումների մասին տե՛ս **Վ. Կատվայան**, «Ա» ձայնավորի դրսուրումները Բայազետի բարբառում և «Աճառյանի օրենքը», Բանքեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն, 2012, 2, էջ 48 – 64: Տպագրության դյուրության համար շրթնայնացած ա-ի համար համապատասխան գրանշանք չենք օգտագործում: Նշենք, որ Բայազետի բարբառում միշտ այդպիսի ա է հանդես գալիս բացարձակ բառասկզբում, նաև բառասկզբի խոլ բաղաձայններին /բացի հ և խ շփականները/, մ,ն ձայնորդներին հաջորդող դիրքում:

դրսնորումները: Օրինակ, Գավառում **աֆտօ** բառի հոգնակին է **աֆտօր**, մյուս համայնքներում՝ **աֆտօներ**, **տիք** հոգնակերտր հատուկ է միայն Նորատուսին, բոլոր խոսվածքներում **քեզ** ձևի դիմաց կա նաև **քե**, միայն Սարուխանում՝ նաև **մեզ**, **ձեզ** ձևերի դիմաց՝ **մե**, **ձ’ե**, Գավառում և Հացառատում **ով-ի** դիմաց ունենք **վոն**, իսկ մյուսներում՝ **վորը**, **կօ** հաստատական մասնիկ գիտեն միայն Սարուխանը, Լանջաղբյուրը և Գեղարքունիքը, ներկայի հիմքում ն ածանցի անկումը հատուկ է հիմնականում Լանջաղբյուրին /հըլեմ, գըթեմ, խաքեմ, հիշեմ/, մասամբ՝ Սարուխանին /հընգեմ, մըտեմ/. մյուս խոսվածքների **հիշկալ**, **կրովել** բայերի դիմաց Գավառում գործառում են **հիշկել**, **կրովալ** ձևերը. այդպես նաև՝ խօսխըտալ /Հայրավանք/- խօսխըտել /Արծվաքար/. ձայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը յ-ով են կազմում խոսվածքների մի մասը /Սարուխան, Գեղարքունիք, Լանջաղբյուր, Հացառատ, Նորատուս՝ Կարօյ, Աննայ, իսկ Գավառում՝ ի հոլովիչով՝ Կարօյի, Աննայի, և այլն/: Յուրահատուկ կազմություն է հանդիպում Նորատուսում և Հայրավանքում հոգնակի ստացականության իմաստով՝ **վոտը մե, ձեռը մե** /մեր ոտքերը, մեր ձեռքերը/: Նորատուսում երբեմն որոշիչ հոդը բառիմաստի տարբերակման դեր է ստացել՝ Դոր ես էթում /Ուր ես գնում/ – Դորն ես էթում /Ինչպես ես գնում/:

Առավել ցայտուն են բառապաշարային տարբերությունները: Կան բառեր, որոնք հատուկ են առանձին խոսվածքների (օրինակ՝ Սարուխան. **օցմօզօզիկ** /մողես/, կավառ, Գավառ. Էրկումատ /եղան/, կրվաս /կաղամբով և զազարով թթու/, Նորատուս. խընոցի, **գօվըկ** /մեծ ձագար/, աղմասօրիկ /ատամահատիկ/, կրլմբօստիկ /գլուխկոնծի/, Ծաղկաշեն. կէսավուր /կէսօր/, Գանձակ. կունարկ /բասմա/, Հացառատ. պըտավոր /զատիկ/, Հայրավանք. **անան** /տատիկ/, Արծվաքար. **աղընջուկ** /եղինջ/), կան բառեր էլ, որ հանդես են զալիս երկու և ավելի խոսվածքներում (օրինակ՝ Գավառ, Արծվաքար. **տաքոց-դողոց** /տենդ/, կրտուր, Հացառատ, Ծաղկաշեն. **բոցկապ** /խուրձ/, Սարուխան, Ծաղկաշեն. **տանիս** /տանիք/, Գավառ, Հացառատ. **ախազ**, Սարուխան, Հացառատ, Նորատուս. **յեղրոճիկ** /եղինջ/): Կան նաև բառիմաստի տարբե-

բություններ: Օրինակ՝ Գավառ քաղաքում **մուտքուղա** բառը նշանակում է ճաշի խյուս, մյուսներում՝ խորիզ. Նորատուտում և Հայրավանքում **հօդա** բառը նշանակում է գոմ, այլ խոսվածքներում՝ գոմում առանձնացված տեղ՝ նստելու համար. խոսվածքների մեծ մասում **հախապոր-ը** բնական աղբյուրն է, իսկ Հացառատում, Ծաղկաշենում՝ նաև ծորակը: Կան նաև բառակազմական յուրահատկություններ: Օրինակ խոսվածքների մեծ մասում բաղիյուսական բարդությունները կազմվում են **ու շաղկապով՝ տուն ու տեղ, դուռ ու դուս, խաց ու պանիր**, մինչդեռ Գավառում շաղկապի փոխարեն հնչում է **ը /տունըտեղ, դուռըդուս, խացըպանիր/**:

Խոսվածքային առանձնահատկությունները տարածքի բնակիչներին թույլ են տալիս հեշտությամբ որոշելու խոսողի որ համայնքից լինելը: Սակայն, հասկանալի է, բոլոր խոսվածքները միավորվում են Բայազետի բարբառի համար ընդհանուր հատկանիշներով ու բառապաշարով, և առաջին հայացքից բոլոր համայնքներում գործառում է բարբառային նույն խոսքը: Իրենց առանձնահատկություններով հանդերձ՝ խոսվածքները բարբառի ներսում որոշակի ընդհանրություններով կազմում են խմբեր. ա/Գավառ, Հացառատ, Կարմիրգյուղ և Արծվաքար, թ/Սարուխան, Լանջաղբյուր և Գեղարքունիք, գ/Նորատուս և Հայրավանք, դ/Գանձակ և Ծաղկաշեն: Հետաքրքրական է, որ այս խմբավորումը պայմանավորված է համայնքների բնակիչների ծագումնաբանությամբ: Այսպես, առաջին խմբի խոսվածքների կրողների նախնիները եկել են Բայազետ քաղաքից և հարակից գյուղերից, երկրորդ խմբինը՝ հիմնականում Բայազետի գավառի Զանգիզոր և Սուրբ Օհան գյուղերից, երրորդ խմբինը՝ Արծափի Քորուն և Սոսուն գյուղերից, չորրորդ խմբինը՝ Խոյից, Սալմաստից և Բայազետից⁷: Ուշագրավ է, որ երրորդ և չորրորդ խմբերի խոսվածքներում իրենց զգացնել են տալիս ենթաշերտային իրողություններ (հատկապես հնյունական համակարգում /քմայնացում/ և բառապաշարում, երբեմն նաև քերականական համակարգում): Նշենք նաև, որ երբեմն այս կամ այն խոսվածքում նկատելի է

⁷ Տե՛ս նաև **Ա.Բաղրամյան**, Հայերեն բարբառներ. Սևանա լճի ավազանի խոսվածքները, Եր., 1972թ., էջ 7-9:

բարբառային այլ միավորի ազդեցություն: Այսպէս, Սարուխանի խոսվածքում հանդիպում են կապերի նախադաս գործածությամբ քարացած ձևեր /Բայազետի բարբառին հատուկ է համապատասխան կապերի հետադաս գործածությունը/, ինչպէս՝ **Վը Վը-զի, դրու Վը դրան, խրտ գ՝ ալր** /զալուն պէս/, որոնք ակնհայտորեն Մշո բարբառի ազդեցության հետևանք են:

Նկատելի է, որ խոսվածքները ավելի հաճախ միմյանցից տարբերվում են բարբառային ընդիհանուր հատկանիշների դրսեվորման յուրահատկություններով և բառապաշարային իրողություններով: Բարբառի շրջանակներում խոսվածքները միմյանցից տարբերակվում են նաև մեկ տասնյակի չհասնող բարբառային հատկանիշներով, ընդ որում՝ որևէ խոսվածքի առավելագույնը հատուկ են նման հատկանիշներից չորսը կամ հինգը:

Ուսումնասիրության արդյունքում հանգում ենք այն եզրակացության, որ հարկավոր է տարբերակել և ներմուծել **խոսվածքային հատկանիշ** հասկացությունը: Եթե բարբառային հատկանիշները բնութագրվում են առկայություն/բացակայություն հակադրությամբ և ունեն համակարգային բնույթ ու բարբառները միմյանցից տարբերող դեր, ապա խոսվածքային հատկանիշները կրնութագրվեն բարբառային հատկանիշների դրսեռումների որակական և քանակական տատանումներով, մասնավոր բնույթով: Օրինակ ա-ի շրթնայնացման տարբեր աստիճանների առկայությունը հատկանիշի դրսեռումն որակական յուրահատկություն է, քմայնացած ա-ի, հավելական հ-ի դրսեռումների յուրահատկությունները ունեն քանակական բնույթ, հնչյունափոխական, բառերի ձևափորման, քերականական, բառապաշարային շատ իրողություններ ևս ունեն մասնավոր բնույթ: Իհարկե, խոսվածքները ևս միմյանցից կարող են տարբերվել **բարբառային հատկանիշներով** /ձայնավորահանգ բառերի սեռականի կազմություն, քմայնացման երևույթ, գ,կ,ք-ի դիմաց ջ,ձ,չ, դերանունների տարբեր ձևեր/, սակայն այդպիսիք որակ չեն կազմում և բարբառի ներսում խոսվածքային հատկանիշի դեր ունեն: Պետք է կարծել, որ խոսվածքում հանդես եկող բարբառային հատկանիշները հիմնականում այլ բարբառների ազդեցության կամ ենթա-

Հերտային իրողությունների հետևանք են, բայց հնարավոր է, որ այդպիսիք լինեն նաև մարող կամ նոր ձևավորվող իրողություններ:

Виктор Катвяян – Языковые особенности диалекта Баязета. – В статье рассматриваются языковые особенности диалекта Баязета. Исследование приводит к выводу, что диалекты в основном отличаются особенностями диалектальных проявлений присущих им общих характеристик. А диалектальные свойства, отличающие один диалект от другого, обычно являются результатом влияния других диалектов или подслойными реалиями. Автор не исключает, что они могут также быть исчезающими или новыми реалиями.

Viktor Katvalyan – *Speech peculiarities in Bayazet dialect.* – The author has touched upon the speech peculiarities of Bayazet in the article and came to the conclusion that speeches differ mainly with the common characteristic features of speech expression typical to the dialect. And the dialect features which make the speeches differ from each other are principally the result of the influence of other dialects or they are substrate realias. The author doesn't exclude that they can also be extinguishing or newly-forming realias.

Բանալի բառեր: Բայազետ, տիպական, բարբառային հաստկանիշ, բարբառ, խոսվածքային առանձնահատկություններ, բարբառային, լեզու:

Ключевые слова: Баязет, диалектальные свойства, характеристика, диалект, языковые особенности, диалектальные, язык.

Key words: Bayazet, the features of dialect, typical, dialect, speech peculiarities, idiomatic, language.

**ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՏՈՒՆ ԵՎ ՏԱՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ
ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴԱՇՏՆ ԱՐՏԱՑՈԼՈՂ
ԲԱՌԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՇՈՒՐՉ**

**ՀԱՍՍԻԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
(ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ)**

Հնագույն հայերենը չէր կարող չունենալ բառային նշանակալից քանակությամբ տարբերակներ, և դրանք պիտի արտահայտվեին ինչպես միևնույն կամ մերձավոր իմաստների համար՝ տարբեր բառերի առկայությամբ, այնպես էլ միևնույն բառի իմաստային տարբեր զարգացումների մեջ:

Ինչպես զիտենք, հին հայերենը լավ է պահպանել բնակության, տան և վերջինիս մասերի վերաբերյալ բնիկ հնդեվրոպական անվանումները՝ **տուն, ալթ, խուղ, դուռն, անդ, որմն, ձեղուն, առաստաղ, ցիւ, քիւ** և այլն:

Քննվող նյութի իմաստային դաշտն արտացոլող բառանվանումների ցանկում ներառել ենք **շեմ, որմնախորշ (պատրիան), առաստաղ, երդիկ, տանիք, թոնքի օդանցք, ջրհորդան հասկացությունների՝ հայերենում առկա բարբառային դրսերումները: Վերոնշյալ հասկացությունների բառանունները դիտարկելիս դրանք տարանջատել ենք հետևյալ խմբերի.**

1. բնիկ հայերեն՝ հնդեվրոպական ծագման բառեր.
2. զրաբարում չվկայված հնդեվրոպական արմատներ.
3. բնածայն բառեր.
4. իմաստափոխված բառեր.
5. փոխառյալ բառեր:

Շեմ հասկացությունը հայերենի բարբառներում արտացոլված է հիմնականում **սեմ (շեմ), անդ (որբնդի), մղակ, էշիկ, աստանա, շիֆանա** բառային սկզբնաձևներով: Ըստ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի ծրագրի հավաքած նյութերի՝ առկա են նաև սակավադեպ հանդիպող բառաձևեր՝ **ախոռ, ձխան:**

Գրաբարյան **անդ** բառաձևը Հր. Աճառյանը համարում է բնիկ հայերեն բառ՝ հնդեվրոպական ծագումով, որի ցեղակիցներ են

սանս. **ata** (դռան շրջանակը), լտ. **antae** (դռան երկու կողմերի պատճենը): **Անդ** «սեամ, շեմք» առանձին անզործածական է, այն պահված է միայն դրանդ, դրանդք, դրանդի բառաձևերում: Իմաստն է նախադուռ, դռան գավիթ, մուտք կամ շեմք: Կազմված է դր-դռու (հմմտ. դրացի) և հիշյալ անդ բառերից¹:

Հայերենի բարբառներում պահպանված է հնդեվրոպական անդ արմատից կազմված դրանդի բառաձևը, բայց արդեն ոչ հասկացության լիարժեք իմաստով. այստեղ բարիմաստի որոշակի փոփոխություն է տեղի ունեցել: Օրինակ՝ Սուշում դըքքնդի բառաձևն ունի դռան վերին շեմ նշանակությունը, իսկ Համշենի բարբառում դէքքնդի-ն «պատշգամբի երկարությամբ ձգվող գերանն է»²:

Շեմ հասկացության դիմաց հայ բարբառներում գործառող զուգաբանությունների հաջորդ բառախմբի առանցքը **սեմ** բառանունն է:

Ըստ Գ. Զահուկյանի՝ աբխազ-ադրբեյական լեզուները, հատկապես աբխազերենը, հայերենի հետ շփման մեջ են եղել հին ժամանակներից սկսած: Հայ-աբխազ-ադրբեյական զուգադիպումների առաջին շերտը կազմում են այն բառերը, որոնք արդյունք են հեռավոր ցեղակցության և հնդեվրոպա-աբխազ-ադրբեյական հնագոյն շփումների և «տարրական ցեղակցության» (մանկական բառեր, բնաձայնություններ, ձայնարկություններ):

Գ. Զահուկյանը հնարավոր է համարում **սեամ** (**սեմ, շեամ, շեմ**) բառի արևմտակովկասյան ծագումը, թեև կարծում է՝ նմանությունը կարող է և պատահական լինել³: **Սեմ (շեմ)** բառանունը գրեթե համահայերենյան կիրառություն ունի: Հայերենի բարբառներում այն հանդես է գալիս և՝ **սեմ** (զրաբարյան **սեամ**-ից), և՝ **սԵմ** անցումով համեմետաբար ուշ առաջացած **շեմ**, ինչպես նաև **շեմք** տարբերակներով:

¹ Հ. Աճառյան, Հայերեն Արմատական բառարան, հտ. 1, Ե., 1971, էջ 186:

² Հ. Աճառյան, Համշենի բարբառ, Ե. 1947, էջ 226:

³ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային Ժամանաշրջան, Ե., 1987, էջ 602:

Սեմ բառազուգարանությունը փաստված է սահմանափակ բարբառային տարածքում: Օրինակ՝ այն կղզիացած է Երզնկայում (**շեմ/սեմ**), Սասունում առկա են սիմ (Իշխանաձոր գ.) և **սեմ** արմատից բառաբարդմամբ առաջացած **սեմակալ** բառի բարբառային տարբերակները՝ **սիմզալ** (Սասունի Շադախի շրջ. Գյարմավ գ.), **սէմզալ** (Հազզոյի Իրիցանք գ.):

Շեմ հասկացության բառանուն է դիտարկվել **մղակ** բառաձևը: **Մղակ** բառի ծագման հավաստիությունն անորոշ է, չնայած Հր. Աճառյանը գրում է. «Գավառական բառեր անունը կուտանք բոլոր այն բառերուն, որոնք օտար լեզվէ մը փոխ առնված չեն, հայերեն են, բայց միևնույն ժամանակ հին մատենագրության մեջ ավանդված չեն, ինչպես դարաբաղցոց **մղակ** «դուռ» բառը»⁴: Սակայն մեկ այլ տեղում գիտնականը, ներկայացնելով արաբական փոխառությունները, շինության և շենքի մասեր իմաստային-թեմատիկ խմբում փաստում է նաև **մղակ-ը**՝ որպես դռան փակ⁵: Ղարաբաղի բարբառում առ այսօր էլ **մղակ** բառը գործածվում է **դրան օղակ** իմաստով: Չի բացառվում **մղակ** բառի արաբերենից փոխառյալ լինելը: Մեր կարծիքով՝ ժամանակի ընթացքում **մղակ** բառը **դրան փակ** իմաստից՝ բառիմաստի ճյուղավորմամբ, ձեռք է բերել նաև **դուռ** իմաստը, ապա ժամանակի ընթացքում **դուռը** և **շեմը** իմաստային համանիշություն են ձեռք բերել, և բառը ստացել է **շեմ** իմաստը:

Սրա վառ ապացույցն է նաև այն, որ Գորիսի որոշ խոսվածքներում (Խնձորեսկ, Վերիշեն գ.-եր) **մղակ** բառին զուգահեռ որպես **շեմ** հասկացության նշանակելի տոմսությունը բառաձևն է գործածվում: **Մղակ** բառանունը առկա է միայն Ղարաբաղ-Շամախիի միջբարբառախմբի խոսվածքներում:

Շեմ հասկացության դիմաց յուրահատուկ բառաձև ունի Եվ-դոկիայի բարբառը՝ **ախոռ**, որը համարվում է իրանական փոխառություն: Ըստ Հր. Աճառյանի՝ **ախոռ-ը** առաջացել է **ուտել-խմել** արմատից, ըստ այսմ՝ **ախոռ** բառի բուն նշանակությունն է **ու-**

⁴ Հ. Աճառյան, «Հայերեն գավառական բառարան», Թիֆլիս, 1913, էջ 4:

⁵ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Ե., 1951, էջ 199:

տեղ-խմելու տեղ⁶: Տեղական թուրքերենի ազդեցությամբ բառի-մաստի փոքր փոփոխությամբ բառը ձեռք է բերել **մսոր** իմաստը: Մեր կարծիքով՝ **ախոռ**-ը թերևս փոխաբերացման հիմքի վրա առաջացած բառանուն է: Այս դեպքում փոխաբերացման հիմք է դարձել կատարած դերի նույնությունը կամ նմանությունը: Հայկական բնակելի տան մուտքի մոտ է եղել **ախոռը, գոմը**, որին հաջորդել է մարդու բուն ապրելու տեղը, որից էլ **ախոռ** բառը բառի-մաստի նեղացումով ստացել է **շեմ** նշանակությունը:

Հայ բարբառներում **շեմ** նշանակությամբ գործածվում է նաև **Ճիան-ը Ճինի** բառի բարբառային տարրերակն է: Այն գրանցված է Մանազկերտի Ռատամ Գեղուկ, Սևանի շրջ. Գեղամավան և Արարատի շրջանի Արարատ գ.-երում: **Ճինի** բառի առաջնային իմաստն է՝ հնատիպ դռների ներքեսում և վերևուն հատուկ ելուստ, որ ներքեսից հագնում է շեմի փոսիկին, իսկ վերևից՝ դրանդիին: Քանի որ այդ ելուստը եղել է շեմի վրա, հավանաբար այստեղից էլ հայերենի որոշ բարբառներում **Ճինի**-ն իր **Ճիան** բարբառային տարբերակով իմաստային քևեռացումով ձեռք է բերել շեմ նշանակությունը: Ըստ Զահուկյանի՝ անհնար չէ **Ճ(η)խնի** բառի ուրարտական ծագումը⁷:

Որմնախորշ: Որմնախորչի, այսինքն՝ սենյակում պատի մեջ թողած՝ երեսը բաց պահարան հասկացության ներկապնակը հայ բարբառներում բավականին խայտաբղետ է: Հիշյալ հասկացության բառանուններ են բնիկ հայերեն **ականատ**, դռնակ, աձկոծ, աշկունք բառաձևերը: **Ականատ**-ը բնիկ հայերեն բառ է, որն առաջացել է **ակն(աչք)** և **հատ(ել)** բաղադրիչների բառաբարդումից: Հր. Աճառյանը վկայակոչում է **ականատ** բառի գավառական ձևերը՝ **ակնատ**, **հականատ**, որոնք բարբառներում հանդես են գալիս թոշուն որսալու ցանց, ինչպես նաև **ականատ**՝ պատի մեջ բացված դարան կամ սենյակից սենյակ բացված փոքր պահարան

⁶ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 1, Ե., 1940, էջ 99:

⁷ Գ. Զահուկյան, ՀՀՊ, ՆԺ, Ե., 1987, էջ 439:

նշանակությամբ⁸: Նույն բացատրությունն է տալիս Հայկագեան բառարանը⁹:

Ականատ բառը իր հնյունական տարբերակներով առկա է Վանի, Մուշի, Խոյի բարբառների խոսվածքներում:

Օրմնախորչ հասկացության բառանվանում է նաև **ակն** արմատից սերված **աչկունք** բառաձևը: Ինչպես հայտնի է, բազմիմաստ **աչք** բառն ունի նաև **դարակ** նշանակությունը, և բարբառներում **աչկունք** բառանունը (**աչ+իկ+ունք**) բառիմաստային ճյուղավորմամբ առաջացող բառաձև է (սենյակում պատի մեջ թռղած, երեսը բաց պահարան՝ դարակ իմաստով): **Աչկունքը՝** իբրև որմնախորչ, գործածական է Մուշ-Տիգրանակերտի բարբառախմբի որոշ խոսվածքներում (Բուլանուխի Միրբար, Կոպ գ-եր):

Օրմնախորչ հասկացության բառանուն է **դիտարկվել** նաև **դոնակ** բառաձևը, որը կողյակի ձևով գործառում է Զուղայի բարբառում (Նախիջևանի Փարաղաշտ՝ **տռնակ//պրտրիան**, Փառակա՝ **տրռնօկ//ականատ**, Հին Զուղա՝ **տրռնակ**):

Գ. Զահուկյանը «Քնակարան, տուն, կահկարասի» իմաստային-թեմատիկ խմբում ընդգրկում է նաև **դուռն** բառը՝ որպես հնդեվրոպական բառանուն¹⁰:

Հայերենի բարբառների մի ստվար մասում **որմնախորչ** իմաստով գործածվել է **պատրիան** բառանունը: Հր. Աճայանը **պատուիանի** համար ներկայացնում է երկու իմաստ՝ 1. լուսամուտ, 2. պատի մեջ պահարան:

Հստ Զահուկյանի՝ **պատուիան** բառի հին ձևը **պատուրիան**-ն է՝ առաջացած իրանական **paturhānā** (*pati-frāna*) ձևից¹¹: Լ. Հովհաննիսյանը նշում է, որ **պատուիան** բառի իրանական ծագման փաստարկումներ կան որոշ իրանագետների մոտ: Գիտնականը ավելի հավանական է համարում Բենվենիստի բացատրությունը. «Միջին իրանական **pātfrās**-ի համարանությամբ՝ հյ. **պատուիան**, տեսնում է միշ. իրանական *pātrfān<*pāti.pāna.*frāna, սնս. **prāna**,

⁸ Հր. Աճայան, ՀԱԲ, հու. 1, Ե., 1971, էջ 109:

⁹ Նոր բառզիրք Հայկագեան լեզուի, հու. 1, Ե., 1979, էջ 22:

¹⁰ Գ. Զահուկյան, ՀԼՊ, ՆԺ, Ե., 1987, էջ 264:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 540:

«փշել» *patifrana կազմության մեջ տեսնելով «օդանցք, լուսամուտ» իմաստը (BSL, 1963, 63), մանավանդ որ *patifrana-ի համապատասխանությունը ակնհայտ է հատկապես պատուհան-ի պատրհան տարբերակի հետ, որն ավելի հին ձև է և պահպանված է նաև արդի որոշ բարբառներում»¹²:

Պատրհան-ը և պատուհան-ը հայերենի բարբառներում փաստըված են մի շարք հնչյունական տարբերակներով: **Պըտըր-հան** հնչյունական տարբերակն է առկա Ղարաբաղի բարբառում, պըտըրհօն-ը՝ Ազուլիսում: **Պատուհան** կամ պատուիան հնչյունական տարբերակներն են առկա Վանի, Մուշի բարբառներում: Առավել «աղավաղված» հնչյունական տարբերակներով հանդես են գալիս Սվեղիայում՝ բաղիհուն, Չմշկածագում՝ բաղիհօն, բաղիֆօն, Քեսարում՝ բէտիհուն, Խարբերդում՝ բաղֆօն: Որքան էլ տարօրինակ թվա, պարզվում է՝ այս «աղավաղված» ձևերը հնագույն տարբերակներ են:

Կարձևանի բարբառում արձանագրված է խլվակ բառանունը՝ որպես **որմնախորշ**: Կարծում ենք՝ բարբառային խլվակ բառը սերս առնչություն ունի խողովակ բառի հետ: Լ-ի և դ-ի՝ որպես ինքնուրույն հնչույթներ գիտակցվելու և հնդեվրոպական L-ի տարատեսակները լինելու օգտին են խոսում հայ բարբառներում պահպանված այն բառաձևները, որոնք մերթ դ-ով, մերթ լ-ով են հանդես գալիս: Ինչպես խլվակ-ում, ըստ մեզ, խողովակ բառի մի տարբերակն է՝ խողովակ > խըղրվակ > խըլվակ: Ի հաստատումն այս ամենի՝ բերենք խողովակ բառի մեկնությունը ըստ Աճառյանի: «Խողովակ - (խուղակ), փողրակ, ջրի կամ ուրիշ մի հեղուկի անցք... գվո. նույն բառերն են խլվակ՝ Սվեղիա - պատերի ստորոտը բացված ջրի շատ ներ անցք, խլվակ՝ Հին Զուլա- պատի ստորոտը բացված ծակ, որից ջուրը ներս է հոսում»¹³:

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ պատի մեջ ծակ, որով ջուրը ներս է հոսում իմաստից, բառիմաստային ճյուղավորմամբ, խլվակ բառը ձեռք է բերել **որմնախորշ** իմաստը:

¹² Հ. Հովհաննիսյան, Հայերենի իրանական փոխառությունները, Ե., 1990, էջ 257:

¹³ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հու. 2, 1973, էջ 389:

Լոռու տարածքում կղզյակի ձևով առկա է **գյանջինա** բառանունը՝ որպես **որմնախորշ** հասկացության բառաձև: **Գյանջինա** բառը սերտորեն առնչվում է **գանձանակ** բառի հետ: Գ. Զահուկյանը **գանձ-ը** և նրանից ածանցված **գանձանակ-ը** համարում է պարսկական փոխառություն: Մեր կարծիքով՝ **գանձանակ** բառը պարսկերենից անցել է վրացերենին, իսկ վրացերենից՝ **գյանջինա** տարբերակով, Լոռու խոսվածքին: Այսինքն՝ **գյանջինա-ն** գանձանակ բառի այլափոխված տարբերակն է (հմմտ. **Գանձակ** - **Գյանջա**):

Հր. Աճառյանը ևս փաստում է **գյանջինա** բառաձևը. վրացական **գանձանակի-ն**՝ «եկեղեցու պնակ» իմաստով, համարում է հայերենից փոխառյալ՝ նշանակությունից ենելով, իսկ **գյանջինա-ն**՝ **գանձանակ**, **դարակ**, պարսկերենից փոխառյալ՝ ձևի պատճառով¹⁴:

Պատի մեջ պահարան հասկացության դիմաց բարբառներում փաստված են պարսկերենից փոխառյալ **փանջարա** (Կարին, Օրդու), **դոլար** (Հաջըն, Վան, Խարբերդ), **թախչա** (Փերիա), արաբերենից՝ **շրաք** (Սասուն), **կրուբալա** (Եղեսիա), թուրքերենից փոխառյալ **յուրք** (Սեբաստիա, Ակն, Ասլանբեկ), **ուաֆթ** (Երևան, Նորք) բառաձևերը:

Թռնրի օդանցք: Այս հասկացության դիմաց բարբառային տարբերակ է դիտվել հնդեվրոպական ծագման **ակ** բառանունը, որը գործածում է առանձին **ակ** (Կարին, Վան, Սուշ, Սասուն), ինչպես նաև բառակապակցային **թռնրի ակ** (**թռնդրա ակ**, **թօրվան ակ**՝ Վան, Շատախ, Բերկրի, **թռնդրի ակ**՝ Բայազետ, **թռնդրա հ'ագ**՝ Զավախը) ձևով:

Յուրահատուկ՝ հոլովկած բառաձևով է փաստված Արցախի Մարաղա գ.-ի խոսվածքում՝ **ական** (**ակ** բառի սեռական հոլով):

Նախիջևանի Ազնաբերդ գյուղում **թռնրի օդանցք**-ը փաստված է և՝ **ագ**, և՝ **սնդրու**, և՝ **աշկ** բառաձևերով:

Սնդրու բառանունը՝ որպես **թռնրի օդանցք**, Գ. Զահուկյանը համարում է բարբառային հնարանություն՝ այն կապելով հայերեն ընթացք, ընթանալ- հ.վ. գերմաներեն **sind** «ընթացք, ուղի,

¹⁴ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հա 1, էջ 517-518:

ձանապարհ» և հնդեվրոպական **sent** - ուղղվել, գնալ, ընթացք, ուղի, ձանապարհ բառերի հետ¹⁵:

Սնդու բառանվան տարածական շառավիղը հայերենի բարբառներում ընդգրկում է Արարատյան, Զուղայի, Ղարաբաղի, Մեղրու բարբառների խոսվածքները:

Սուն բնիկ հայերեն բառից (հնի. **pseñ**, **pson**, **psn**) և -վածք վերջածանցի համադրությամբ առաջացած բառանուն է **սնվածք** բառաձևը, որը դարձյալ հայերենի բարբառներում գործառում է թոնքի օդանցք իմաստով և վկայված է Զավախքի խոսվածքներում:

Երդիկ: Դեռևս 5-րդ դարի մատենագիրներ Եղիշեի, Եզնիկի, Ազանթագեղոսի երկերում գործածվել է այս բառը: Երդիկ-ը, ըստ Հր. Աճառյանի, «զյուղական տուներու տանիքին վրա բացուած ծակ կամ պատուհան, որմէ լուսը կը թափանցէ ներս և թոնքին ճիշտ ու ճիշտ դեմք գտնուելով՝ ծուխը անկէ դուրս կ'ելայ: Ասկէ առնելով լայնաբար կընշանակէ նաև «ծխնելոյգ»¹⁶: Բառի ստուգաբանությունը հստակ չէ:

Բարբառների արևելյան խմբակցության Ղարաբաղ-Շամախիի, Ազուլիս-Մեղրիի, Երբեմն նաև Արարատյան բարբառախմբի խոսվածքներում հանդես է զայիս բառի արմատական **երդ** բառաձևը՝ հնչյունական բազմաթիվ տարբերակներով՝ **հմիրք** (Արցախ), **հմիրդ** (Ազուլիս), **հերք** (Նախիջևանի Փարաղաշտ, Բիստ), **հիրք** (Նախիջևանի Փառակա), **հբրք** (Գորիս):

Հաջորդը **երդ** բառային սկզբնաձևից -իկ վերջածանցի համարբությամբ ձևավորված **երդիկ** բառանունն է, որը տարածական ամենալայն ընդգրկումն ունի (Կարին, Եվրոպիա, Պոլիս, Խարբերդ, Սուշ, Տիգրանակերտ, Վան, Զուղա, Խոյ-Մարաղա և այլն): Բառանվան հնչյունական տարբերակներն են՝ **կրտիկ** (Սասուն), **եկրտիկ** (Սուշ), **երփիս** (Նախիջևան), **հմիրտոնիս** (Շատախ), **յէշտիք** (Կարին), **արտէկզ** (Քեսարք):

¹⁵ **Գ. Զահոռուկյան**, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972, էջ 327:

¹⁶ **Հ. Աճառյան**, Գալառական բառարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 299:

Որպես **երդիկ** հասկացության զուգաբանություններ փաստված են որոշ փոխառյալ բառեր: Օրինակ՝ **բուխերիկ** (արարերենից՝ Քեսար, Բեյլան, Խարբերդ) և **բաջա** (թուրքերենից Համշեն, Նիկոմեդիայի Աղաբազար, Արաբկիր):

Առաստաղ: Այս հասկացության բարբառային զուգաբանությունների պատկերը հետևյալն է. **առաստաղ, առիք, օջօրք, լամփա, կրծքկրան, կօձ, օրթի, թափան, պատալոկ:**

Տարածական ընդգրկումով ամենագործածականն են **առիք-ը և օջօրք-ը**:

Հր. Աճառյանը **առիք-ը** համարում է բնիկ հայերեն բառ՝ հնիս. stel - դնել, զետեղել, բարձրացնել, կանգնեցնել, ցից, սյուն, յենարան արմատից՝ **առ** մասնիկով¹⁷: Գ.Զահոռուկյանը **առիք** (առաստաղ) բառի ստուգաբանությունը կասկածելի է համարում իմաստային զգալի տարբերության պատճառով. *reik «լայն բանալ, ձող» նախաձեր համարվում է *rei - հենել նեցուկ դնել արմատի աճականով ձեր՝ սրան համիմաստ *reid նախաձելի հետ միասին. իմաստի զարգացման համար հմմտ. **ձեղուն և ձող, առիք-ի ք-**ն հոգնակերտ է, բայց այն կարող է այդպիսին դառնալ ուշ իմաստավորմամբ *rik > **առիք** > **առիք-ը**, թեև հնարավոր է ենթադրել նաև առանց աճականի ձև (*rei-k, ri)¹⁸:

Առիք բառանունը իր հնյունական տարբերակներով (**առիք, առիկ, առինք, հառիք, հ առիք, արիք, առեք, հնորիք**) գործածվում է հիմնականում արևմտյան, մասամբ նաև արևելյան խմբակցության բարբառներում (Մալաթիա, Սեբաստիա, Եղեսիա, Սասուն, Վան, Մուշ, Զավախիք, Կարին, Հաջըն, Խոյ, Նախիջևան):

Օջօրք: Հր.Աճառյանի կարծիքով՝ **օջօրք** բառը սերտ աղերսներ ունի **աճառ** արմատի հետ, որը, ըստ նրա, արաբական փոխառություն է՝ ijjār «տանիք»: Գիտնականը, վկայակոչելով Նարեկացուն, տալիս է **աճառ** բառի «**առաստաղ, առիք, ոճորք**», կամ՝ ըստ ՆշԲ-ի, «**առաստաղի մանր գերաններ**» բացատրությունը: Ելնելով բառի միակ վկայությունից՝ Աճառյանը եզրակացնում է, որ

¹⁷ Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հու. 1, էջ 254:

¹⁸ Գ. Զահոռուկյան, ՀԼՊ, էջ 188-189:

աճառք-ը առաստաղ չէ, այլ նրանից վերև եղած մի բան, որ է «տանիք»¹⁹:

Միջին հայերենում արդեն գործածվում է **ոճորք** բառը՝ իբրև **առաստաղ**:

Առաստաղ հասկացության **օջօրք** բառանունը հայերենի բարբառներում ունի **արձունք**, **օջօրք**, **ձօրք**, **հօձօրք**, **ուրձունք**, **ոռձունք**, **ուձուրք**, **ըռձօնք** հնչյունական տարբերակները, որոնց տարածական շառավիղն ընդգրկում է Արարատյան, Ղարաբաղ-Շամախի, Ազուլիս-Մեղրիի բարբառախմբերի խոսվածքային միավորները:

Կիլիկիայի, Փոքր Ասիայի որոշ խոսվածքներում, որպես **առաստաղ** հասկացության բառանուն, փաստված է նույն **առաստաղ** գրական բառաձևը՝ հետևյալ հնչյունական տարբերակներով. Քեսար՝ **առըստող**, Բեյլան՝ **արըստող** // **հ՝արըստոխ**, Սեբաստիա՝ **առըստախ**, Եվդոկիա՝ **առըստաղ**, Զեյթուն՝ **այըստող**, Սվեղիա (Խորբեկ)՝ **առըստող**, **առըստող**:

Գ.Զահոռվայսանը առաստաղ բառը բնիկ հայերեն բառ է համարում՝ կազմված առ նախածանցից՝ բնիկ հնդեվրոպական ծագման (ա)ստաղ *stl-no- ձևից՝ *stel «փոել» արմատից (հմմտ. հ.սլավ. stelja «ծածկ, տանիք»)²⁰:

Լամփա: «Հայ բարբառագիտության ներածությունում» Գ.Զահոռվայսանը, ներկայացնելով գրաբարում չվկայված հնդեվրոպական արմատները, համարում է, որ դրանց մեջ կան այնպիսիները, որոնք զալիս են հայերենի հիմնական շերտի միջոցով և ենթարկվում են հայերենի ընդհանուր օրինաչափություններին: Եվ այս շարքում առանձնացնում է նաև **լամփա-ն** (*lmp'h-)՝ «առաստաղի տախտակ» իմաստով²¹:

Լամփա-ն մեկուսացված գործածվում է Ղարաբաղ-Շամախի խոսվածքներում (ի դեպ, բարբառներում այն հանդես է զալիս հիմնականում այլ բառաձևերին զուգահեռ՝ **օջօրք**, **հըձօրկ**, **օ-**

¹⁹ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հու. 1, էջ 140:

²⁰ Գ. Զահոռվայս, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010, էջ 73:

²¹ Գ. Զահոռվայս, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972, էջ 283-294:

րինակ՝ Շուշի, Մարտակերտի Առաջաձոր, Մեծ Շեն գ-եր, Հավարիկ):

Առաստաղ հասկացության բառանունների մեջ հիշատակված են նաև **թափան**, (պարսկերեն՝ Սերաստիա, Ակն, Համշեն), **օրքի** (թուրքերեն՝ Տիգրանակերտ), **պատալօկ** (ռուսերեն՝ Հադրութ, Կապան) փոխառյալ բառերը:

Զրիորդան: Բառանունը կազմված է **ջուր+հորդ** (կամ **որդ**) արմատներից -ան ածանցից: Ըստ Գ.Զահուկյանի՝ բարի բաղադրիչները բնիկ հնդեվրոպական արմատներ են՝ **ջուր** *j՝ նախահավելվածով. *juro- նախաձերը վերականգնված է ըստ բալթյան ձևերի (լիտվ. **jura**, լատվ. **jura**), **հորդ+ան** (հորդ բացված, տրորված ուղիղ ձանապարհ)²²:

Զրորդան հասկացությունը հայերենի բարբառներում ներկայացված է մի շարք բառանուններով՝ **ջրորդան**, **ջրիկ**, **վաք**, **նավդան**, **սրորնդան**, **խեծիգ**, **բօրչօն**, **կուռճըխվան**, **կրլկը** և այլն:

Զրիորդան հասկացության ջրորդան բառանունը բարբառային մեծ տարածք է ընդգրկում: Ըստ ՀԲԱ ատլասի ծրագրի հավաքած 500 բարբառային միավորների՝ բառաձևն արձանագրված է ավելի քան 60 բարբառային բառակազմական և հնչյունական տարբերակներով, որոնք երբեմն այնքան են այլափոխվել, որ դժվար է նույնիսկ գտնել դրանց ծագումնաբանական առնչակցությունը:

Զրիորդան բարի բառազուգաբանություններ ենք դիտարկել Ճօռթան, **Ճօռաթան** (Վան), **Ճօռթան** (Շատախ), **շըռոթկան**, **շըռոթկան** (Արցախ), **Ճօռնըկաթ** (Վան), **շըռնդան** (Նախիջևանի Տանակերտ), **Ճըլօրտան** (Սասունի Հազզո), **Ճըրտօնսակ** (Սասունի Գումր), **Ճըրթօն** (Համշեն, Եղեսիա, Խարբերդ), **Ճօրտուն** (Սևերեկ), **չօրթուն** (Բալուի Նաջարան), **ջուրտուն** (Սվեդիայի Խտրբեկ), **Ճուրթուն** (Քեսար) և այլն:

Հր.Աճառյանը, անդրադառնալով հիշյալ բառային գուցաբանություններին, եզրակացնում է, որ սրանց մեջ մեծ դեր ունի ժողովրդական ստուգաբանությունը:

²² **Գ. Զահուկյան**, ՀԼՊ, ՆԺ, էջ 159, 214:

Որոշ վերապահությամբ՝ մենք հիշյալ բառաձևերը համարում ենք բաղարկություններ՝ մի կողմից հիմք ընդունելով **ջռորդան** բառանունը, մյուս կողմից բնաձայնությունները՝ **շռոալ, չռոալ** և այլն: Ասել կուզի՝ **չոօթան, շրոութկան** և նման այլ բառազուգաբանությունները երկու տարբեր բառանունների գործառության, թերևս նաև համադրության արդյունք են:

Հայերենի բարբառներում **ջրհորդան** հասկացության բառաձև են դիտվել նաև **չռոիգ** (Կարին, Ալաշկերտ, Մուշ, Սասուն), **շրռիկ** (Խիզան), **շրոռան** (Նախիջևան), **շրշրոռան** (Մարտակերտ), **կըլկըլ** (Զավախը) բառաձևերը, որոնք, կարծում ենք, բնաձայնական ծագում ունեն:

Ջրհորդան հասկացության՝ հայերենի բարբառներում առկա **նավդան** (Արարատյան բարբառ, Խոյ-Մարաղա) բառանունը իրանական ծագում ունի, իսկ **օլուխ-ը** (Բեյլան, Մարաշ, Սեբատիա, Արարկիր, նաև **օլուղ-ը**՝ Համշենի Օրդու) թուրքերենից փոխառյալ բառ է, որի բուն իմաստն է **խողովակ**: Ավելի ուշ շրջանի փոխառություն է ոռուսերեն **ժօլօֆ-ը**, որը տարածում ունի տարբեր վայրերի խոսվածքներում:

Այսպիսով՝ **տուն** և **տնտեսություն** իմաստային դաշտն արտացոլող հասկացությունների բարբառային դրսնորումներն ուսումնասիրելիս բացահայտվում են պատմական, ազգագրական հետաքրքիր շերտեր, բառանունը գործածած տվյալ տարածքի բնակչության լեզվամտածողությանը բնորոշ առանձնահատկություններ: Մեկ անգամ ևս ակնհայտ է դառնում, որ հայերենի բարբառներն իրենց խորքում պարունակում են իմաստաբանական, բառագիտական, ծագումնաբանական այնպիսի հարուստ տեղեկություններ, որոնց շնորհիլ ժամանակի ընթացքում շատ կնճռուտ հարցեր են լուծվելու:

Асмик Хачатрян – Исследование лексем, отражающих смысловое поле "дом и домашнее хозяйство". – Древнеармянский хорошо сохранил исконно индоевропейские наименования для “дома”, “жилья” и различных их цоцтавляющих: tun (տուն), awt’ (աւթ), “дом”, xul (խուլ), “хижина”, (դուռն) “дверь” and (անդ) “участок пахотной земли”, jelun (ձեղուն) “чердак”, arastagh (առաստաղ) “потолок”, c’iv (ցիւ) “кровля”, kiv (քիւ) “карниз” и т.д.

При изучении диалектных слов, отражающих семантическое поле “дом и домашнее хозяйство”, которые и составляют предмет нашего исследования, обнаруживаются интересные исторические и этнографические слои, характеризующие взыковое мышление населения на той территории, где употребляются лексема.

В список лексем, отражающих исследуемое семантическое поле, мы включили такие понятия, как shem (շեմ) “порог”, vormnakhorsh “ниша”, erdik (երդիկ) “дымоход”, tanik (տանիք) “крыша”, tonri odancq (թոնրի օդանցք) “отверстие тонира”, jrhordan (ջրհորդան) “желоб для водостока” и др.

Hasmik Khachatryan – *Comments on the Words Reflecting the Semantic Field “House and Household”*. – Ancient Armenian has preserved the native Indo-European names for *shelter*, *house* and its parts, such as *house/սուն*, *[avt]աւտ*, *hut/խուղ*, *door/դոր*, *[and]/ սև*, *floor/յատակ*, *wall/պրսն*, *attic/ձեղուն*, *ceiling/առաստաղ*, *[tsiv]/ցիլ*, *cornice/փի*, etc.

Study of the dialectal manifestations of the concepts reflecting the subject matter semantic field ‘**house and household**’ reveals interesting historic and ethnographic layers, as well as characteristic features of the verbal thinking of the population of the territory that used the given word.

We have included in the list of the words reflecting the semantic field of the subject matter the dialectal manifestations of the following words and other concepts in the Armenian language: *threshold/շեմ*, *niche/որմանախորշ* (*պատրիան*), *ceiling/առաստաղ*, *chimney/երդիկ*, *roof/ուանիք*, *airhole of tandoor/թռնիք օդանցք*, *rainwater pipe/ջրհորդան*, *corner/անկյուն*, *wall/պրսն*. The report includes both the phonetic and the word-formative variants of the abovementioned words recorded in the dialects of the Armenian language. The dialectal versions found in the dialects of the Armenian language are studied, and their territorial characteristics are given.

Բանալի բառեր: խորիրդանիշ, սուն, տնտեսություն, հին հայերեն, հնդեվրոպական անուններ, տարածք, իմաստաբանական:

Ключевые слова: лексем, дом, домашнее хозяйство, древнеармянский, индоевропейские наименования, территория, семантический.

Key words: symbol, house, household, Ancient Armenian, Indo-European names, territory, semantic.

**ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԲԱՐԲԱՌԻ ԼՈՌՈՒ
ԽՈՍՎԱԾՔՈՒՄ ԳՈՐԾԱՌՈՂ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԸ
(իմաստագործառական քննություն)**

**ԶԵՄՄԱ ԲԱՌՆԱՍՅԱՆ
(ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ)**

Կարծիք կա, որ հայերենի դերանունները հայ լեզվաբանության մեջ կարելի է հանգամանորեն ուսումնասիրված համարել: Սակայն թեման առավել ամբողջական կարելի է համարել հայ բարբառներում առկա իրողությունների քննությունը այդ ուսումնասիրություններին հավելելու պարագայում:

Բարբառների ձևաբանության մեջ ամենահետաքրքիրը դերանուններն են: Իր «Հայ բարբառագիտություն» (Ե.1953թ) աշխատության մեջ նշանավոր բարբառագէտ Ա. Ղարիբյանն իրավացիորեն գտնում է, որ հայերենի բարբառներից ոչ մեկը դերանվանական նոր արմատ չի գործածում. բոլորն օգտագործում են համաժողովրդական լեզվի միևնույն արմատական ձևեր՝ տարբեր արտասանությամբ, այսինքն՝ բարբառներից յուրաքանչյուրին հատուկ հնյունական օրենքներին համապատասխան, և շատ հաճախ դերանուններն են բարբառների հարևան լինելու հանգամանքը պարզելու հայտանիշը¹:

Բարբառների բառապաշարում գործառում են դերանվանական բազմաթիվ ձևեր, որոնց քննությունը փաստում է դրանց ծագումը բնիկհայերենյան արմատական ձևերից: Արդի հայերենի բոլոր դերանուններն ել առկա են հայ բարբառներում, թեև դերանվանական որոշ ձևեր կարող են բացակայել տարբեր խոսվածքներում:

Քննության առարկա դարձնելով Արարատյան բարբառի Լոռու խոսվածքում գործառող դերանունները՝ նյութեր ենք քաղել այդ խոսվածքին նվիրված բարբառագիտական մենագրությունից (Մ.Ասատրյան), Ռ.Մարկոսյանի Արարատյան բարբառի խոս-

¹ Տե՛ս Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953, էջ 144:

վածքներն ընդգրկող ուսումնասիրութունից և ազգագրական այդ գոտին ներկայացնող բանահյուսական նմուշներից, ազգագրական հանդեսներից, հայ ժողովրդական հեքիախների ընծեռած հարուստ նյութերից, Մեծ լոռեցու՝ Հ.Թումանյանի բառաշխարհից:

Ներկայացնենք Արարատյան բարբառի Լոռու խոսվածքում առկա դերանունները՝ անձնական, ցուցական, անորոշ, որոշյալ, ժխտական, հարցահարաբերական և փոխադարձ:

* Անձնական դերանուններ.

Մեծանուն լեզվաբան Հ.Աճառյանի «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» աշխատության երկրորդ հատորն ամբողջությամբ նվիրված է դերանուն խոսքի մասին: Այստեղ գիտնականը, հարազատ մնալով իր ընդունած սկզբունքին, նախ քննության է առնում տվյալ երևույթն ընդհանուր լեզվաբանական մոտեցմամբ և հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության տվյալներով, ապա ներկայացնում է նույն երևույթը հայերենում՝ պատմական զարգացման մեջ:

Իր ուսումնասիրած հայ բարբառների մատուցած նյութերի հենքի վրա լեզվաբանը փաստում է, որ հայոց լեզվի բոլոր փուլերում մշտապես գործառած անձնական դերանուններն առկա են հայերենի բոլոր բարբառներում ու խոսվածքներում: Այլ խոսքով՝ անձնական դերանունները բառապաշտրի համահայերենյան շերտին են պատկանում: Լոռու խոսվածքի անձնական դերանուններն են՝ յես, դու, նա, մենք, դուք, նրանք կամ նրիանք, 3-րդ դեմքի համար նաև՝ ինքը, իրանք: Հետաքրքիր են բացառականի ինձանի, քեզանի, նրբանի, իրանի, մեզանի, ձեզանի, նրիանցի, իրանցի ձևերը:

* Ցուցական դերանունները, որոնք մատնացույց են անում առարկան կամ նրա հատկությունը, թիվը, ինչպես նաև գործողության հատկանիշը՝ ձևը, չափն ու քանակը, հայերենի բարբառներում ներկայանում են բառակազմական, ձևակազմական բազմազանությամբ՝ գրեթե միշտ պահպանելով եռադիմայնությունը: Մեծանուն գիտնական Ա. Մեյեն զարմանքով է նշում հայերենի ցուցական դերանունների կանոնավորության մասին՝ ավելաց-

նելով, թե «Վերին աստիճանի համաշափ այս համակարգը հայերենի ստեղծագործությունն է. հնդեվրոպական ոչ մի ուրիշ լեզու չունի դրա համազորը, և միայն հատուկենտ լեզուներից կարելի է համեմատելի ձևեր ներկայացնել»²: Այդ կանոնավորության խնդրին հաճախ է անդրադառնում նաև Հ. Աճառյանը հայ բարբառներում գործառող դերանունների, մասնավորապես ցուցականների հարցը քննելիս:

Օրինաչափորեն հնչյունափոխած էս, էտ, էն ցուցականներից բացի Լոռու խոսվածքում լայնորեն գործառում են, հավանաբար, այս+հանց կաղապարով առաջացած ըսէնց-սէնց, սրիէ, ըրէ, ինչպես, ասենք, ըթէ բանէր, սրիէ ախչիկ և այլն:

Իհարկե, էսթավուր կամ ըթավուր, էնդայդի բառաբարդումների առաջին բաղադրիչը օրինաչափ հնչյունափոխություն կրած էս, էտ, էն ցուցականներն են, իսկ երկրորդ բաղադրիչը փոխառյալ է: Բերենք օրինակ՝ Մէր վօխտը ըթավուր բանէրը մէնձ ամօթ էր³:

Մակրայներին հարաբերակից ցուցականների իմաստով գործառող ձևեր են դէս, դէն (ընդ+այս, այն) էստի (էս+դէն) ընքամ (այնքան), ընդար (այնչափ), էնդրդամ ցուցական դերանունները: Վերջին բառաձևերի երկրորդ բաղադրիչը, հավանաբար, փոխառյալ դադար (չափ) բառն է, որն առկա է հայերենի շատ բարբառներում: Լոռու բանահյուսությունից բերենք օրինակներ.

Տօրը էնդրդամ բաց էք անըմ, վօր լէոթ ու

թօրնէրուտ ըրէվըմ ա:

Էն օրվանի դէսը ինչդար քընըմ էմ, քունըս
կարըմ չէմ առնէմ⁴:

* Արարատյան բարբառի Լոռու խոսվածքի որոշյալ դերանունների մասին նշենք հետևյալը. խոսվածքում հաճախադեպ կիրառություն են դրսնորում ամէն, ամէքը, ամէն մինը, չիմ, բիրադի, սաղ որոշյալ դերանունները: Այս ձևերից յուրաքանչյուրին

²Տէ՛ս **Ա. Մեյե**, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 1978, էջ 293:

³Տէ՛ս **Ա. Սաստրյան**, Լոռու խոսվածքը, Ե. 1968, էջ 168:

⁴Տէ՛ս **Ա. Սաստրյան**, Լոռու խոսվածքը, Ե. 1968, էջ 155:

հատուկ տարբերակված իմաստով էլ պայմանավորված է կիրառությունը խոսքում:

* Խոսվածքի անորոշ դերանուններն են՝ մինը, օքմին, ուրիշ, էսինչ, էնինչ, մի քանի: Ի դեպ, օքմին ձևը, որն ակներևաբար ոք մի դերանունն է, ձեռք է բերել մարդ, եակ իմաստները և արտաքերվելով մեկ շեշտով՝ օքմին (վերջընթեր վանկի շեշտումն օրինաշափ է), կարող է ստանալ անորոշ հոդին համարժեք մի բառը, որից՝ մի օքմին, այսինքն՝ ինչ-որ մարդ: Արկներև է կրկնաբանություն լինելը: Հայերենի բարբառներում համատարած է մարդ բառին անորոշ դերանվան իմաստ վերագրելը, օրինակ՝ Մարթ Էկավ, շու տ արա: Սա բնորոշ է նաև Արևմտյան խմբակցության բարբառներին:

* Ինչ վերաբերում է ժխտական դերանունների գործածությանը, նշենք, որ հետաքրքիր իրողություն է խոսքի շղթայում շարահյուսական հատուկ կառուցվածքով ժխտական իմաստ արտահայտելը, ինչպես, ասենք, Արարատյան բարբառի Լոռու խոսվածքում ոչ ոք ժխտական դերանվան արժեքով գործածվում է մինն էլ ա, իսկ ոչ մի դերանվան իմաստով՝ մի բան էլա, բան էլա կապակցությունները: Ինչպես՝ Միննէլա յէկավ վօչ (ոչ ոք չեկավ), կամ, ասենք, բանէլա չըկա (ոչինչ չկա):

Խսվածքի ուսումնասիրությանը նվիրված մենագրության մեջ նշվում է, թե խոսվածքը փաստորեն ժխտական դերանուններ չունի⁵:

* Փոխադարձ դերանունները, բնականաբար, չունեն ուղղական հոլով, իսկ սեռական, տրական և հայցական հոլովներում համընկնում են: Փոխադարձ դերանուններն անեզական են. Ենթադրելով գործողությամբ միմյանց կապվող առարկաներ՝ ունեն միայն հոգնակի իմաստ: Շարահյուսական դաշտում փոխադարձ դերանուններն ունեն լրացման արժեք, ստանձնում են գոյականին հատուկ պաշտոններ, բացի ենթակայից: Հայերենի բարբառներում համատարած գործառույթ է դրսնորում իրար

⁵ Տե՛ս Ասատրյան, Լոռու խոսվածքը, Ե.1968, էջ 113:

փոխադարձ դերանունը, իսկ շատ բարբառներում հոմանշությամբ կիրառվում են նաև մեկմեկու բառի կաղապարով և բարբառներից յուրաքանչյուրի համար օրինաչափ հնչյունափոխությամբ առաջացած բառաձևեր: Արարատյան բարբառի Լոռու խոսվածքում գործառում են իրար, իրուր, մինրմրնու (մինրմրնուն) փոխադարձ դերանունները: Հինհայերենյան մի բառը, որը միշին հայերենում հանդես է զալիս մեկ ձևով, բարբառներում դրսերում է մին, մեկ, մեզ համապատասխանություն: Հայերենի բարբառներում փոխադարձ դերանվան արժեքով գործառում են մեկ դերանվան կրկնությամբ կազմված բառաբաղդրություններ, ինչպես, ասենք, Արևելյան խմբակցության բարբառներում՝ մեզմեզի (Արարատյան բարբառի Երևանի, Աշտարակի, Էջմիածնի խոսվ.), մինը մընուն (Լոռու խոսվ.): Ներկայացնենք Լոռու խոսվածքում առկա իրար, իրուր, մինը մընու փոխադարձ դերանունների հոլովական հարացույցը.

Սեռ- տր.-	իրար, իրուր	մինը մընու (ն)
Հայց.-	իրար, իրուր	մինը մընու (ն)
Բաց.-	իրարի, իրուրի	մինը մընուց (ը)
Գործ.-	իրարօվ, իրուրօվ	մինը մընօվ (ը)
Ներգ.-	իրարըմ, իրուրըմ	մինը մընըմ(ը)

Ինչպես երևում է Լոռու խոսվածքին նվիրված ուսումնասիրության մեջ ներկայացվող այս օրինակից, փոխադարձ դերանուններն ունեն նաև ներգոյական հոլով⁶: Սակայն Արարատյան բարբառի ընդհանրական քննությանը նվիրված մենագրության մեջ Ժխտվում է ներգոյական հոլովի առկայությունը դերանվանական համակարգում: Փոխադարձ իրար(ու) կամ հիրար(ու), մեկմեկու կամ մեկմեկի դերանունների մասին խոսելիս նշվում է, որ դրանք չունեն ուղղական և ներգոյական հոլովներ⁷:

Մեր կարծիքով, Արարատյան բարբառում փոխադարձ դերանունների հոլովական հարացույցում ներգոյական հոլովի առկայությունը կասկածելի է, մանավանդ որ Արևելյան խմբակցութ-

⁶Տե՛ս **Ա. Ասատրյան**, Լոռու խոսվածքը, Ե.1968, էջ 113:

⁷Տե՛ս **Ռ. Մարկոսյան**, Արարատյան բարբառ, Ե.1989, էջ 137:

յան այլ բարբառների ուսումնասիրություններում, նույնպես Ժխտվում է փոխադարձ դերանունների՝ ներգոյական հոլովածեր ունենալու հնարավորությունը:

* Հարցահարաքերական դերանուններ.

Հստ Հ.Աճառյանի՝ «Ո՞ և ո՞վ միևնույն բառերն են. բուն ձևն է ո: Սկզբում բնականաբար ո՞ ընդհանուր գործածություն ուներ, հետո՝ ձայնավորի մոտ պատահած ժամանակ, ներդաշնակության համար (հորանջից խուսափելու նպատակով) ավելացավ վ բաղաձայն, իսկ ո՞ մնաց բաղաձայնի մոտ⁸: Հ.Աճառյանը փաստում է, որ այս իրողությունն առկա էր գրաբարյան աղբյուրներում. բաղաձայնով սկսվող բարից առաջ՝ ո՞ գիտէ, իսկ ձայնավորով սկսվողից առաջ՝ ո՞ ասէ, և որ այժմ հայերենի գրերե բոլոր բարբառներում ո՞ հարցական դերանվան միակ ձևն է ո՞վ (վօ՞վ, վէ՞վ):

Բարբառագիտական ապագա ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրի վերջում բերված է Հովհաննես Թումանյանի «Սուտասանը» հերիաթը, որը պետք է թարգմանել գրառվող բարբառյան խոսվածքով՝ պահպանելով գիտական տառադարձության կանոնները¹⁰: Հերիաթի՝ «Ով էնպես սուտ ասի, որ ես ասեմ՝ սուտ է, իմ թագավորության կեսը կտամ նրան» նախադասության թարգմանությունը հայերենի 500-ից ավելի խոսվածքներով հնարավորություն է տալիս վստահաբար ասելու, որ ով դերանունը համընդհանուր է:

Լոռու խոսվածքում գործառող վօ՞ր կուոր բառակապակցությամբ հարցում է արվում գործողության ուղղությունը ձշտելու համար, ինչպես՝ վօ՞ր կըրան վըրա գընաց¹¹:

Համարձեքորեն գործողության կատարման ուղղության մասին հարցում է արտահայտում դրվօ՞րը (ընդ+որ) դերանունը, ինչպես՝ Դրվօ՞րը վախսավ մօզին:

⁸ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ.2, Ե., 1954, էջ 389:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 394:

¹⁰ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977, էջ 139:

¹¹ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, Լոռու խոսվածքը, Ե., 1968, էջ 158, 112:

Ամփոփենք մեր խոսքը՝ եզրակացնելով, որ Արարատյան բարբառի Լոռու խոսվածքում դերանունները ներկայանում են գերազանցապես բնիկ արմատական ձևերով, երբեմն էլ՝ փոխառ-յալ ձևերով՝ իմաստային նրբերանգներ արտահայտելու համար:

Джемма Барнасян – *Местоимения в говоре Лори Арагатского диалекта.* – Сопоставление исследуемого материала однозначно указывает на то, что ни один из диалектов армянского языка не использует новых корней местоимений, все диалекты используют одни и те же корневые формы единого народного языка, но только с различным произношением. При этом – каждый диалект в соответствии с присущими ему фонетическими закономерностями.

Jemma Barnasyan – *Pronouns in the Dialect of Lori Ararat Dialect.* – The comparison of the material under research definitely points to the fact that not a single dialect of the Armenian language use new roots of pronouns, all the dialects use one and the same root forms of single popular language, but only with different pronunciation. Therewith each dialect is used in accordance with proper phonetic consistency.

Բանալի բառեր: բարբառ, դերանուններ, Լոռի, Արարատյան բարբառ, հայերեն, առողջանություն, նույն արմատական ձևերը:

Ключевые слова: говор, местоимения, Лори, Арагатского диалект, армянского языка, произношение, корневые формы единого.

Key words: dialect, pronouns, Lori, Dialect of Ararat, Armenian language, pronunciation, the same root forms.

ԱՌՈՂՅԱ ԽՈՍՔՈՒՄ ԳՈՐԾԱԾՎՈՂ ՕՏԱՐ ԲԱՌԵՐԻ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՀԱՅԵՐԵՆ ՀԱՍՄԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ¹

ԼՈՒՍԻՆԵ ՂԱՄՈՅԱՆ
(ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ)

Հայոց լեզուն աշխարհի հնագույն և հարուստ լեզուներից է, որն արտաքին և ներքին ազդեցությունների պայմաններում ենթարկվել է բազում փոփոխությունների, սակայն ինքնամաքրվել ու միաժամանակ հարստացել է ոչ միայն իր սեփական բառարմատների հիման վրա ստեղծված նորակազմ բառերով, այլև տարբեր լեզուներից կատարած փոխառություններով։ Իսկ բառապաշտը լեզվի բաղադրիչներից ամենազգայունն է, որն անմիջապես արտացոլում է հասարակական կյանքում տեղի ունեցող յուրաքանչյուր փոփոխություն, հետևաբար այն անընդհատ համալրվում է նորանոր բառերով, փոխառություններով։ Փոխառությունը լեզուների բառային կազմի հարստացման արտաքին միջոցներից մեկն է։

Աշխարհի բոլոր լեզուներն ել այս կամ այն շափով բառեր են վերցնում ցեղակից և ոչ ցեղակից լեզուներից, ինչն անխուսափելի երևույթ է լեզուների համար, և թերևս չի կարելի մատնանշել որևէ լեզու, որի բառապաշտը մեջ օտար բառեր չլինեն։ Եվ դա ինքնըստինքյան հասկանալի է, քանի որ ժողովուրդները, գտնվելով զանազան կապերի ու փոխհարաբերությունների մեջ, անմիջաբար կամ միջնորդավորված ձևով նոր հասկացությունների ու երևույթների հետ հաճախ վերցնում են նաև դրանց անվանումները։

Բոլոր լեզուները, սակայն, հակասարաչափ չեն օգտվում այդ միջոցից։ Կան լեզուներ, որոնց բառապաշտը մի զգալի մասը

¹ Հետազոտությունը իրականացվում է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ 13YR-6B006 «Երևանի խոսակցական լեզուն» գիտական թեմայի շրջանակներում։

փոխառություն է, իսկ որոշ լեզուներում փոխառյալ բառերը համեմատարար քիչ են, որը չենք կարող ասել հայերենի դեպքում:

Սույն հոդվածում նպատակ ունենք հատուկ քննության նյութ դարձնելու մեր լեզվի բառապաշարում գործածվող փոխառությունները և օտարարանությունները, անդրադառնալ դրանց՝ հայերեն համարժեքներով փոխարինելու խնդրին:

Քանի որ, ինչպես նշեցինք, լեզուն անտարբեր չէ հասարակական երևոյթների նկատմամբ, հետևաբար լեզվի զարգացումը, նրա հասարակական գործառությունը մեծապես պայմանավորվում էն հասարակական այն պայմաններով, որոնցում ապրում է նրանով խոսող հասարակությունը: Իհարկե, լեզուն փոփոխվում է նաև մարդու լեզվամտածողության փոփոխության հետևանքով:

Ներկա փուլում, երբ տարբեր երկրների ու ժողովուրդների միջև ստեղծվել են մշակութային, գիտական, տնտեսական բազմաբնույթ կապեր, փոխադարձ այցելություններ ու շփումներ, միջազգային մասշտարքով ձեռնարկվող միջոցառումներ ու համագործակցություն, առևտրական ու քաղաքական կապեր և այլն, հայոց լեզվի բնականաբար ավելի մեծ չափերով են կատարվում բառապաշարային տեղաշարժերը: Յուրաքանչյուր հասարակական նոր հարաբերություն նոր ծիլեր է զցում մեր լեզվում, մանավանդ առօրյայում գործածվող խոսակցական հայերենը հասարակական այդ նոր հարաբերությունների պայմաններում օրեցօր հեռանում է գրական հայերենից: Օր օրի խորապես աղճատվում և խաթարվում է բանավոր հայերենը: Մեր առօրյա խոսքում օգտագործվում են բազմաթիվ ու բազմաբնույթ օտար բառեր:

Դեռևս խորիդային շրջանում, որոշակի զարգացման պայմաններում, հայոց լեզուն համալրվել է բազմաթիվ նոր բառերով և փոխառություններով: Ռուսերենը շատ մեծ ազդեցություն է ունեցել հայերենի հարստացման գործում: Լինելով ազգամիջան հաղորդակցման լեզու՝ ռուսերեն շատ բառեր ամրակայվել են հայերենի բառապաշարում, և շատ քշերն են կարողանում ազատվել դրանից: Այդ բառերը մեծ մասամբ կենցաղային են, կազմում են մեր բառապաշարի անբաժանելի մասը, որոնցից հնարա-

վորին չափ պետք է ազատվել, ինչպես՝ գալստուկ, լիֆտ, մեշոկ, մերել, շոֆեռ, կրավաթ, պաժառ, պոլ, պատալող, սոկ, վերոռ, վեշ, տապոռ և այլն:

Այսօր առօրյա խոսքում, հայերենը և ռուսերենը շարունակ խառնելով, մեծ վարպետությամբ մի նախադասության մեջ մի քանի անգամ լեզվից լեզու են անցնում: Այստեղ դեր ունի սովորույթի ուժը, սեփական խոսքի նկատմամբ անփույթ լինելը, ինչպես նաև խոսքի ինքնահսկման բացակայությունը:

Այսօր շատ փոխառյալ բառեր արդեն ունեն իրենց հայերեն համարժեքները, որոնք նորակերտ բառեր են, սակայն շատերը կրծվարանան որանք գործածել, ինչպես՝ **ալբոս** (1. **նկարանի**՝ լուսանկարներ պահելու համար, 2. **ծաղկանի**՝ նկարելու համար, 3. **հնչանի**, **ձայնանի**, **մեղեղանի**՝ երգերի և երաժշտության հավաքածու), **արիստոն** (հոսնաջեռ), **բամբաներկա** (անուշատուփ), **բասկետբոլ** (զամբյուղախաղ, զամբյուղագնդակ), **բասկետբոլիստ** (զամբյուղորդ), **գառած** (սայլատնակ), **գուպիտալ** (զինհիվանդանոց) և այլն: Այստեղ արդեն խոսքի արհեստականության հարցն է առաջանում: Ումանց համար խոսքը դառնում է մի տեսակ անբնական: Երբեմն էլ շատերն ամաչում են օգտագործել հայերեն համարժեքը՝ կարծելով ծիծառելի կթվան շրջապատի մարդկանց, հետևաբար նախընտրում են առօրյայում գործածել օտար բառը՝ սովորույթի համաձայն: Խոսքը այն մարդկանց մասին չէ, որոնք օգտագործում են օտարաբանություն, քանի որ չգիտեն դրա հայերեն համարժեքը: Պատճառն այն է, որ տարիներ շարունակ լսել են փոխառյալ բառը, երբեք չեն լսել դրա հայերեն համարժեքը: Նման օտար բառերից են՝ **բասանչկա** (բոկոտիկ), **բիգումի** (ծամկալ), **բլոկնոտ** (նոթատետր), **բռա** (որմնաջահ), **բոիլոկ** (մանրազարդ, կախազարդ), **գառշոկ** (1. ծաղկաման, 2. միզաման, նստուկ), **գրաֆինկա** (ջրիսմիկ, սափոր, ջրաման), **գոեկա** (ջեռակ), **լամպուշկա** (լուսակ), **խաղունկ** (քայլասայլակ), **կալորիխ** (տերմուժ), գնդակի կամեռ (փշուկ), **մոզաիկա** (խճանկար), **շամպոն** (օճառաջուր), **շլանգ** (փողորակ), **շպիլկա** (1. հերակալ, ծամկալ, 2. լվացքակալ), **շվարք** (լվափայտ), **մանեկենշիցա** (ցուցորդուիկ), **պեղալ** (ոտնակ), **պերեղաչի** (փոխանցուկ), **պիժամ** (զի-

շերազգեստ, ննջազգեստ), **սավոկ** (աղբակալ, գոգաթիակ), **սոսկա** (ծծակակ), **թրաշի** (ստանուկ) (սափրակ), **սոտոշկա** (գծակար), **սուշիլիկա** (չորանց), **տաքուրետկա** (աթոռակ), **տյոռկա** (քերիչ), **տումբըչկա** (պահարանիկ) և այլն:

Այսպիսով՝ օտարաբանություններ օգտագործում են, առանց բացառության, բոլոր բնագավառներում, տարբեր գրադմունքի տեր մարդիկ: Բազմաթիվ օտարաբանություններ կան բժշկության ասպարեզում՝ **արխոն** (բուժայց), **պրիստուազ** (նոպա), **պրոֆիլակտիկա** (կանխարգելում), **պուլս** (գարկերակ), **ստացիոնար** (հիվանդանոցային, կացիկ), **տարլետկա** (հարք), **տամպոն** (վիրախծուծ) և այլն, երաժշտության ոլորտում՝ **բառաքան**, **բառաքանչիկ** (թմբուկ, թմբկահար), **գիտառա**, **գիտառիստ** (կիթառ, կիթառահար), **զաստրոլ** (հյուրախաղ), **գենեռալնի** (զիխավոր), **զուրկ** (ձայն), **ժուրիի** (հանձնախումբ), **կիհապ** (հոլովակ), և այլն, դպրոցներում, բուհերում՝ **դիրեկտոր**, **ավտոռեֆերատ** (սեղմազիր), **լիկվիդ** (վերաբնություն), **զաշոտ** (ստուգարք), **զաշոտնիկ** (ստուգման գրքույկ), **նեղաքոռ** (թերի, թերլրում) և այլն, տարբեր աշխատավայրերում՝ **դակումենտ** (փաստաթուղթ), **դեկրետ** (հոչակագիր), **կադաստր** (իրարժեք), **պապկա** (թղթապանակ), **պիտիմինուտկա** (թոռուցքաժողով), **պտիչկա** (նշագիր), **սկրեեւ** (ամրակ) և այլն: Անհարկի օտարաբանությունների մեծ քանակ հանդիպում ենք արհեստավորների խոսքում՝ **բոլտ** (հեղյուս), **գայկա** (մանեկ), **զակագ** (պատվեր), **զապշատ** (պահեստամաս), **ժեշտ** (թիթեղ), **կռան** (կռունկ, ամբարձիչ), **կռւասչկա** (կտրիչ), **շիփովկա** (հղկում), **շուռուազ** (պտուտակ, պողոսակ), **պալիրովկա** (փայլեցում), **պայալնիկ** (զողիչ), **պլանկա**, **պլենդուզ** (շերտաձողիկ, շրիշակ), **պոարաք** (աշխաղեկ), **ռեզքա** (պարուրակ), **սմասկա** (յուղում), **ստանոկ** (հաստոց), **քիրպիչ**, **քյարպիչ** (աղյուս) և այլն²:

Օտարաբանության դեմ պայքարը և լեզվի մաքրության հարցը միշտ էլ տարբեր ժամանակաշրջաններում եղել է քննարկման առարկա:

²Տե՛ս, **Համեյան**, Օտար բառերի գործածությունը խոսքի իրադրային արտահայտություններում, Երիտասարդ լեզվաբանների հանրապետական երկրորդ գիտաժողով, Երևան, 2012:

Բայց դա բոլորովին կլ չի նշանակում, թե հայոց լեզվի դռները պետք է ամուր փակել անհրաժեշտ փոխառությունների առաջ, բոլոր օտար ու փոխառյալ բառերը մերժել: Եվ երբեք չի կարելի նույնացնել օտարաբանությունը և փոխառությունները, դրանք տարբեր հասկացություններ են:

Եթե մինչև այսօր հիմնականում մեր առօրյայում գործածում էինք ոուսերեն բառեր, որոնք կամաց-կամաց դուրս են մղվում մեր բառապաշարից, ապա այժմ ավելի մեծ արագությամբ մեծ տարածում են գտնում անզլերեն կամ եվրոպական այլ լեզուներից վերցված բառերը, որոնց տեսակարար կշիռ օրեցօր ավելի է մեծանում: Ամենուր առնչվելով օտար երևոյթներին տեսնում և զգում ենք, թե ինչպես է խոսակցական ու առօրյա շփման լեզուն ողողվում օտարահունչ ու օտար ծագման բառերով: Մեր հասարակությունը չի կարողանում պահպանել հայերենն ու հայկականը, ընդհակառակը՝ հայ երիտասարդությունը, օրինակ, քննադատում է այն, ինչ հայկական է, սկսած երաժշտությունից մինչև մտածելակերպ: Այսօր «զարգացած» հայ երիտասարդի շուրբերից տեղի թե անտեղի անընդմեջ լսվում են հետևյալ բառերն ու արտահայտությունները՝ *ok, please, thanks, hy, bye, «FULL ա», «Մի հատ SILK արա տենամ», «BREND-ովի ա քոնը», «LIKE անել», «Լայքեր և տարածեք», «Ֆոխ քառ ենք անում», «Ֆլեշմոք ենք անելու», «Քենալ արա», «Քումենթել եմ», «Քոփի եմ արել», «Էսօր փարթի ա», «Անցկացվում է քաստինգ», «Սերը իրա մոտ պիկ ա տվել», «Ստատուսդ կրաքարանա» և այլն, ինչպես նաև՝ արիդնի, բումաժնիկ, գալուբոյ, գրուրի, դրայվ, կենտարնի, կալենդար, կակոազ, կամենտարիա, կատաստոռֆա, կարիերա, կարիչնիվի, կաֆե, կլաս, կլասիկ, կոռեկտ, շոպինգ, պրինցիպի, ոռզըվի, սեյվ, սիրենըվի, սուպեր, ստոպ, վուլգար, ունիկալ, ույուտ և այլն: Բայց ինչու՝, միթե մեր լեզուն չունի այդ բառերի համարժեքը, չէ՞ որ նման բառապաշար գործածող անհատը չի կարող ունենալ գրագետ բանավոր իսոսք, առավել ևս երեխան, որը փորձելով ընդօրինակել՝ իր բառապաշարը հարստացնում է այս բառակույտերով: Որտեղից է զալիս այս երևոյթը: Իհարկե, նախ համակարգչից,*

ԶԼՄ-ներից, հեռուստատեսության տարբեր նախագծերից ու սերիալներից, որոնց բառապաշտը կայծակնային արագությամբ դառնում է մեր երիտասարդության ու փոքրերի սեփականությունը: Շատ բառեր ել մեր բառապաշտը են մտնում խանույների ցուցաինելիքներին կամ ձակատային մասերում զրված, ինչպես նաև՝ տաքսիների, սննդի և այլ տիպի սպասարկման կենտրոնների անվանումներից, ինչպես՝ **Երեան սիթի, Երեան Սոլլ, Դալմա Գարդեն**, օտար անվանումներ ունեն բազմաթիվ ֆիրմաներ, միջոցառումներ, մարզառողջական կենտրոններ (**Oxigen**), խանութներ (**Avenue des Fleurs**) ու առևտրի բազմաթիվ սրահներ (**Klaik**), հարորդումների վերնագրեր (**Vitamin, Tatoo art, Telemarket, Deluxe, Desktop**, ինչպես նաև՝ **Ֆուրոր, Բլեֆ, Էքսկլուզիվ, Քոփի ռայթ, Սեկտոր PRO**), մեքենաների սպասարկումների անվանումներ (**GLOBAL LIMO SERVICE**), հեռուստաալիքներ (TV, ATV, TV 5, Լայմ, Արմենիա) և այլն, երբեմնի հանրախանութների և սրճարանների փոխարեն հաճախ գործածվում են կաֆեներ-ը, **սուպերմարկետներ-ը**:

Այսօր բազմաթիվ տերմինների համար ստեղծվում են հայերեն համարժեքներ, դրանց մեջ կան հաջողվածները:

Պահպանելով ձիշտ և ընդունելի սկզբունքներ, առաջարկելով բազմաթիվ հաջող նորակազմութուններ՝ պետք է ձգտել հասկանալիին, սակայն վերջին երկու տասնամյակում հիվանդագին մի մտայնություն առաջացավ՝ բոլոր փոխառյալ, այդ թվում վաղուց լայնորեն գործածվող մատչելի բառերը անպայման փոխարինել հայերեն տարբերակներով: Եվ սկսեցին արագ թարգմանել գեղեցիկ ու դյուրահնչյուն այնպիսի բառեր, որոնք ոչ միայն չեն հակասում մեր ազգային լեզվի օրինաչափություններին, այլև արտահայտում են տվյալ բառի կամ հասկացության իմաստը: Արդյունքում գրավոր ու բանակոր խոսքում տարածում գտան հնարովի, անձաշակ ու դժվարահունչ բառակերտումներ (ինչպես՝ **Ժավե՛**՝ ձերմակուք, սպիտակուք, **Թունել՝** մութել, **լոգոպեդ՝** խոսաբույժ, **կոսովետ՝** աղուկ, **կոմիտե՝** դեկանի, դեկախումբ), ո-

բոնք օտար բառերի լիակատար համարժեքը չեն: Ահա այդ լեզվական նորություններից մի քանիսը՝ **դաշնույթ** (սիմֆոնիա), **կերպարարություն** (դիզայն), **կերպարար**, **կերպիկ**, **կերպորդ** (դիզայներ), **եռանդրուժ** (էներգիա), **երաժշտանոց** (կոնսերվատորիա), **երթոն** (տրանսպորտ), **թեքստանություն** (տեխնոլոգիա), **սպայակույտ** (շտար), **սոցիում** (կոլեկտիվ), **սրբնաթուն** (մոտոցիկլետ), **քարյուղ** (նավթ) և այլն: Կամ՝ **ախտարգել** (կարանտին), **այլազիր** (կող), **դերանդամ** (պրոթեզ), **դիտազննում** (մոնիթորինգ), **դիրքաթիվ** (կոռորդինատ), **գրուցահանդես** (թոք շոու), **թաղթազրիչ** (ֆլումաստեր), **խափանարարություն** (դիվերսիա), **ծրիչ** (սկաներ), **մրցատյան** (Ժյուրի), **ցնցարուժություն** (շոկային թերապիա), **ցնցանկար** (թրիලեր), **զբոսահանգրվան** (տուր բազա) և այլն:

Կան բառեր կ, որոնք շատ երկար ժամանակ օգտագործվել են, այժմ հասարակության կողմից անընդունելի են նման բառերի հայերեն համարժեքները, ինչպես՝ **դպրորդ** (ասպիրանտ), **դպրանոց** (ասպիրանտուրա), **դպրապետ** (գիտություների դոկտոր), **դպիր** (գիտությունների թեկնածու), **ավարտաճառ** կամ **վկայազիր** (դիվլում), **ավարտաճառային** (դիվլումային), **ուսվար** (դեկան), **ուսվարանոց** (դեկանատ) և այլ նորակազմություններ: Անհաջող բառակերտումներ ենք համարում նաև **Ճեզ** (արագ) բառից սերող նորակազմությունները, ինչպես՝ **Ճեպատար**, **Ճեպիկ**, **Ճեպոն** (տարսի), **Ճեպորդ** (տաքսու վարորդ), **Ճակեր** (մետրո):

Նոր բառերի ստեղծման և փոխառնված բառերի հայերենացման մեծ միտումը, անշուշտ, դրական քայլ է, քանի որ տեղի է ունենում նաև լեզվի բառապաշտի հարստացում: Բայց հարց է առաջանում. որքանո՞վ են այս նորաստեղծ բառերը իմաստով ու հնչեղությամբ համարժեք չթարգմանված տարբերակին:

Այսպիսով՝ եթե անհաջող թարգմանենք բոլոր փոխառությունները, ապա մեր լեզուն դրանից կտուժի և ոչ թե կհարստանա:

Կան շատ բառերի թարգմանություններ կ, որ կարծես արվում են հասարակության կողմից. չես կարող ասել՝ ժարգոնածի՞ն են, գրական հայերենից, թե՝ առօրյա խոսակցական լեզվից:

Այս բառերն հավանաբար գործածվում են միմիայն ծաղրի նպատակով: Օրինակ՝ ‘պռառեխ’՝ գրգռաձեղք, ջենթլմեն՝ օրինրդապնդիչ, տրոլեյբուս՝ պոզասայլակ, շամպայն՝ փրփրազմիթիկ, մոտոցիկլետ՝ ուժանիվ, մակարոն՝ երկարակլորախմորածակ, դագաղ՝ ննջատուիվ և այլն, որոնք ավելի են աղավաղում մեր լեզուն: Նման երևոյթները կանխիելու, հետևաբար և մեր լեզուն արհեստական ու անհաջող բառակերտումներով չխճողելու համար հարկավոր է լուրջ մոտեցում ցուցաբերել բառաստեղծման հարցերին, բազմակողմանիորեն քննության ենթարկել ամեն մի բառ, հետո գործածության մեջ դնել:

Ընդհանրապես, իբրև կանոն, բառերի գոյատևումը պայմանավորված է խոսքի մեջ նրանց կիրառությամբ, ուստի որքան հաճախադեպ են հանդես գալիս նրանք ու լայն ընդգրկում ստանում, այնքան անհրաժեշտ ու հարազատ են թվում՝ դառնալով սովորական գործածության բառեր, որից հետո դրանց կիրառությունը աստիճանաբար օրինականցվում է: Դժբախտաբար այդպիսի ճակատագիր են ունենում երբեմն նաև արհեստական, անձաշակ ու անհաջող կազմություններ, մի բան, որ հիմնականում պայմանավորվում է առանձին մարդկանց, իսկ երբեմն էլ նաև հասարակության անտարբերությամբ, որոնք լայնորեն գործածում են այդպիսիք՝ առանց հաշվի առնելու դրանց նպատակահարմարությունը:

Սխալ ենք համարում նաև օտարամոլությունը, եթի խրախուսվում է ամեն կարգի փոխառությունների մուտքը հայերեն՝ վերշինիս դռները լայնորեն բացելով օտար բառերի առջև և ունահարելով մայրենի լեզվի մաքրության շահերը, նրա դարավոր ավանդույթներն ու բառաստեղծական հնարավորությունները:

Այստեղ հարցն այն է, թե արդյո՞ք բոլոր միջազգային բառերն ու տերմինները անվերապահորեն պետք է ընդունել, թե՝ պետք է օգտվել լեզվի սեփական ներքին հնարավորություններից, դիմել բառակազմությանը: Մեր կարծիքով պետք է հաշվի առնել բառի գործածության անհրաժեշտությունը, նպատակահարմարությունն ու չափը: Փոխառություններին պետք է դիմել միայն ան-

հրաժեշտության դեպքում, եթք լեզվի ներքին միջոցներով հնարավոր չէ արտահայտել փոխառյալ բառի իմաստն ու նշանակությունը: Սա միանգամայն իրավացի պահանջ է, բխում է մեր լեզվի մաքրության շահերից և հաշվի է առնում հայերենի ավանդույթներն ու բառակազմական առանձնահատկությունները:

Այսպիսով՝ լեզուն մեր ժողովրդի մեծագույն հարստությունն է և պետք է պաշտպանված լինի ոտնագություններից:

Յուրաքանչյուր լեզու հարստանում է, եթե օգտվում է փոխառություններից, ապային անհարկի օտար բառերի ներմուծումը աղավաղում է մեր լեզուն, և դրա դեմ պետք է շարունակական պայքար տարվի: Մեր ժողովուրդը միավորված խոսքի կարիք ունի: Պետք է անել ամեն ինչ՝ օտարաբանություններին քիչ դիմելու համար՝ պահպանելով մեր լեզվի գեղեցկությունը, ճնշությունն ու ձկունությունը: Եթե ազգային գիտակցության վրա կիմնված կարգախոսը գործի, ապա լեզվի վիճակը հետզհետեւ կկարգավորվի: Չմոռանանք նաև, որ անհարկի մաքրամոլությունը միայն վնասում է լեզվին:

Лусине Гамоян – Проблема замены варварства и заимствований используемые в ежедневной речи с армянскими эквивалентами. – Словарь более чувствителен из языковых компонентов, который отражает непременно каждое изменение в общественной жизни, поэтому он непрерывно обновляется новыми словами, а также заимствованиями и варварством. Хотя любой язык обогащается, если использует заимствования, но импортование неуместных иностранных слов искашает наш язык, и необходимо непрерывная борьба против него. Мы не должны забывать также, что неуместный пуританство только вредит языку.

Lusine Gamoyan – The task of replacing barbarism and borrowings used in the daily speech with Armenian equivalents. – Vocabulary is more sensitive of the language components, which is reflecting immediately each alteration in a public life, therefore it is completed continuously with the new words, and also borrowings and barbarism. Though any language is becoming rich, if is making use of borrowings, but the importing of the inappropriate

foreign words is distorting our language, and it is necessary a continuous struggle against it. We must not forget also, that inappropriate purism is only harming the language.

Բանալի բառեր: Հայոց լեզու, փոխառություն, օտարարանություն, նորարանություն, համարժեք, տերմին, թարգմանություն:

Ключевые слова: Армянский язык заимствование, варваризм, неологизм, эквивалент, термин, перевод.

Key words: Armenian language, borrowing, barbarism, neologism, equivalent, term, translation.

ՈՐՈՇ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ԽՈՍԱԿՑԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿԱԾՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ¹

ՄԵՐԻ ՍԱՐԳԱՅԱՆ
(ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ)

Լեզվաբանության մեջ տարածված է համաժողովրդական լեզվի գաղափարը, որը հասկանալի, ընկալելի է տվյալ հանրության կողմից: Սակայն այդ համաժողովրդական լեզուն չի կարող բացարձակապես միասնական լինել քանի որ կան գործոններ, որոնց հետևանքով այն դառնում է անհամասեռ: Լեզվի տարբերակայնությունը լեզվաբանական գրականության մեջ ընդունված է բաժանել երեք խմբի:

1. լեզվի տարածական տարբերակներ՝ բարբառներ,
2. լեզվի ժամանակային տարբերակներ՝ լեզվի պատմության փուլեր,
3. լեզվի հասարակական տարբերակներ:

Հայտնի է, որ լեզվի հասարակական տարբերակումը նկատել է դեռևս 17-րդ դարում Գոնսալը ու Կորեասը: Նա հստակ առանձնացնում էր լեզվի մի շարք հասարակական տարատեսակներ. «Պետք է նշել, որ լեզուն, բացի զավառներում գործառվող բարբառներից, ունի որոշակի տարատեսակներ կախված տվյալ տարածքի բնակիչների տարիքից, հասարակական դիրքից, ունեցվածքից. գոյություն ունեն զյուղացու, քաղաքացու, պաշտոնավոր մարդու, ծառայողի, գիտնականի, հոգևորականի, կանանց, տղամարդկանց, երեխայի և այլ տիպի լեզուներ»²: Սա բավականին ընդունելի տարբերակում է, ուստի ըստ այդմ կարելի է ասել, որ ընդիհանրապես լեզվավիճակը կախված է տվյալ լեզվա-

¹ Հետազոտությունը իրականացվում է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ 13YR-6B006 «Երևանի խոսակցական լեզուն» գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Г. В. Степанов, Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. М., 1976, с. 22.

կան հանրությանը բնորոշ հասարակական, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային պայմանների ամբողջությունից, երևույթներ, որոնք գտնվում են անընդհատ շարժման և զարգացման մեջ, հետևաբար լեզուն նույնպես անընդհատ փոփոխվում է՝ այդ ընթացքում հանդես բերելով զարգացման որոշակի միտումներ և օրինաչափություններ:

Այսպես՝ կարող են լինել լեզվի տարիքային առանձնահատկություններ (երեխայի լեզուն միշտ տարբերվում է մեծահասակի լեզվից, ավագ սերնդի ներկայացուցիչների խոսքը երբեմն տարբերվում է կրտսեր սերնդի ներկայացուցիչների խոսքից): Այնուհետև, հայտնի են լեզուներ, որոնցում զգալի տարբերություններ կան կանանց և տղամարդկանց խոսքի միջև (օր.՝ Ամերիկայում կարախների, յուկազինների, Բոլիվիայի չիկիտա լեզուներում³): Լեզվի տարբերակայնությունը կարող է կախված լինել նաև մարդու կրթական մակարդակից (հմմտ. կրթված մարդու և անզրագետ մարդու խոսքը): Խոսքի բնույթը մեծապես պայմանավորված է նաև մարդկանց զրադանունքով, հետաքրքրություններով և այլն: Մարդկանց տարբեր դասերի պատկանելը, հասարակական ծագումը, բնակավայրը, միջավայրը ևս նպաստում են լեզվական որոշ առանձնահատկությունների առաջացմանը:

Ըստ այդմ տվյալ դեպքում մեր խնդիրն է որոշել այն հասարակական պայմանները, որոնք ընկած են Երևանի խոսակցական լեզվի հիմքում, վեր հանել և ներակայացնել դրանցով պայմանավորված լեզվագործածության առանձնահատկությունները
1) առօրյա խոսքի հնչյունական, բառային, շարահյուսական և ոճական յուրահատկությունները, 2) Երևանի տարբեր համայնքների բնակիչների բանավոր խոսքի ընդհանրություններն ու տարբերությունները, 3) փոխներթափանցումների և փոխազդեցությունների հետևանք հանդիսացող հատկանիշները:

Ուսումնասիրության իրականացման համար կազմակերպվել են հարցումներ՝ Երևանի տարբեր վարչական շրջաններում և առանձին վայրերում, կատարվել համեմատություններ և այլն:

³ Է. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987, էջ 641:

Հասարակական հարցումները կազմակերպվել են երկու ուղղությամբ: Նախ՝ փորձել ենք պարզել բնակչության հասարակական առանձնահատկությունները, որոնք կարող են որոշիչ դեր ունենալ Երևանի խոսակցական լեզվի ուսումնասիրության համար: Որպես լեզվական հանրույթ ընտրել ենք Երևանի 12 վարչական շրջանների բնակչությանը: Հարցումները հնարավորություն են տալիս պարզելու լեզվակրի հետևյալ հասարակական առանձնահատկությունները:

1. **Բնակության վայրը բատ Երևանի 12 վարչական շրջանների.** սրանով նպատակ ունենք պարզելու Երևանի խոսակցական լեզվի տարածական տարրերակվածությունը: Չնայած այսօր հասարակական տարրեր խավերի ներկայացուցիչներ կենտրոնացած չեն որևէ կոնկրետ համայնքում, ինչպես խորհրդային տարիներին (օր՝ Երևանի ծայրամասերում կենտրոնացած էր աշխատավոր բնակչությունը, մշակութային գործիչները հիմնականում բնակվում էին կենտրոնական հատվածում ևն), բայց այնուամենայնիվ այսօր էլ կարելի է նկատել նախորդ տարիներին ձևավորված և ավանդույթով պահպանված սովորույթներ, խոսակցական լեզվում արմատացած առանձնահատուկ դրսորումներ: Ճիշտ է՝ տարածական այդ տարրերությունները շատ չնշին են, բայց որոշակի պատկերացում են տալիս լեզվի արդի վիճակի մասին: Օրինակ Երևանի որոշ համայնքներում կամ թաղամասերում ձևավորվել են որոշ պայմանական լեզուներ կամ ժարգոններ, որոնք ավանդույթով փոխանցվում են սերնդեսերունդ:

Կրթական մակարդակը տարրական, միջնակարգ, բարձրագույն: Հարցումները ցույց են տալիս, որ այսօր, ի տարրերություն խորհրդային տարիների, բնակչության մեծ մասը բարձրագույն կրթություն ունի, սակայն դա ոչ մի կերպ չի նպաստում սեփական լեզվի նկատմամբ վերահսկողությանը կամ լեզվի տիրապետման բարձր մակարդակին: Թվում էր, թե կրթված մարդիկ քիչ թե շատ պատասխանատու են լինում լեզվական հարցերում և ենթագիտակցաբար վերահսկում են իրենց խոսքը: Նշենք, որ բարձրագույն կրթություն ունենալը դեռևս լեզվական նորմային հետևելու չափանիշ չէ:

2. Մասնագիտությունը. ինչպես կրթական մակարդակի դեպքում, այստեղ ևս պետք է նշել, որ լեզվակիրների մեծ մասը մասնագիտություն ունի, սակայն տարբեր հանգամանքների բերումով այլ զբաղմունք է ունենում, չի տիրապետում մասնագիտական բառապաշտին: Ինչպես զիտենք, մարդ որքան հաճախ է առնչվում իրականության այս կամ այն բնագավառին, այնքան ավելի է այն առանձնանում տվյալ մարդու լեզվում: Ուստի, մասնագիտությամբ զբաղվելու հանգամանքը բավականին մեծ է լեզվակրի խոսքային առանձնահատկությունների ուսումնասիրության գործում: Բացի այդ՝ մասնագիտական ցանկացած բնագավառ ունի իրեն բնորոշ բառապաշտը, տերմինաբանությունը և այլն: Կան նաև պայմանական- մասնագիտական լեզուներ, որոնք բնորոշ են տարբեր հասարակական խմբերին:

3. Զբաղմունքը. Հարցումները ցույց են տալիս, որ չնչին տուկոս են կազմում մասնագիտությամբ զբաղվող լեզվակիրները. նրանց հիմնական մասի զբաղմունքը այլ ոլորտներում է: Այսպես, ինչ-որ չափով իրար առնչվող մարդկանց խմբերում կարող են առաջանալ խմբային (կամ կորպորատիվ) ժարգոններ: Կապի ձևերը կարող են շատ բազմազան լինել: Կարենք է, որ այդ կապն ինչ-որ կերպ միավորի մարդկանց, ինչպես օրինակ՝ բանակի ծառայություն, դպրոցական կամ բուհական կրթություն, զբոսաշրջություն, սպորտ և այլն: Ժարգոնն առաջանում է նաև այն մարդկանց միջավայրում, որոնք տրվում են վատ սովորույթների, օրինակ՝ թղթախաղ, հարբեցողություն և այլն: Նման ժարգոններն ունեն ոչ այնքան զործառական անհրաժեշտություն, որքան արտահայտիչ լինելու ձգտում: Կան տարբեր խմբային ժարգոններ, որոնցից մեկն է ուսանողականը կամ, ինչպես ընդունված է ասել, ուսանողական պենզը:

4. Տարիքը. Միշտ էլ խոսքում առկա են լեզվակրի տարիքային առանձնահատկություններով պայմանավորված դրսուրումներ: Մեծահասակի խոսքը բնականաբար տարբերվում է դեռահասի խոսքից: Տարիքային բաժանումը կատարել ենք հետևյալ

կերպ. 1) մինչև 16 տարեկան (մինչև ավագ դպրոցական տարիքը, եթե դեռահասը դեռ մասնագիտական ընտրություն չի կատարել), 2) 17-25 տարեկան (նկատի ենք ունեցել ավագ դպրոցականների և ուսանողների տարիքային մոտավոր շեմը), 3) 26-35 տարեկան (երիտասարդության ՀՀ օրենսդրությամբ ընդունված շեմը), 4) 36-65 տարեկան (մեծահասակների՝ մինչև թոշակառու դառնալու տարիքային շեմը), 5) 66 և ավելի տարեկան (թոշակառու բնակչության տարիքային շեմը):

5. **Մայրենի լեզու.** Քանի որ խորհրդային տարիներից եկող ավանդույթով այսօր էլ բնակչության մեջ շատ կան ոռուսախոսներ, մայրենի լեզուն որոշելու համար 3 ուղղությամբ ենք հարցում կազմակերպել արդյոք մայրենին հայերե՞նն է, ոռուսերե՞նը, թե՞ այլ լեզու:

6. **Ընտանիքում գործածվող հիմնական լեզուն.** Միշտ չէ, եթե ընտանիքում գործածվող հիմնական լեզուն միայն մայրենի լեզուն է: Ընտանիքում կարող է գործածվել ոչ թե մեկ, այլ մի քանի լեզու: Ուստի շատ կարևոր է որոշել ընտանիքում գործածվող հիմնական լեզուն, դրանով պայմանավորված էլ պարզ կրառնան լեզվական փոխներթափանցումները, կընդգծվի լեզվական տվյալ հանրույթին բնորոշ տիրապետող լեզունվերջինիս տիրապետման աստիճանը և այլն:

7. **Հեռուստահաղորդումների և մամուլի լեզուն.** Այսօր մեր կյանքի անբաժանելի մասն են կազմում հեռուստատեսությունը և մամուլը թե՝ թղթային, թե՝ էլեկտրոնային տարբերակով: Բնականաբար դրանցում գործածվող լեզուն իր դրոշմն է դնում լեզվակրի աշխարհայացքի, լեզվագործածության առանձնահատկությունների վրա: Դժվար չէ նկատել, որ հեռուստատեսությամբ և մամուլում տեղ գտած լեզվական շատ սխալներ արագ յուրացվում են լեզվակրի կողմից և դառնում նրա խոսքի անբաժանելի բաղադրիչ: Լեզվակրի խոսքի վրա իրենց որոշակի հետքն են թողնում նաև օտարալեզու հաղորդումներն ու մամուլը: Ճիշտ է՝ այսօր հեռուստատեսության և ռադիոյի մասին ՀՀ օրենքը⁴ արգե-

⁴ <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1464>, Օտար լեզուներով հեռուստառադիրումները, գեղարվեստական, վավերագրական եւ մուլ-

լում է հանրային հեռուստաալիքներով օտարալեզու հաղորդումների և գովազդների հեռարձակումը, սակայն մեր օրերում թվային հեռուստաալիքները հնարավորություն են տալիս տարբեր լեզուներով հեռուստահաղորդումներ դիտելու: Ուստի՝ հեռուստադիտողն ինքն է որոշում՝ որ լեզվով դիտի տվյալ հաղորդումը կամ ընթերցի մամուլը: Այս դեպքում մեր խնդիրն է պարզել, թե լեզվակիրը ո՞ր լեզվով է նախընտրում հաղորդում դիտել, մամուլ կարդալ, և ամենակարևորը՝ ինչո՞ւ: Այս հարցումը հնարավորություն է տալիս պարզելու ոչ միայն նախընտրելի լեզուն, այլև որոշելու վերջինիս առավելությունները, և եթե այն մայրենին չէ, ապա ինչո՞ւ վ է զիջում մայրենին:

8. Երևանցի լինելու տիպը. այս հարցումը հնարավորություն է տալիս պարզելու Երևանում բնակվելու տիպը. լեզվակիրը բնի՞կ է, թե՞ ոչ: Իսկ եթե բնիկ չէ լեզվակիրը, ապա պետք է որոշել նրա բարբառային պատկանելությունը: Դա թույլ կտա տեսնելու բարբառային տարբեր ներթափանցումները, խոսակցական լեզվում արմատացած ձևերը:

Հավաքված տվյալները ներկայացրել ենք աղյուսակների ձևով և ենթարկել խմբավորման: Այնուհետև, մաթեմատիկական վիճակագրության մեթոդով կատարվել է հավաքված և խմբավորված նյութի գնահատումը, որի արդյունքում էլ պարզ է դառնում Երևանի խոսակցական լեզվի և լեզվակիրների հասարակական առանձնահատկությունների կապը և առնչությունները: Պետք է նշել, սակայն, որ այս տվյալները դեռևս բավարար չեն լեզվի մասին լիարժեք պատկերացում կազմելու համար, այս տվյալները հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմել արտալեզվական գործոնների վերաբերյալ: Սրանց արդյունքները պետք է համարվեն գրավոր և տեխնիկական եղանակով գրանցված դիտարկման նյութերի արդյունքների հետ (հընթաց կատարվում են այդ աշխատանքները): Այդ ամենից հետո միայն հնարավոր կլինի լիարժեք պատկերացում կազմել Երևանի խոսակցական

տիպիկացիոն կինոնկարները, ինչպես նաև հայերեն հաղորդումների օտարալեզու դրվագները (հատվածները) հեռարձակվում են հայերեն համաժամանակյա թարգմանությամբ՝ ձայնային կամ լուսագրային եղանակով:

լեզվի արդի վիճակի, խնդիրների, զարգացման միտումների վերաբերյալ:

Мери Саргсян – *Некоторые наблюдения об общественной вариативности разговорного языка Еревана.* – Состояние языка в целом зависит от всего количества общественных, политических, экономических и культурных условий языкового сообщества, явления, которые находятся в непрерывном движении и развитии, поэтому язык также постоянно изменяется, и это приводит к развитию определенных тенденций и регулярности. Таким образом, наша задача определить, изучить те общественные явления, которые влияют на разговорный язык Еревана, и следовательно особенности состояния языка.

Meri Sargsyan – *Some observations about public variativity of the colloquial language of Yerevan.* – The state of language in general depends on all quantity of public, political, economic and cultural conditions of language community, the phenomenon which are in continuous movement and development, therefore language also constantly changes, and it leads to development of certain tendencies and regularities. So we have a task to determine, to study the public phenomena influencing on the colloquial language of Yerevan and therefore the peculiarities of the state of the language.

Բանալի բառեր: Երևան, խոսակցական, լեզու, տարբերակ-վածություն, հասարակական, հարցում, հանրույթ:

Ключевые слова: Ереван, разговорный, язык, вариативность, общественный, опрос, сообщество.

Key words: Yerevan, colloquial, language, variativity, public, query, community.

ԼԵՀԱՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌԻ ԸՆԴԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ ԵՎ ՆՐԱ ՎԵՐԱՅՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

ԳԱՐԻԿ ՄԿՐՉՅԱՆ
(ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ,
ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ)

Լեհաստանի հայ գաղթօջախը, ըստ այնտեղ բնակություն հաստատելու ժամանակագրության, բաժնավում է երկու շերտի: Խոսքը «հին» և «նոր» արտագաղթերի մասին է: Փորձագետների տարբեր գնահատականներով՝ այս պահին Լեհաստանում բընակվում են 40-ից մինչև 80 հազար հայեր, որոնցից «հին արտագաղթին» պատկանում է միայն ութ հազարը, իսկ մնացյալ լեզվակիր հատվածն այնտեղ է հանգրվանել ԽՍՀՄ-ի վիլուգումից հետո, և լեզվական առումով այդ շերտը միատարր լինել չի կարող, քանի որ կրանք ներկայացուցիչներ են ՀՀ-ի տարբեր մարզերից ու գյուղերից:

Լեհահայերի բարբառը պատկանում է հայերենի բարբառների կը ճյուղին և, ինչպես բնութագրել է Հր. Աճառյանը, մտնում է Առտիալի բարբառի տիրույթ ու, որպես առանձին միավոր, ուրույն տեղ գրավում Հունգարիայում, Սուչավայում, Շումինիայում տեղակայված հայախոս վայրերի կողքին: Հր. Աճառյանի ներկայացմամբ՝ Առտիալի բարբառն ուներ չորս ճյուղ, և լեզվական համակարգերի ու ենթահամակարգերի օրինաչափություններով Լեհաստանում ու Հունգարիայում հանգրվանած հայ բարբառախոսները միավորվում են այնպես, ինչպես Սուչավայում ու Շումինիայում¹:

Լեհահայ բարբառով գրականությունը և նմուշները, ցավոք, սահմանափակ են: Բարբառով նմուշներ է ավանդել Յան Զանուշը, որը ամբողջությամբ վերաներկայացրել է Հր. Աճառյանը: Լեհահայ բարբառով հարուստ լեզվական նմուշներ է հրատարակել

¹Հր. Աճառյան, Քննութիւն Առտիալի բարբառի, Ե., 1953 թ., էջ 9:

մեկ այլ լեհահայ կաթոլիկ քահանա՝ Կազիմիշ Ռոշկան (Folia Orientalia, Vol. 1, Krakovie, 1959, Folia Orientalia, Vol. 4, Krakovie, 1962): Ռոշկայի՝ լեհահայերի կենսագործունեությունը, բառութանը վերաբարտադրող լեզվանյութը գնահատելի ներդրում է այդ տարածքի երբեմնի հայախոսների լեզվական համակարգերն ուսումնասիրելիս: Լեհահայ բարբառի մեր ունեցած լեզվական վերջին վկայություն-նմուշը Աննա Մովսեսովիչի ձայնագրություններն են, որոնք հայագետ Անգել Պիսովիչը գրանցել է 1982 թվականին լեհական Կատովիչե քաղաքում:

Լեզվապատմական առկա փաստերը ցույց են տալիս, որ այս տարածքում պատմականորեն տեղի է ունեցել հայախոսության ասիմիլացում (համաձուլում), իսկ եղած լեզվական մնացուկները՝ հասուլկենտ լեզվական դրսևորումները, որոնք պահպանվել են այս երկարատև ժամանակահատվածում, քանակական վերլուծություններով որակ չեն կազմում: Այդուհանդերձ, արդեն իսկ որևէ տարածքում չգործող կամ, ավելի ստույգ, տվյալ տարածքում մեռած բարբառի մասին քննությունն արժեքավոր է բազմաթիվ առումներով: Նոր լուսի ներքո լեհահայ բարբառի ուսումնասիրությունն ունի հետևյալ լեզվապատմական արժեքը. **ա)** հնարավորին ներդրում է համաժամանակյա և տարաժամանակյա բարբառագիտության ձեռքբերումներում, **բ)** հնարավորություն է ընձեռում բացահայտելու տվյալ տարածքում գործած լեզվական համակարգերի ու ենթահամակարգերի առանձնահատկությունները և ցույց տալու դրանց որակային տարբեր կողմերը, **գ)** այս տարածքի բարբառախոսները զարդել են միջնադարում կենտրոնական Հայաստանի տարբեր վայրերից, հետևաբար լեհահայ բարբառի ուսումնասիրությունը բազմանշանակ վերականգնողական արժեք ունի և կնպաստի միջին հայերենի բարբառային տարբերակվածության հարցն ուսումնասիրելիս և լեզվական բազմաթիվ բաց օղակների բացահայտմանը:

Լեհահաստանում երբեմնի եղած հայ հին գաղթօջախն ամենահինն է եվլոպական արեալում, և այդ գաղութի ամենամեծ և բազմամարդ լինելու մասին փաստերը գիտությանը հայտնի են վաղուց: Հր. Աճառյանն այս առումով ուշագրավ դիտարկումներ է

անում. «Այնքան ազդեցիկ եղան հոն հայերը, որ լեհերը Տերութեան մէջ տերութիւն մը կը կարծէին մեզ և անոր առջևն առնուլ կը մտածէին: Ապաշնորի կաթոլիկութիւնը ոչնչացուց այս մեծ հայ գաղութը՝ իբր յափառենական խրատ տալով և հաստատելով այն ճշմարտութիւնը, թէ հայ գաղթականութեանց մեծագոյն ուժը անջատ եկեղեցի մը ունենալն է»²: Բնականաբար, Աճառյանի սույն ակնարկը տարատեսակ վկայություններով հիմնավորվում է, և այսօր Լեհաստանում հայկական համայնքի մարումը՝ թէ՝ հայախոսության, թէ՝ էթնոգոյի գիտակցման առումներով ունի իր պատմահասարակական հիմնապատճառները:

Լեհահայերի բարբառի մասին առաջին խոսքը պատկանում է լեհացի Յան Հանուշին, ով 19-րդ դարի վերջերին՝ 1886 թվականին, գրել է լեհահայերի բարբառի հնչունական համակարգի մասին մի ինքնատիպ ուսումնասիրություն, և հետագա ուսումնասիրողների եզրակացություններում Հանուշի բերած տվյալները՝ որպես սկզբնաղբյուր, առանցքային են և էտալոնային: Ըստ որում, Հանուշն իր հետազոտություններում լեհահայ բարբառի նկարագիրը տվել է՝ հիմնվելով Կութի քաղաքում ապրող մի հայախոս ընտանիքի պահպանած բարբառի առանձնահատկությունների վրա:

Լեհահայ բարբառի մասին մյուս ծանրակշիռ խոսքն ասել է Արսեն Այտընյանը³: Այտընյանը հայերենի բարբառների աշխարհագրական դասակարգման տրամաբանության շրջանակներում այն ներկայացնում է որպես երրորդ գավառական՝ Լեհաստան, Առտիալ տարածքների ընդգրկմամբ:

Ուսումնասիրվող բարբառը գիտական պատշաճ մակարդակի չափանիշներով առաջին քննողը հայ գիտական բարբառագիտության հիմնադիրն է՝ Հրաշյա Աճառյանը՝ 1911 թվականին Մոսկվայում լույս տեսած «Հայ բարբառագիտություն-Ուրվագիծ և դասավորություն հայ բարբառների» աշխատության մեջ այն ներկայացնելով «Ավստրօ-Հունգարիոյ բարբառ» խորագրի շրջա-

² Հր. Աճառյան, Հայ գաղթականության պատմություն, Ե., 2002թ., էջ 115:

³ Ա. Այտընյան, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Երևան, 1987, էջ 166:

նակներում, իսկ 1953 թվականին Հր. Աճառյանը հրատարակում է «Քննություն Առտիալի բարբառի» ուսումնասիրությունը: Սույն ուսումնասիրությունը, ըստ ամենայնի, առանցքային խոսքն է լեհահայերի բարբառի վերաբերյալ, որով էլ երիցս արժևորվում է այն:

Անցյալ դարի վերջին տասնամյակներից սկսած՝ քննարկվող բարբառի հիմնախնդիրներին անդրադարձել է նաև հայագետարևելագետ Անգել Պիսովիչը: Ա. Պիսովիչի ուսումնասիրություններից մեկում վերլուծվել են լեհահայերի բարբառի հնչյունական համակարգի առանձնահատկությունները (Phonetic characteristics of the dialect of Polish Armenians, *Studia Indo-Iranica* (1983), ISSN 0079-3310, ISBN 83-04-00617-0, Krakowie), իսկ մեկ այլ հրապարակման մեջ հետազոտողն անդրադարձել է Լեհաստանում հայերի ինքնանվանման տարրերակներից մեկի՝ «կարգան» բառի հմաստածագումնաբանական քննությանը (Polish names of Armenians (Ormianczyk...Kabzan), *Studia Etymologica Cracoviensia*, vol. 5, Krakowie, 2000): Որպես ազգանվանում՝ «կարգան» նշանակում է «հայ», որով լեհերք անվանել են լեհահայերին: Յան Շանուշն այս բառի ծագումը բխեցնում է արաբերենից ու թուրքերենից՝ «դրամապանակ, փողի քսակ» նշանակությամբ, որը լեհերենից միջնորդավորմամբ անցել է լեհահայ բարբառին: Ա. Պիսովիչը բացառում է «կարգան» բառի հանուշյան ծագումնաբանությունը՝ նշելով, որ լեհերենն ունի **kabza** բառը, որն ամենևին էլ արաբաթուրքական փոխառություն չէ, այլ լատինական փոխառություն է և ունի «capsa» («պահարան, հարմարավետ կացարան, չիրկիզովող պահարան») նշանակությունը: Ա. Պիսովիչը «կարգան» բառի ծագումը միանգամայն այլ հիմքից է բխեցնում՝ փորձելով հիմնավորել նրա՝ դասական հայերենի շրջանում գործածության դրվագ «գաւազան» բառից ծագած լինելը⁴, որը, ինչպես գիտենք, իրանյան փոխառություն է: Թեև Պիսովիչը նշել է, որ «դրամապանակ, քսակ» իմաստն արտահայտող **kabza** բառը հումորային նշանա-

⁴ **A. Pisowicz**, Polish names of Armenians. Ormianczyk...Kabzan, *Studia Etymologica Cracoviensia*, vol. 5, Krakowie, 2000, p. 92:

կությամբ կարող էր տրվել հայերին, որով լեհերենում փոխարերաբար կոչվում էին ազահ մարդիկ, սակայն բառի ծագումը տեսնելով «զաւազան» բառի հետ ունեցած առնչություններում՝ նրա բովանդակությունն ավելի խորիմաստ բովանդակություն է ստանում:

Դետք է կարևորել, որ լեհահայերն օտարազգիներից տարբերվել են իրենց՝ -իշ և -կի ազգանվանակերտ ածանցներով ավարտվող ազգանուններով: Հայկական ծագումով ունեցող լեհական նշանավոր տոհմերի ներկայացուցիչներ են՝ Մալովսկիները, Պիրամովիչները, Բերնատովիչները, Յախովիչները, Մրոժանովսկիները, Գրիգորովիչները, Բարովիչները, Թեոդորովիչները և այլք: Հայկական ծագումով ունեցող նշանավոր լեհերն են՝ գրող Յան Յուզեֆ Իգնացի Լուկաշևիչ Կարթան Արգարովիչը (1856-1909), կաթոլիկական քահանա, բանաստեղծ Կարլ Անտոնիվիչը (1807-1852), նկարիչ Թեոդոր Արսենովիչ (1853-1938), դերասանուի Աննա Դիմինան (1951), բանաստեղծ, էսեագիր Զբիգնի Զերբերով (1924-1998), կաթոլիկական քահանա, Լեհաստանում Հայ կաթոլիկական եկեղեցու թեմի առաջնորդ, պատմաբան, բարեգործ Թադեուշ Խակովիչ-Զալեսկին (1956-), ուժիսոր Եժի Կավալերովիչը (1922-2007), դեղագործ, Լեհաստանի նավթային արդյունաբերության հիմնադիր, նավթի լամպի գյուտարար և բարեգործ Իգնասի Լուկաշևիչը (1822-1882), լրագրող Ռոբերտ Մակլովիչը (1963-/, կոմպոզիտոր Կշիշտոֆ Պենդերեցկիր (1933-), կաթոլիկական քահանա, մանկավարժ և փիլիսափա Գժեզոժ Փիրամովիչը (1753-1801), բանաստեղծ Յովանաշ Սլովացկին (1809-1849), բանաստեղծ Շիմոն Շիմոնովիչը (1558-1629), Լվովի հայ կաթոլիկական եկեղեցու արքեպիսկոս՝ հայտնի իր վառ կրոնական և հասարակական գործունեությամբ Յուզեֆ Թեոդորովիչը (1864-1938)⁵:

Դեպի Լեհաստան հայերի ներհոսքն ընթացել է երեք ժամանակային փուլերով: Առաջին գաղթը տեղի է ունեցել պատմական

⁵ <http://poland.mfa.am/hy/community-overview/>

Հայաստանում Բագրատուների թագավորության անկմանը զուգընթաց, Երկրորդը՝ Անի քաղաքի կործանման ժամանակ և հետո, իսկ Երրորդ մեծ ներգաղթը՝ 1475 թվականին: Եթե առաջին և Երկրորդ գաղթերի ժամանակ հայերը Լեհաստան հանգրվանել են ուղղակիորեն պատմական Հայաստանից, ապա Երրորդ գաղթը Լեհաստանում տեղի է ունենում Օսմանյան կայսրության տիրապետությայ ներքո անցած Ղրիմից, ուր հայերը տեղափոխվել էին ավելի վաղ:

Լեհաստանում հայ գաղթականության բնակավայրերն են եղել՝ Լիվովը/Բլվովը, Լեմպերկը/Լեապոլիսը/այսօր Ուկրաինային մաս կազմող Լվովը/, որտեղ հայերը նախ 1120 տուն էին, իսկ 14-րդ դարում Լեմպերկում ապրում էին 7000 երդ հայ: Երրորդ մեծ գաղթականությունից հետո, ըստ Հր. Աճառյանի մատուցած տվյալների, լեհահայերի ընդհանուր թիվը կազմում է 40.000 ընտանիք, այսինքն՝ 200. 000 անձ, որոնք բնակվում էին երկրի բոլոր երևելի քաղաքներում: Ըստ Նիկողայոս Աղոնցի՝ 1600-ին՝ այնտեղ եղել է 700 տուն⁶, իսկ 1802 թվականին՝ 126 տուն:

1670 թվականին է հիմնվել Ռումինիայից և Հունգարիայից ներգաղթած և Լեմպերկից հարավ-արևելքում գտնվող Ստանիսլավի հայկական գաղութը: Լեհախոս հայ հասարակությունը ուներ շուրջ 300-400 երդ, որոնք համարվում էին տեղի առաջին բնակիչները: Հայերը գաղութներ են ունեցել նաև Սնեաթինում, Շոռոտինքա, Գոլոմեա, Օթար, Զլոչով, Պրոտի, Յարուլավ, Կութի բնակավայրերում:

Ռուսական Լեհաստանի կարևոր նշանակություն ունեցող լեհահայ գաղութներ են՝ Կամենց-Պոդոլսկ, մեծ գյուղեր Արմեան և Արմեանքի, Մոյիլս, Մոյլով քաղաքները, Վարչավա, Լուբլին, Զամոսցա, Վլադիմիր, Լուցկա, Պերըձան, Լիսցա, Դիսմենից, Եազլովցա, Նովինա, Զուանչա, Ռաշքով բնակավայրերը:

Հայերի ծովումը լեհերին և լեհահայ բարբառի ասիմիլացումը օրինաչափորեն հիմնավորվում է: Լեզվական յուրաքանչյուր

⁶ **Ն. Աղոնց.** «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի», 1802-6, Եվրոպա, 4 հու., էջ 82-168, Վենետիկ, Ասիա, հատ. 1 և 4, 1802 թ./այս հղումը տրվում է ըստ Աճառյանի գրքի/:

հանրույթ գտնվում է հարատև պատմական փոփոխությունների մեջ, կրում է տնտեսական, քաղաքական, մշակութային և զաղափարական անընդհատ նորացման գործընթաց⁷: Լեհահայերի դեպքում այդ գործընթացը որոշակի փուլերով է ընթացել ու ունի իր սոցիալ-պատմական նպաստը յայն էր, և այդ գործընթացում մեծ դերակատարություն է ունեցել հայերի՝ քրիստոնյաների շրջանում ապրած լինելու հանգամանքը, ուր բոլոր պայմանները կան ձուլման համար:

Ինչպես պատմական փաստերն են ցույց տալիս, լեհահայերը հիմնականում բնակվել են քաղաքներում՝ մեծ և փոքր՝ ստանձնելով լեհ բուրժուաների կարգավիճակը, որոնց շատ արագ է հաջողվել յուրացնել լեհերենը, խորանալ թարգմանական արվեստի մեջ, բարձր պաշտոններ զբաղեցնել կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներում, ի մասնավորի՝ առևտրաշրջանառության, զինվորական ու քաղաքական գործունեության ասպարազներում: Հայերի հոգևոր և նյութական առաջընթացն այնքան է խորանում, որ նրանք ստանում են ազնվականի աստիճան, անզամ արժանանում թագավորի երկրորդը լինելու պատվին, կառուցում սեփական եկեղեցիները: Լեհ թագավորները, զնահատելով հայերի ընդունակությունը և քաջույյունը, կրոնական կատարյալ ազատություն և քաղաքական արտոնություններ են տալիս նրանց, որոնք գրավում են նաև արևելքի վաճառականության գլխավոր դիրքերը⁸: 1344 թվականին հայերը ստանում են ինքնավարություն, որ շնորհում է նրանց լեհ թագավոր Կազիմիր Երրորդը՝ թույլ տալով Կամենեց-Ռոդոլսկի և Լվովի հայ բնակչությանն ունենալ ազգային խորհուրդ. այդ խորհրդի անդամները կոչվում են «Վոյք» (ավագ, դեկավար): Այս փաստերի արծարծումը պատահական չէ, քանի որ լեհահայերի նոր կենսամիջավայրից բխած պահանջները զգալի դեր են կատարում լեզվի կազմում տեղի ունեցող փոփոխություններում: Ըստ ամենայնի՝ լեհահայ

⁷ **Գ. Զահոռիկան**, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987թ., էջ 11:

⁸ **Հր. Աճառյան**, Հայ գաղթականության պատմություն, Ե., 2002թ., էջ 118:

բարբառի աստիճանական վերացումը կարելի է պատճառաբանել այդ բարբառով հասարակության հաղորդակցման կարիքները չբավարարելու հիմունքով, որովհետև լեզվակրությունը միջոց է կենսագործունեությունը կազմակերպելու համար: Եթե հայերենով դա հնարավոր չի եղել կազմակերպել, ապա լեհերենի յուրացմամբ հնարավոր է եղել այն կյանքի կոչել:

Հայերի արտոնյալ կարգավիճակը տևում է մինչև 16-րդ դարը: Լեհ թագավորների հովանավորությունն ու համակրանքը վայելող հայերի ազգային կյանքն անկում է ապրում, որն իր բացասական դրոշմն է թողնում նախնառաջ հայերենի գործածության սահմանափակման վրա: Մինչ այս հայերը կյանքի բոլոր ոլորտներում՝ ընտանիքում, պաշտոնական շրջանակներում, «Ժատուշա» անվանումը ստացած դատական համակարգում, տիրապետող էր Անիի բարբառի և նրա տարրեր խոսվածքների գործածությունը, բարբառներ ու խոսվածքներ, որոնք մինչ օրս գործածական են Հունգարիայի, Շումինիայի, Սուչավայի, Ղրիմի և Նոր Նախիջևանի հայերի շրջանում⁹: Իրավիճակը կտրուկ փոխվում է, եթե այդ ժամանակահատվածում Թաթարաստանի տարբեր քաղաքներից հայկական մեծ գաղթականություն է զայխ Լեհաստան, տարածվում երկրով մեկ և թվաքանակի առավելության պատճառով բազմատեսակ առավելությունների հասնում տեղացի հայախոսների նկատմամբ: Հր. Աճառյանը գրում է. «Ասոնք, հայերենը արդեն մոռցած ու թաթարախոս լինելով, թաթարերեն լեզուի գործածութիւնը մտցուցին լեհահայոց մէջ»¹⁰:

Թաթարերենը շատ կարճ ժամանակահատվածում ընդհանրանում է հայկական միջավայրում՝ տիրապետող դառնալով հայերենով ներկայանալի բոլոր բնագավառներում: Այն դառնում է ոչ միայն ընտանիքների, հասարակ կյանքի, այլև դատարանների ու եկեղեցու պաշտոնական լեզուն: Հայկական կրոնական բոլոր գորքերը, աղոթագրքերը թարգմանվում են թաթարերենով և դրվում գործածության:

⁹ Հեռ, Երկերի ժողովածու, Վեցերորդ հատոր, Ե., 1987 թ., էջ 757:

¹⁰ Հր. Աճառյան, Հայ գաղթականության պատմություն, Ե., 2002թ., էջ 122:

Լեհաստանում հայերի՝ լեզվական այլ հանրույթներից ոչ մեկուսացումը, տարրեր ազգերի հետ տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, գաղափարական շփումներն առաջ են բերում լեզվական փոխազդեցություններ ու լեզվական համապատասխան փոփոխություններ, որը հանգեցնում է հայախոսության կորրստին: Ուժացման այս գործընթացներն ու վտանգներն ավելի են ահազնանում 16-րդ դարի կեսերին, երբ կաթոլիկ եկեղեցին լեհահայերին պարտադրեց կաթոլիկությունը¹¹: Այս կրոնադավ գործընթացը խթանողներ են հանդիսանում 1626 թվականին Լվով ժամանած Հռոմի կաթոլիկական եկեղեցու հետ Հայ առաքելական եկեղեցին միավորելու կողմնակից Էջմիածնի կաթոլիկոսի օգնական Մելիխսեդեկը և նրա հետևորդը՝ քահանա Նիկոլայ Թորոսովիչը: Արդեն 1662 թվականին Իվովում (Լվովում) բացվել էր դպրոց, ուր հայ մանուկները կրթվում ու դաստիարակվում էին կաթոլիկ դավանաբանությամբ: Զկարողանալով դիմակայել այս պարտադրանքին՝ բազմաթիվ հայ քրիստոնյաներ, որ մինչ այդ ունեին կրոնական դավանանքի ազատության և ամուր կառչած էին իրենց դավանանքին, ստիպված ընդունեցին կաթոլիկություն, իսկ դիմադրություն ցույց տվողները կա'մ սպանվեցին ու աքսորվեցին, կա'մ վտարվեցին երկրից: Այս քաղաքականության պայմաններում 17-րդ դարի կեսերին, օրինակ, Լվովում 50.000 հայկական գաղութից մնացել էր ընդամենը 500 հայ:

1650-ական թվականներին սկսվում է հայ գաղթականության վերջնական անկումը Լեհաստանում: Իրենց մայրենի լեզուն մոռանալուց և թաթարերեն լեզուն որդեգրելուց հետո տեղացի հայերն այն էլ են թողնում: Այս հանգամանքն ավելի է խորացնում լեհահայերի ինքնության վերացման ազդակները¹²: Ոչ համակարգային լեզու լինելու պատճառով թաթարերենը դադարում է դատարաններում գործառվել, որին 17-րդ դարում փոխարինում է լեհերենը, իսկ խոսակցական լեզուն ներկայանում էր թաթարե-

¹¹ *Ա. Արքահամյան*, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Ե., 1964 թ., էջ 222:

¹² *Հր. Աճառյան*, Հայ գաղթականության պատմություն, Ե., 2002թ., էջ 134:

թենով թէ՝ հասարակ դասակարգում, թէ՝ զավառներում: Ազնր-վականներն ու հարուստները հաղորդակցվում էին օրբստօրէ իր սահմաններն ընդարձակող լեհերենով: Լեհահայ խանությունները վերանում են, մասամբ՝ հանգրվանում այլ երկրներում: 17-րդ դարի վերջերից սկսվում են Լվովի հայերի գաղթերը դեպի լեհական այլ քաղաքներ՝ Կրակով, Տանցլա, Վարչավա: 18-րդ դարի վերջերում հայերի կացությունն ավելի է վտանգվում Լեհաստանի մասնատման պայմաններում՝ դառնալով տարբեր երկրների՝ Ռուսիայի, Բրուսիայի տիրույթ, իրավիճակ, որը շտկվում է 1830 թվականի ապստամբության ժամանակ: Վերանում են Յարուլավի, Պրոտիի, Զլոսչակի և Եազլովիցի հայկական գաղութները: Հայերի ունեցած արտոնությունները վերջնականապես ի չիք են դառնում 1848 թվականի հեղափոխությունից հետո:

Արդեն 20-րդ դարի սկզբում լեհահայերը շարունակել են իրենց անվանական գոյությունը, սակայն ժողովուրդը լեհացած ու լեհախոս, միայն արտաքին դիմանկարով կամ հին հիշատակներով են ընկալվում որպես հայ: Ժամերգությունները կատարվում են հայերենով ու լատիներեն տառերով գրված գրքերով, որոնք անհասկանալի են թէ՝ ժողովրդի, թէ՝ ժամասաց քահանայի համար: Եվ հայերի բոլոր ջանքերը՝ վերադառնալ իրենց հոգևոր ու ազգային արմատներին, հաջողություն չեն ունենում: 20-րդ դարի տվյալների հաշվառմամբ՝ Հր. Աճառյանը գրել է. «Հայերենը հիմա արդեն լրած է Լեհաստանին մեջ»¹³: Հստ Լեհաստանում ՀՀ դեսպանատան պաշտոնական կայքի տրամադրած տեղեկատվության¹⁴ 20-րդ դարի սկզբին Լեհաստանում բնակվել է մոտ վեց հազար հայ, առավելապես՝ Արևելյան Գալիցիայում (այսօր՝ Արևմտյան Ուկրաինա): Այս տարածքի կենտրոններն են՝ Լվով, Ստանիշլավով (Իվան-Ֆրանկովսկ), Բժեզան (Բերեզան), Կուտի, Լիշեց (Լիսեց), Զորոդենկա, Տլումաչ (Տլումախ) և Շնյատին (Մնյատին): Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո հայ համայնքը սփռվել էր ամբողջ Լեհաստանով մեկ՝ հաստատվելով

¹³ Հր. Աճառյան, Հայ գաղթականության պատմություն, Ե., 2002թ., էջ 134:

¹⁴ <http://poland.mfa.am/hy/community-overview/>

Լեհաստանի հյուսիսային և արևմտյան քաղաքներում՝ Կրակովում, Գլիվիցեում, Օպոլեում, Վրոցլավում, Պոզնանում, Գդանսկում և Վարշավյում՝ ազգային ձուլման դեմ մղվող պայքարում ձևավորելով մի շարք հայ մշակութային միություններ:

Դիտարկված էթնոլեզվական և պատմական փաստերը ցույց են տալիս, որ լեհահայ բարբառը վերացել է տարաբնույթ փոխներթափանցումների հետևանքներով: Այս հարցում մեծ դեր է խաղացել կենսատարածքը, տնտեսական ու քաղաքական նվաճումը և այլ ժողովուրդների՝ հատկապես քրիստոնյաների մերձավոր հարեւանությամբ ապրելը: Նման պայմաններում, ըստ ամենայնի, օրինաչափ է դառնում լեհահայերերի՝ մայր լեզուն այլ լեզուներով, հատկապես լեհերենով փոխարինելու, այլ լեզուներից ազդվելու, ինչպես նաև իրենց էթնոգոյր կորցնելու հանգամանքները: Հավելենք, որ, համաձայն հայ և հայամետ աղբյուրների պնդումների, այս պահին հայ ծագում ունեցող լեհերի թիվը երկրում հասնում է մոտ 92 հազարի:

Гарик Мкртчян – Общая характеристика польско-армянского диалекта и причины его исчезновения. – Древне-армянское сообщество, когда-то существовавшее в Польше, являлось самым древним на европейской территории. В статье рассматриваются вопросы формирования, развития и исчезновения польско-армянского диалекта на основе общественно-лингвистического анализа. Приведенные в статье этно-лингвистические и исторические факты показывают, что диалект исчез, однако сами армяне переродились в поляков вследствие различных взаимосмещений. Большую роль в этом сыграли местожительство, экономические и политические достижения, а также факт проживания среди других народов, в особенности народов, исповедующих христианство.

По оценке различных экспертов, на данный момент в Польше проживают от 40 до 80 тысяч армян, из которых только 8 тысяч – выходцы из “древнего сообщества”. Согласно армянским и армяноведческим источникам, число поляков с армянскими корнями в стране достигает 92 тысяч, и их можно различить по фамилиям, которые оканчиваются на

фамильные суффиксы “-ич” и “-ки”. Оставшаяся часть носителей армянского языка принадлежит “новому сообществу”, в котором они прижились после распада СССР. С точки зрения языка этот слой населения неоднороден, так как состоит из представителей разных областей и деревень Армянской республики, которые, если не сегодня, то в будущем подвержены риску ассимиляции.

Диалект польских армян принадлежит ветви “կը” армянских диалектов и, по описанию Г. Ачаряна, входит в домен Артиальского диалекта. Носители диалекта данной территории мигрировали в средние века из различных частей центральной Армении. Следовательно, изучение этого диалекта имеет реабилитационное значение и будет способствовать выявлению многочисленных свободных звеньев в проблеме дифференцирования средневековых армянских диалектов.

В статье также проводится смысловой-этимологический анализ слова “кабзан”, являющегося одним из имен, которыми поляки нарекали армян.

Garik Makrtchyan – The Common Characteristics of Polish-Armenian Dialect and the Causes of its Disappearance. – The ancient Armenian community which once existed in Poland was the oldest in Europe. This paper considers the issues of formation, development and disappearance of the Polish-Armenian dialect based on a societal and linguistic analysis. The ethnolinguistic and historical facts presented in the paper reveal that the dialect has disappeared, while Armenians regenerated into the Polish people as a result of various blendings. An essential role was played by the place of residence, economic and political achievements, as well as the fact of living among other nations, especially ones professing Christianity.

According to different experts, 40,000-80,000 Armenians are now residing in Poland, and only 8,000 of them descend from the “ancient community.” According to Armenian and Armenological sources, the number of the Poles of the Armenian origin in the country reaches 92,000, and they are distinguished by their surnames, which end in family suffixes “-ich” and “-ki”. The rest of the Armenian speakers are part of the “new community,” into which they assimilated after the collapse of the USSR. From the language perspective, this layer of society is heterogeneous, as it is represented by the

people from various regions and villages of the Armenian Republic who are running the risk of assimilation in the future.

The dialect of the Polish Armenians belongs to the “կը” branch of the Armenian dialects and, as described by H. Acharyan, is included in the domain of the Artial dialect. The speakers of the dialect of this territory migrated from various parts of Central Armenia in the Middle Ages. Consequently, the study of this dialect has a rehabilitation meaning and will assist in identifying the many missing links in the issue of differentiation of medieval Armenian dialects.

The paper also conducts a semantic and etymological analysis of the word “kabzan”, which is one of the names given to Armenians by the Polish people.

Բանալի բառեր: բարբառ, ձուլում, լեհահայ բարբառ, Կենտրոնական Հայաստան, Արտիալի բարբառ, ածանց, տարածք:

Ключевые слова: диалект, ассимиляция, польско-армянского диалект, центральный Армения, Артиальский диалект, суффикс, территория.

Key words: dialect, assimilation, Polish-Armenian dialect, Central Armenia, Artial dialect, suffix, area.

ՀԱՏԿԱՆՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ,
ՀԱՄԵՍԱՏԱԿԱՆ
ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ,
ՄԻԶԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ,
ՈՃԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՈՒԱԿԱՆՈՒՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

ՆԱՐԻՆԵ ԴԻԼԲԱՐՅԱՆ (Երևանի պետական համալսարան)

Տեղանվանագիտության մեջ բնականունների (օյկոնիմ) քըննությունը յուրահասուլ դիրք է գրավում, որովհետև բնակավայրերի անվանադրման բանաձևը, դրանց տարածված կաղապարները երևան են բերում տարբեր ազգային լեզուների և նրանց կրող հանրույթների լեզվական աշխարհընկալման ընդհանուրությունները տարբեր ժամանակներում և աշխարհազրական տարածքներում: Բնականուն եզրույթը միավորում է մարդկային բնակության ցանկացած վայրի անվանումները՝ գյուղ, շեն, ավան, քաղաք, մարզ կամ վարչատարածքային այլ միավորի անվանում: Երկրանունները կամ պետությունների անվանումները որպես կանոն առանձնանում են բուն բնականուններից, որովհետև դրանք հիմնականում ծագում են ժողովրդանուններից (Էթոննիմ), որոնց գումարվում է հավաքականակերտ կամ հոգնակերտ որևէ ածանց, օրինակ՝ **Հայ/ք-Հայ/ա/ստան-Արմեն/իա-Սո/միսեթ/ի** կամ **Վիր/ք/-Վր/ա/ստան/-Գրուգ/իա-Սա/քարթվել/ն,** **Չին/ա/ստան, Ֆրանս/իա** և այլն: Եթե տվյալ ազգն ունի մի քանի ժողովրդանուն՝ տրված տարբեր ցեղերի և ազգերի կողմից, ապա կարող է ունենալ մեկից ավելի երկրանուն, որոնք կկազմեն հոմանշային շարքեր, այդ հոմանիշ երկրանուններն իրարից տարբերվում են իրենց գործածության տեղով կամ ժամանակով: Այսպես՝ մենք մեր պետությունը ճանաչում ենք որպես **Հայք** կամ **Հայաստան, Հայք-ն** ավելի հին անվանում է, **Հայաստան-ը** ինչ-որ առումով վերժամանակյա է, ընդհանրական: Մենք վճռորոշ ենք համարում **հայ** անունը կրող ցեղի գործոնը մեր ազգային ինքնության որոշման գործում, իսկ արևմտյան և արևելյան շատ երկրների բնակիչները մեզ ճանաչում են որպես արմենների ժառանգործներ, երկիրն էլ՝ **Արմենիա:** Այս շարքում առանձնանում են մեր հին հարեւաններից վրացիները, որոնք մեզ ի սկզբանե ճա-

նաչել են սումեիս ժողովրդանվան միջոցով, երկիրն էլ՝ **Սոմիեթի:** Նման հոմանշայնություն առկա է շատ երկրների և ազգերի պարագայում (Գերմանիա/Ալեմանիա/**Դոյչլանդ** և այլն), որովհետև չափազանց հազվադեպ է մեկ ցեղից մեկ ազգ կազմավորվում, ավելի հաճախ ցեղերը և ցեղային միավորումներն են միախառնվում, միաձուլվում՝ ստեղծելով ազգային ավելի մեծ և կազմակերպված այնպիսի հանրույթ, ինչպիսին ազգն է:

Բնակավայրերի անվանադրման բանաձեռ զգալիորեն ավելի բարդ է և ընդգրկուն, նրա մեջ որպես հնարավոր բաղադրիչ կարող են ներառվել նաև ժողովրդանունները կամ դյուցազնանունները, բայց դրանց գումարվում են լեզվի բառապաշարի այլ բազմաթիվ միավորներ, ինչպես՝ շրջապատող աշխարհի և բնության միավորների անվանումները, կենդանանունները, բուսանունները, գունանունները, մարդկային կենսագործունեության արդյունք երևույթների անվանումները և այլն: Այսինքն՝ երկրանուններն ունեն շատ ավելի պարզ կառուցվածք, և նրանց քննությունն ուղղակի շաղկապված է ազգերի կամ ժողովուրդների անվանումների ծագումնաբանության հետ, իսկ բուն բնականունների քննություն առնչվում է լեզվի բառապաշարի հիմնական շերտերի հետ: Ա. Սուլպերանսկայան, անդրադառնալով տեղանվանական ավանդույթ հասկացությանը գրում է. «Բնակավայրերի անունները գրեթե երբեք անմիջաբար չեն կազմվում հասարակ անուններից..., նրանց և ելակետային հասարակ անունների միջև երկարաւուն տեղանվանական ավանդույթն է: Այս ավանդույթի համաձայն, բնական ձանապարհով տեղանվանական համակարգերի կայացման ընթացքում հասարակ անվան և բնակավայրի անվանման միջև կամ ֆիզիկա-աշխարհագրական միավորի անունն է, որի մերձակայքում ձևավորվել է ավանը, կամ անունը, հայրանունն այն մարդու, որն ամենասերտն է կապված այդ օրինական հետ (տերը, հիմնադիր առաջին բնակիչը)»¹: Այս հիմնավորմամբ տեղանվանագիտության մեջ ընդունված է տարբերակել 2 տիպի բնականուններ՝ 1. բնական-աշխարհագրական բը-

¹ **A. B. Суперанская**, Что такое топонимика? Из истории географических названий, Москва, 2011, էջ 65:

նույթի՝ գեղգեն կամ երկրածին և 2. պատմա-մշակութային բնույթի՝ անտրոպոգեն կամ մարդածին բնականուններ:

Բնական-աշխարհագրական բնույթի են համարվում բնակավայրերի այն անվանումները, որոնք առաջացել են ֆիզիկական աշխարհի իմաստային դաշտի տարբեր հասկացությունների բառային անուններից, դրանք որպես կանոն արտացոլում են տեղանքի ֆիզիկա-աշխարհագրական հատկանիշները, բնական պայմանները, բուսական և կենդանական աշխարհը, ուղղակի բնութագրում են բնակավայրի ֆիզիկական հատկանիշները: Այդպիսի տեղանունների նշանային գործառույթն ուղղակի բխում է այն լեռից, ձորից, ծովից, լճից կամ գետից, որին կից նրանք հիմնըվել են: Կախված տվյալ ազգի զբաղեցրած աշխարհագրական տարածքից՝ նրա բնականունների մեջ որպես տեղանվանակազմիչ կգերիշիւն լեռնային կամ ջրային տեղանքին բնորոշ միավորների անվանումները՝ լեռ, սար, քար, ձոր, այր, հովիտ կամ ջուր, ծով, խորշ, ծոց, ափ: Հայկական բնականուններում, հատկապես զյուլական, լեռնային տարածքը բնութագրող բառարմատներն ամենահաճախադիւնավոր են՝ **Ծիլքար, Քարակերտ, Քարանիստ, Սլքար, Քարահունջ, Լեռնապար, Լեռնակերտ, Լեռնահովիտ, Սարիգյուղ, Սարակապ, Սարանիստ, Քարձրաշեն, Եղեգնաձոր, Վանաձոր, Վարդաձոր, Վարդաբլուր, Արջաձոր, Ծաղկահովիտ** և այլն:

Նման կադապարով տեղանունները սփոռված են Հայաստանի ողջ տարածքում: Այս տեսանկյունից հետաքրքիր է Հ. Կարազյոնյանի կողմից Կումայրի/Գյումրի և Մեղրի բնականունների ստուգաբանությունը, որը կապվում է այր բառի հետ. «Կումայրի (հմմտ. *Բզրայրի*՝ գիւղ Տուրութերանի Ասպակունիք)»² *Կումերի (այ>ե անցումով)»² *Կումիրի (Միջնադարյան ե>ի անցումով)»² Կումրի (ենթադրեալ վերջնական ձև, հմմտ. *Մեղայրի>*Մեղերի>*Մեղիրի>*Մեղրի)»²:

² Յովհաննես Կարազեղեան, Մեպագիր արձանագրութիւններ, Երեւան, 1998, էջ 84:

Առատ են նաև ջուր իմաստային դաշտի բառերից կազմված բնականունները՝ **Թթուցուր, Աչաջուր, Ջրաձոր, Ջրաբերդ, Ջրառատ, Կաթնաղբյուր**:

Վայրի կամ ընտանի կենդանանուններից բաղադրված բնականունները ևս կազմվում են, բայց, որպես կանոն, միայն փոքր գյուղական շենքերի համար՝ **Աղավնաձոր, Աղավնատուն, Արծվաշեն, Արջուտ, Երնջատափ, Եղիկ, Խոզնավար, Խաշրառակ, Լորուտ, Մարալիկ**: Ընդգծենք, որ ներկա ժամանակներում կենդանանուններից խոշոր բնականուններ այլևս չեն կազմվում, միայն մանրատեղանուններ:

Դատմա-մշակութային բնույթի են այն բնականունները, որոնք կապված են տվյալ բնակավայրի տերերի կամ բնակչների անունների և նրանց վարած գործունեության հետ: Դրանք կարող են ծագել ա) անձնանուններից, տոհմանուններից կամ ժողովրդանուններից, թ) դիցանուններից կամ կրոնա-պաշտամունքային բառապաշտի այլ հասկացությունների անվանումներից, զ) մարդու տնտեսական, մշակութային և սոցիալական գործունեությունը բնութագրող իմաստային դաշտերի բառային միավորներից: Օրինակ՝ **Այրում, Հերեէր, Բայանդուր, Շիրակավան, Արտաշատ, Հայկաշեն, Գեղամավան,**

Վաղարշապատ, Վահագնի, Չարենցավան, Աբովյան, Հաղթանակ, Շինուհայր, Հայրենյաց, Նոր կյանք, Բուժական և այլն:

Բնականունների շարքում յուրօրինակ դիրք են գրավում խորհրդանունները՝ խորհրդային ժամանակներում ծնունդ առած տեղանունները: Հետհետափոխական տարիներին աշխարհագրական անունների վերաբերմամբ գերակայում է զուտ զաղափարական մոտեցումը, այսինքն՝ անվանադրում կատարվում է հանուն համայնավարական-ընկերվարական արժեքների, հեղափոխության հերոսների, ապա քաղաքական-կուսակցական, ռազմական առաջնորդների, ավելի ուշ խորհրդային մշակույթի և գիտության գործիչների անունների անմահացման՝ **Սովետաշեն, Լենինական, Կիրովական, Կալինինո, Կարմիր, Հոկտեմբերյան, Նոյեմբերյան, Մայիսյան, Գագարին, Կամո, Մայակովսկի, Բաղ-**

բամյան, Ստեփանակերտ: Նախահեղափոխական պատմական իրողություններն արտացոլող անվանումները սկսեցին համարվել գաղափարապես վտանգավոր և փոխարինվեցին նոր, քաղաքականացված անուններով, օրինակ՝ **Ալեքսանդրոպոլը** դարձավ **Լենինական**, **Ղարաբղիսար**՝ **Կիրովական**: Հայկական բնականուններն այս հայեցակետերից բազմաթիվ հարձակում-սրբազրուների են ենթարկվել:

Մեր գեկուցման նպատակն է դասակարգել Հայաստանի բնականունները՝ ըստ իմաստային և կառուցվածքային հիմնատիպերի: Հայկական բնականունները ըստ կազմության լինում են պարզ, ածանցավոր, բարդ բաղադրյալ-բառակապակցական: Պարզ-արմատական բնականունները փոքր թիվ են կազմում, և հիմնականում պարզ են գյուղանունները, ընդ որում բնականուն դառնում են հիմնականում բնակավայր նշանակող հասարակ անունները, ինչպես՝ **քաղաք, ավան, շեն, գյուղ, բերդ, աշտարակ, ազարակ**. Սա անվանադրման ամենապարզունակ հնագույն ձևն է, որը վկայված է բոլոր ժողովուրդների մոտ, ներկայումս անվանադրման այս եղանակն այլևս չի գործում, կարող է հանդիպել միայն մանրատեղանունների կազմության ժամանակ, եթե կամուրջը կոչվում է հենց **Կամուրջ**, արտը՝ **Արտ**: Նման անվանունները պարունակում են նվազագույն տեղեկատվություն անվանվող օբյեկտի մասին, այսինքն՝ զուրկ են նկարագրականությունից միայն մատնանշում են բնակավայրի առկայությունը: Ուստի նոր ժամանակներում նման անվանումները արագ փոխվում են. ժամանակակից նշանները պետք է հնարավորինս ավելի շատ տեղեկատվություն հաղորդեն նշանակվողի մասին: Անվանադրման նման սկզբունքը վաղնջական ժամանակներում գործել է նաև լեռների, գետերի և այլ աշխարհագրական միավորների անվանակոչման դեպքում. անվանադիր մարդը լեռը կոչում էր **Լեռ**, գետը՝ **Գետ**, լիճը՝ **Լիճ** և այդպես շարունակ: Բերենք Հայաստանում առկա պարզ արմատական բնականունների օրինակներ՝ **Բերդ, Գավառ, Ավան, Ազարակ (Գյուղ և Շեն տեղանունն Արևմտյան Հայաստանում և ցարական Հայաստանում բավական տա-**

բածված էր, բայց ներկայումս նման անվամբ բնակավայրեր ՀՀ-ում այլևս չկան): Ավելի հաճախ այս արմատական անվանումներին ավելանում էին ածանցներ՝ ստեղծելով նոր բնականուններ՝ Ավանիկ, Ավանս, Ավանց, Գյուղիկ, Գյուղիս, Բերդակ, Բերդիկ, Գավառակ: Հայերենի բնականուններին առավել բնորոշ է ածանցավոր կառուցվածքը: Իբրև բնականվանակերտ տարածված ածանցներ կարող ենք առանձնացնել հետևյալները՝

-ի – Առափի, Աքորի, Գեղի, Ծավի, Կարբի, Մեղրի, Զրափի, Կոթի, Վեղի, Փարպի,

-նի/անի/ունի/ենի տարբերակները՝ Արզնի, Բջնի, Պտղնի, Պարնի, Վահագնի, Մարտունի, Վարդենի, Արտենի, Ճակատենի,

-իկ – Արթիկ, Արևիկ, Գետիկ, Դալարիկ, Եղնիկ, Լանջիկ, Շղարշիկ, Հացիկ, Սասունիկ, Փանիկ, Խաչիկ, Լանջիկ,

-ին – Աղին, Դվին, Արդվին, Թալին, Շատին,

-իս- Բաղանիս, Բնունիս, Գորիս, Մասիս, Արդենիս,

-ան – Ազատան, Բլիան, Գորովան, Ոստան, Որոտան, Կապան, Սևան, Սիփան,

-ակ – Ազատակ, Բերդակ, Գավառակ, Խաշթառակ, Ծովակ, Հաղթանակ, Փամբակ, Քուչակ,

-յան – Աբովյան, Ախուրյան, Բաղրամյան, Թումանյան, Նալբանդյան, Միշյան, Նոյեմբերյան, Մայիսյան,

-ուտ – Լորուտ, Թավշուտ, Կեչուտ, Կաղնուտ, Մեղրուտ, Վարդենուտ, Տանձուտ, Ուռուտ, Հոնուտ,

-պատ/ապատ – Հաղպատ, Վաղարշապատ, Սարդարապատ,

-ական – Ազատական, Արզական, Բուժական, Բյուրական, Օշական:

Որքան էլ բազմազան լինեն ածանցները բնականունների կազմում, այդուհանդերձ հայկական բնականունները բառակազմական տեսանկյունից հիմնականում հոդակապով բարդություններ են, ընդ որում բարդության առաջին բաղադրիչը բնակավայրի որակական հատկանիշներն արտահայտող մասն է կամ այն անհատի անունը, ի պատիվ որի անվանակոչվել է քաղաքը կամ գյուղը, իսկ երկրորդը բնակավայր նշանակող կամ ֆիզիկական

աշխարհի իմաստային դաշտի միավորներ են, այսինքն՝ բնականվան ցուցիչը բարդության երկրորդ հաստատուն բաղադրիչն է, օրինակ՝ *Վանաձոր=վանքերի+ձոր*, *Եղեգնաձոր=եղեգն/ա+ձոր*, *Իջևան=իջ/ի+ավան*, *Արծվաշեն=արծիվ/ա+շեն*, *Բերդաշեն=բերդ/ա+շեն*, *Պեմզաշեն=պեմզա/ա+շեն*, *Նորաշեն=նոր/ա+շեն*, *Հարթագյուղ=հարթ/ա+գյուղ*, *Բազմաբերդ=բազում/ա+բերդ*, *Մերձավան=մերձ+ավան*, *Ստեփանավան= Ստեփան+ ավան*, *Չարենցավան= Չարենց+ավան*, *Սևակավան=Սևակ+ավան*, *Ստեփանակերտ= Ստեփան/ա+կերտ* և այլն:

Բաղադրյալ բառակապակցական բնականունները հույժ սակավադեալ են հայերենում, որպես կանոն այդպիսի կառույցներ կազմվում են, երբ կան նույն անունը կրող մի քանի բնակավայրեր, որոնք տարբերակվում են *ներքին*, *արտաքին*, *մեծ*, *փոքր* և նման հականչային ածականների միջոցով՝ **Ներքին Բազմաբերդ, Վերին Բազմաբերդ, Ներքին Սասնաշեն, Վերին Սասնաշեն:** Կրոնական բովանդակությամբ և նախադասության արժեք ունեցող եզակի բնականուն է **Էջմիածին** քաղաքանունը, որտեղ ունենք ենթակայի և ստորոգյալի միավորում՝ **Էջ** (գրաբարյան **իջանել** բայի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի եզակի թիվ երրորդ դեմքի բայաձև)+ **միածին = իջավ միածինը**:

Եթե փորձենք վիճակագրական տվյալների հիման վրա ընդհանրացնել հայկական բնականունների կազմության հիմնական սկզբունքը, ապա պետք է նշել, որը առավել հնագույն շրջանից եկած բնականուններում, հատկապես գյուղանուններում ամրագրվել են ժողովրդանունները կամ ցեղանունները՝ **Լոռի, Շաքի, Վեդի, Արարատ**:

Բնապաշտության ժամանակաշրջանում տարածում են զբանապատճենական աստվածություններ դարձած երկնային մարմինների անուններից կազմված բնականունները: Այդ տեսանկյունից քննելով հայկական բնականունները՝ կարող ենք նշել, որ հայերի մեջ ամենաամուրն արեգակի և ջրի պաշտամունքն ու սրբացումն են եղել: Այս երկու հասկացույթների տարբեր անվանումներից բազմաթիվ պարզ, ածանցավոր և բարդ բնականուններ են կազմվել,

որոնց զգալի մասը պահպանվել է և հասել 21-րդ դար: Օրինակ՝ Արեգ, Արեգի, Արև, Արևիք, Արևիս, Արևիկ, Արևշատ, Արևանիստ, Արփի, Ծովակ, Ծովազյուղ, Ծովինար, Զրարփի, Զրաբեր, Զրածոր, Աղբյուր, Աղբյուրակ և այլն:

Բնականունների կազմության դեպքում վճռական գործոն է նաև տեղաբնակների ազգությունը, այսպես՝ Հայաստանի այն գյուղերը, որտեղ բնակվել են հավատքի համար արտաքսված ոռուսները՝ մոլոկաններ, հնադավաններ, ոռուսական տեղանվանակազմիչներ և արմատներ ունեն՝ Ֆիոլետովո, Լերմոնտովո, Մեմյոնովկա, Կալինինո/Վորոնցովկա, Մեղովկա, Միխայլովկա, Նովոսելցեվո, Կրիվոյ մոստ, Պետրովկա, Պրիվլենյե և այլն:

Գունանունները հայկական բնականուններում բավական հազվադեպ են հանդիպում, դրանց առաջացումը երկու հիմք ունի. առաջին մակարդակում գունանունը նշան-բնութագրիչ է, այսինքն՝ տեղանքին հատուկ որակական ածական է՝ կապույտ լճի կամ ծովակի ավին հիմնադրվող բնակավայրը կոչվում է Կապույտ, Կապույտը, Կապուտակ, կամ հրաբիսային ծագման ապարների, հանքաքարերի հարևանությամբ ստեղծվող բնակավայրը կոչվում էր՝ Կարմիր, Կարմիրը, Կարմիրշեն, Կարմիրաղբյուր, իսկ կրաքարային տարածքների բնակավայրերը՝ Սպիտակ, Սպիտակաղբյուր, Սպիտակաշեն, Սպիտակաջուր, Սպիտակաբերդ, սևահողով կամ սև տուֆով հարուստ բնակատեղիները՝ Սևահող, Սևաբերդ, Սևակն: Երկրորդ հիմքը գույների դիցաբանական և փոխաբերական ընկալման հետ է կապված, հայտնի է, որ չարի և բարու հակադրությունը բազմաթիվ ազգերի հավատալիքներում կապվում է սև և սպիտակ գույների հակադրության հետ, աստվածներին, սրբությունները, կյանքը և մահը մարդն ընկալում և պատկերում է գույների միջոցով: Ուստի բնակավայրերի անվանումները ևս, անկախ իրենց տեղանքի գույնային հատկանիշներից, կազմվում էին սև, սպիտակ, կարմիր, կապույտ, շեկ, կանաչ բարարմատներից՝ յուրաքանչյուր դեպքում ունենալով իրենց խորհրդանշական իմաստը: Այս առումով իմաստային ամենամեծ բեռնվածությունն ունեն վերոնշյալ վեց

գույները, որոնք հայց բնականուններում ևս ամրակայված են՝ անցյալում ավելի մեծ հաճախականությամբ, ներկայումս՝ սակավ:

Վաղնջական ժամանակներում, երբ հնդեվրոպական ցեղերը սփոփում էին Եվրոպայի և Ասիայի տարածքներում, մշակվել էր քաղաքանուններ կերտելու հատուկ ավանդույթ, որի վերաբերյալ պատմաբան Մարինա Սկրիժինսկայան ուշազրավ հետազոտություններ է կատարել, ըստ այդմ՝ հունական համայնքները Ք.ա. 8-7 դարերից սկսյալ նոր բնակավայր հիմնելուց առաջ դիմում էին Դելֆինի Ապոլոն աստծուն նրա հավանություն-օրինությունը ստանալու համար: Հին հնդեվրոպացիների պատկերացմամբ բնակավայր ստեղծելու համար աստվածների բարեհաճությունը պարտադիր պայման էր, նման երևույթ առկա էր ոչ միայն հին հույների, այլև ուրարտացիների մոտ, որոնց արքաների արձանագրություններում վկայված է, որ քաղաքի հիմնադրումից առաջ արքաները դիմել են բիայնական դիցարանի աստվածներին, հատկապես Խալդ աստծոն, որոնց գորությամբ հաջողվել է ոչ միայն ուազմական հաղթանակներ տանել, այլև բնակավայրեր ստեղծել: Հին հույների ավանդույթով աստուծն գուշակին դիմում էր նոր բնակավայր տեղափոխվողների ղեկավարը: Տաճարի քուրմը, որը քաջազիտակ էր այն ժամանակի բնակելի տարածքների աշխարհագրական, կլիմայական, տնտեսական և քաղաքական պայմանների մասին, երջանիկ կյանք և ապագա էր կանխագուշակում տվյալ բնակավայրը հիմնադրողների և նրանց հետագա սերունդների համար: Այս ավանդույթի համաձայն՝ բազմաթիվ քաղաքներ ստանում էին Օլիմպ պոլիս անունը, որը բարգմանաբար նշանակում է Երջանիկ քաղաք: Դարերի ընթացքում պոլիս բաղադրիչն ընկնում էր, մնում էր Օլիմպ/Օլվիա հատվածը՝ Երջանիկ³: Այս խորհրդանշական ավանդույթով է Հովհաննես Կարագյոյանը փորձում է ստուգաբանել Երևան քաղաքանունը՝ գրելով «դժվար չէ նկատել, որ Երեքոն>Երեւան քաղաքը եւս հիմնադրուել է հնդեւրոպական յիշեալ սովորոյթի համաձայն

³Տե՛ս **М.В. Скрижинская**, О происхождении названии города Ольвия, “Вестник древней истории”, 1981, N3, էջ 146:

Եւ այդպէս էլ ստացել է իր անունը **Երեքոն** («երջանիկ քաղաք»): Եւ եթե Երեւանը երջանիկ քաղաքների մեջ առաջինը չէ (թեև կարող է եւ առաջինը լինել), ապա այնուամենայնիւ, առաջիններից մէկն է, անկասկած: Եւ նրա հիմնադրման սեպագիր-վիմագիր գրութեամբ վկայուած ժամանակը՝ մ.թ.ա. 782 թ., 28 տարով աւելի հին է, քան «հավերժական քաղաք» Հռոմի հիմնադրման՝ առասպելների վրայ հիմնուած ենթադրեալ տարին՝ մ.թ.ա. 754 թ.»⁴: Ըստ Հ.Կարազոյշանի, Երեքունի>Երևան անցումը կարող է օրինաչափ լինել միայն այն դեպքում, եթե ընդունենք Երեքոնեւ>Երևան տարբերակը, որովհետև հայերենում **ու-ն ա** չի դառնում, այլ միայն **ու-ա** անցումն ունենք: Այս կարծիքին էր ժամանակին նաև Գ.Ղափանցյանը, որը նշում էր, որ սեպագրերում «ո» հնչյունն արտահայտող վանկագիր չկա, այն փոխարինվում էր «ու» սեպախմբով կամ այդ հնչյունը պարունակող որևէ այլ վանկագրով, ուստի Արգիշտի Ա-ի հիմնադրած քերդաքաղաքի անվանումը պետք է կարդալ **Երեքոն:** Եր-ը «երջանիկ» բառի արմատն է, որը վկայված է «երանի, երանելի» բառերում նաև, իսկ **բոնը** հնդեվրոպական բառ է, որը նշանակել է «խրճիթ», նաև «շենք, տուն, քաղաք», Բոն տեղանվանակազմիչով հայտնի են բազմաթիվ հունական բնակավայրեր, օրինակ՝ *Աւգուստորոն, Հուլիորոն, Կասիրոն, Կենարոն. Բ>վ* հնչյունական անցումը հայերենում ձանաշված երևույթ է: Մեր քաղաքամայր Երևանի անվան այս մեկնաբանությունն անշուշտ խանդավառող է, բայց նշենք, որ Երևան-Երեքունի տեղանունն ունի նաև այլ բացատրություններ Գ.Ղափանցյանը և Մ.Նիկոլսկին **Երևան** անվանումը բխեցնում էին **Երիախնի** երկրանունից, որը, ըստ Ղափանցյանի, ծագում էր **Երիա-Երիա** ցեղանունից⁵, իսկ ուրարտագետ Մ. Խորայելյանի կարծիքով այն նշանակում էր «հաղթանակ», *իրեւ* արմատը ուրարտերենում նշանակել է «հափշտակել, գողանալ» նաև «զբավել, նվաճել, հաղթել»⁶: Վ.Խաչատրյանը Երևան բնականունը

⁴ Տե՛ս **Յովիաննես Կարազեռզեան**, նշյալ աշխատությունը, էջ 80-82:

⁵ **Կառադրան Գր.** Историко-лингвистическое значение топонимики Древней Армении, Еր., 1940, էջ 7-8:

⁶ Տե՛ս **Մ. Խորայելյան**, Երեքունի-բերդ քաղաքի պատմությունը, Եր., 1971, էջ 11-13:

ստուգաբանում է հայերենի հնդեվրոպական «երե» արմատի միջոցով, որն առկա է երևիլ՝ «երևնալ» բայի մեջ, որին ավելացել է ան ածանցը, ուստի երևան նշանակում է «երևացող տեղում գրտնըվող բնակավայր»⁷:

Ժամանակի ընթացքում փոխվում են աշխարհընկալման առաջնահերթությունները, և մեզանում ամրագրվում է բնակավայրը հիմնադրող արքայի կամ ավատատիրոջ անունից բնակավայր ցույց տվող բաղադրիչներով տեղանուններ ստեղծելու ավանդույթը: Աստվածներն իրենց տեղը զիջում են հզոր և սեփականատեր մահկանցուներին: Այսպես՝ Տիգրան Մեծի կողմից Մեծ Հայքում շուրջ մեկ տասնյակ Տիգրանակերտներ են հիմնվել, թագավորների և իշխանների անուններն ամրագրվել են նաև հետագա դարերում՝ Արշակավան, Վաղարշապատ, Գագկաշեն, Բակուրակերտ և այլ բնականուններում: Հետագայում թագավորական և նախարարական գործոնի անհետացմանը զուգընթաց՝ բնակավայրերի անվանադրումը սկսում է կատարվել քաղաքական, ապա մշակութային հերոսների անունների հիման վրա: Քաղաքական-ռազմական նշանավոր գործիչների անունները հատկապես խորհրդային ժամանակներում էին տեղանվանահիմք դարնում՝ Լենինական, Կիրովական, Ազգբեկով, Ստեփանավան, Ղարիբջանյան, Սուսայելյան, Բաղրամյան, Շահինյան, Կայինինոց, Ղուկասյան, Մինյան, Ենոքավան, Սուլեյմանյան և այլն: Ամբողջատիրությունից ազատականությանն անցումը տեղանվանաստեղծման մեջ նշանավորվեց մշակութային գործիչների անունների վերածնորմամբ, բնակավայրերը սկսեցին անվանվել խոշոր գրողների, բանաստեղծների անուններով, երբեմն տեղանվանակերտ բաղադրիչով, երբեմն առանց որևէ բաղադրիչի մաքուր հիմքով՝ Զարենցավան, Ստեփանակերտ, Արովյան, Թումանյան: Ըստ որում պետք է նշել, որ բնականունների ներսում ևս պետք է կատարել կառուցվածքային տարբերակում: Վերոնշյալ անվանադրման սկզբունքներն առավելապես կիրառվում էին խո-

⁷ Հմտ. Վ. Խաչատրյան, Հայկական տեղանունները սեպագիր աղբյուրներում. Տեղագրական և ստուգաբանական քննություն, Եր., 2012, էջ 116-117:

Չոր բնակավայրերի անվանման համար, փոքր բնակավայրերի անվանումներում աստվածների կամ արքաների և իշխանների գործոնն այդքան վճռորոշ չէր: Փոքր բնականուններն անվանակոչվում էին հիմնականում ըստ իրենց աշխարհագրական տեղադրության և վերջինիս շրջակա բուսական և կենդանական աշխարհի բնութագրիչների՝ **Աղնջաձոր**, **Գետափ**, **Եղեգիս**, **Քարագլուխ**, **Մեծամոր**, **Խնածախ**, **Գլաձոր**, **Ազարակաձոր** և այլն: Այս տեսանկյունից **Կիրովականի** անվանափոխությունը **Վանաձորի** հաջող տարրերակ չէր. **Ճոր** բաղադրիչով հայերենում կան հազարվոր գյուղանուններ, ուստի որպես քաղաքանուն **Վանաձորը** համակարգից դուրս է:

Այսպիսով, խոր անցյալում անվանադրման գործընթացը ոչ միայն ձանաչելի և տարբերակիչ նշան ստեղծելու նպատակ էր հետապնդում, այլև ծիսական երևույթ էր, որը պեսոք է կանխորոշեր և ապահովեր անվանվող միավորի հավերժությունը և բարեբախտ ապագան: Ներկայումս անվանդրումն ունի գուտ գործնական նպատակ՝ տեղեկ համընդիանուր հասկանալի և տարածության ու ժամանակի մեջ կողմնորոշող նշաններ, ուստի բնականունների կազմության կաղապարները կրծատվում են և զըրկվում զգայական-իմացարանական խոր բովանդակությունից՝ աստվածայինից դառնալով մարդկային:

Нарине Дильбарян – Структура армянских ойконимов. – В топонимике принято названия населенных пунктов (ойконимы) классифицировать по характеру основного топоформанта: а) названия населённых пунктов, образованные от слов, обозначающих естественно-географические объекты (геогенные ойконимы) и б) от слов, обозначающих культурно-исторические явления (антропогенные ойконимы). К ойконимам естественно-географического характера относятся названия населённых пунктов, образованные от названий водных источников, обозначенений особенностей ландшафта, природных условий, животного и растительного мира; такие топоформанты отражают физико-географические особенности самого населённого пункта. Например, *Каракерт*, *Саранист*, *Ланджакап*, *Геташен*, *Цовагюх*,

Ахпюрак, Арджут и т.д. К ойконимам культурно-исторического характера относят названия, связанные с личными именами (имя, фамилия или прозвище) жителей и владельцевселений, а также членов их семей, с социальным составом населения, с религиозно-культовой лексикой, с хозяйственной и социальной жизнью человека. Например, *Арташат, Айкашен, Чаренцаган, Баграмян, Ванадзор, Шинуайр, Бужакан, Нор кянк, Ахтанак*.

Цель этого доклада - охарактеризовать semanticическую и словообразовательную структуру армянских ойкономов.

Nariney Dilbaryan – *The structure of Armenian oikonyms.* – In toponymy it is accepted to classify the names of settlements according to the nature of the main topoformants: a) the names of settlements derived from words denoting natural geographic features (geogenic oikonyms) and b) from words denoting cultural-historical events (anthropogenic oikonyms). To the oikonyms of natural geographic character belong the names of settlements derived from the names of water sources, landscape features, natural environment, flora and fauna. Such topoformants reflect the physiographic features of the most populated locality, for example *Carakert, Saranist, Getashen, Tzovagyur, Ardgeut* etc. To the oikonyms of cultural and historical character belong the names associated with proper names (name, surname or nickname) of residents and owners of the villages, as well as their family members, and those associated with the social composition of the population, religious-cult vocabulary, household and social life of a man, for example *Artashat, Haykashen, Bagramyan, Vanadzor, Bujakan, Haghtanak*.

The purpose of this report is to describe the semantic and word formational structure of Armenian oykonyms.

Բանալի բառեր: հայկական բնականունների կառուցվածքը, տեղանվանագիտություն, աշխարհագրական, կառուցվածք, բնականուն, հնդեվրոպական և հայկական անվանադրման սկզբունքները, բնականունների հիմնական տեղանվանակազմիչները, դրանց իմաստաբանական դասակարգումը::

Ключевые слова: структура армянских ойконимов, топонимика, географический, структура, ойконим, индоевропейские и армянские

принципы именования селений и городов, основные топоформанты ойконимов, их семантическая классификация.

Key words: the structure of Armenian oikonyms, toponymy, geographic, structure, oikonym, Indo-European and Armenian principles of naming towns, basic topoformants oikonyms, their semantic classification.

ՖՐԵԴԵՐԻԿ ԿՈՐՏԼԱՆԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱՆԻ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ (ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի հնատիտուտ)

Ֆրեդերիկ Կորտլանդը ժամանակակից հոլանդացի լեզվաբան է: Նա աշխատում է Նիդեռլանդներում, Լեյդենի համալսարանի նկարագրական և համեմատական լեզվաբանության բաժնում և հայտնի է որպես բալթիկ և ալավոնական լեզուների մասնագետ: Մեծ արժեք են ներկայացնում նաև հայերենին վերաբերող նրա ուսումնասիրությունները, որոնք մեծ չափով կատարվել են որպես իր հիմնական ուսումնասիրություններին օժանդակող աշխատանք: Այս աշխատանքի շրջանակներում ներկայացվում է տեղեկատվություն գիտնականի՝ հայերենի պատմահամեմատական ուսումնասիրությանը վերաբերող հոդվածներից երեքից, որոնցից երկուսն առնչվում են հայերենի և ալբաներենի համեմատությանը, և երրորդը քննարկում է հայերենի դերը բալթիկ-սլավոնական լեզուների ուսումնասիրության հարցում: Հոդվածներից երկուսը վերաբերում են հին հայերենի և հին ալբաներենի կապին և գրվել ու հրապարակվել են տասը տարի տարբերությամբ:

Երկար ժամանակ ի վեր ընդունվել է, որ հնդեվրոպական լեզվաբնուանիքի այս անդամների՝ նախահայերենի և նախալբանական բարբառների միջև կապ կա: Այս կապի ուսումնասիրության համար անհաժեշտ է որոշակի տեսական դիտարկումներ կատարել, օրինակներ համեմատել և ուշադրություն դարձնել ժամանակագրական տվյալներին, ինչը մանրամասն ներկայացված է հոդվածի բնագրում:

Կորտլանդը քննարկում է ետնալեզվայինների երեք դաս ունենալու համատեքստում հայերենի և ալբաներենի ընդհանությունները, ինչը հետաքրքրական է այնքանով, որ դրանք հիմք են ծառայել հնդեվրոպական նախալեզվում համապատասխան

վերակառուցումներ կատարելու համար: Ֆրեդերիկ Կորտլանդ-տը թերահավատությամբ է մոտենում այս թեզիսին. նա չի ընդունում, որ երեք դասերը գոյություն են ունեցել միաժամանակ: Կորտլանդտի հոդվածում քննարկվում են նաև հայերենում նման հնչյունների կառուցների և վերջիններիս քմայնացման նրբությունների օրինակներ:

Նմանատիպ վերականգնման դեմ երկու փաստարկ կա, որոնց պետք է պատրաստ լինի պատասխանել յուրաքանչյուր ոք, ով ընդունում է Ա. Բեզենքերգերի¹ երեք դասի տեսությունը:

Մի կողմից, մաքուր քմայինները և մյուս դասերը մեծամասամբ ֆակուլտատիվ բաշխման մեջ են, ինչպես թեմային առնչվող մենագրության մեջ վերջերս ներկայացրեց Ստինալենդը²: Դժվար է գտնել այնպիսի օրինակ, որտեղ բոլոր դասերը հակադրված են միմյանց: Եթե անզամ միշտ չհամաձայնենք, Ստինալենդի համեմատությունների հետ, որոնց մեծամասնությունը վերցված է Պոկորնիից³, մենք ստիպված ենք ընդունել, որ նախալեզուն ունեցել է հնչույթների միայն երկու դաս:

Սյուս կողմից, այսպես կոչված “Guttaralwechsel”-ի դեպքերը չափից շատ են, որպեսզի դրանք դիտարկենք որպես պատահական բացառություններ:

Չնայած ալբաներենի ընդհանուր պատկերը նաև խիստ նման է հայերենին, առկա են մանրություններում աչքի ընկնող բազմաթիվ տարբերություններ: Կորտլանդտն արդեն նշել է, որ հայերենում, որտեղ մենք առաջնային ձայնավորից առաջ քմայնացում ենք նկատում, առաջնային ձայնավորը վերակառուցվել է բոլոր այն դեպքերում, եթե դրա համար մողել է եղել: Հետաքրքրական է, որ ալբաներեն qeth համընկնում է հայկական k'ert'em-ի հետ, զուգահեռ՝ k'erem և k'orem- ին, ձիշտ այնպես, ինչպես ալբաներեն zjarm համընկնում է հայերենի jerm, jer (զերմ) բառերի հետ: Համաձայնություն չկա ալբաներեն pesë և հայերեն hing (հինգ) և

¹ http://www.lituanus.org/1974/74_2_03.htm

² [https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/1853/344_017.pdf? Sequence=1](https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/1853/344_017.pdf?Sequence=1)

³ Pokorny J., Indogermanisches Etymologisches Woerterbuch, Bern - Muenchen, 1959

ալբաներեն ergyiz և հայերեն orjil միջև: Նախորդ հրապարակման մեջ Կորտլանդտը առաջարկել էր վարկած, որ նախորդող ռնգայինը խոշընդոտել է հայերենի “հինգ”-ի քմայնացմանը, որտեղ ետնալեզվայինը չէր կարող վերականգնվել, քանի որ նմանատիպ գարգացման համար համապատասխան մոդել չկար:

Կորտլանդտը գտնում է, որ հայերեն keam (կամ)-ի դեպքում քմայնացման բացակայությունը պետք է պատճառաբանվի միջանկյալ շրթնայինների առկայությամբ: Միևնույն հանգամանքը կարող է պատասխանատու լինել ալբաներենում qis, զօյ արթնանալ (wecke) լատիներենում՝ cieð բառերում քմայնացման բացակայության համար:

Քմայնացման գործընթացի տարբերությունները ալբաներենում և հայերենում կարծես թե պայմանավորված է հայերենում ներքին ժամանակագրական վկայություններով: Հայերենի նախապատմական փուլի ամենահին ժամանակաշրջանը բնորոշվում է նոր շրթնայնացված բաղաձայնների թվի աճով: Ըստ լեզվաբանի՝ մեր մայրենիում քմայնացումը ժամանակագրվում է հնդեվրոպական *kw, *ghw-ից կիսաշփականների քմայնացված կորստից, որը հետևեց հնդերոպական *s-ից h-ի առաջացմանը և հնդեվրոպական *tw, *dw-ից առաջացած շրթնայնացված ատամնայինների կորստով: Սա հավանաբար հաջորդել է նախորդ գարգացումներին, քանի որ քմայնացված շրթնային ետնալեզվայինները չեն միաձուլվել շրթնայնացված քմային ետնալեզվայինների հետ: Սա միանշանակ նախորդել է վերջինիս գարգացմանը, քանի որ ետնալեզվայինը չի քմայնացվել k'ez (քեզ)-ում, սասկրիտերեն՝ tvām: Քանի որ առկա է ներքին և համեմատական փաստարկների վկայությունների համընկնում, մենք պետք է հրաժարվենք ալբաներենի և հայերենի քմայնացման ծագումնաբանական նույնության հնարավորությունից: Մյուս կողմից, տվյալները երկու լեզուներում չափազանց նման են, որպեսզի բացառենք նրանց միջև որևէ տեսակի պատմական կապակցվածություն:

Հայերենի ամենավաղ փուլերին առնչվող երկու այլ գարգացումներ կապված են հնդեվրոպական *s-ից h-ի առաջացմանը (skesur սկեսուր) և միաձուլման հետ: Արանցից ոչ մեկը տեղի չի

ունեցել ալբաներենում: Պեղերստնը հնդվրոպական *s-ից հ-ի առաջացումը վերագրում է պատմական ժամանակաշրջանի, որը կարծես թե չի համընկնում shoh ‘sehe’ բառի վերլուծության հետ: Հնդեվրոպական *ē-ի ներքաշումը հազիվ թե թվագրվի այդքան ուշ ժամանակահատվածի: Այնուամենայնիվ, հնդեվրոպական *s-ից հ-ի առաջացումը սահմանափակվում է հետին շշեշտված ձայնավորից առաջ տեղադրմամբ և ապացուցված է միայն բառակզբի *s -ի համար:

Քանի որ սա ավելի ուշ է տեղի ունեցել, քան հնդեվրոպական *s-ի տրոհումը ձայնեղ ու ոչ ձայնեղ անդրադառների, մենք ևս մեկ փաստարկ ենք գտնում ներքին և համեմատական վկայությունների միջև, որը հանգեցնում է հայերենի և ալբաներենի զարգացումների տարբերությանը: Ենթադրյալ ասիմիլյացիան ալբաներենում վյեհեր్րե “Schwiegermutter”-ում ոչ մի կապ չունի հայերենի skesur (սկեսուր) բառում նույն գործընթացի հետ:

Ազդեցությունը շարունակական կլիներ առաջին լեզվում, մինչդեռ դա ավելի քիչ է հանդիպում է երկրորդ լեզվում: Դեռ ավելին՝ ասիմիլյացիան ալբաներենում անհավանական է երկու պատճառով: Նախ ձայնավորների միջև *s-ից հ-ի զարգացումը հիմնավորվում է միայն կօհ բառի ոչ վստահելի ծագումնաբանությամբ, մինչդեռ դա հակադրվում է օ արմատներով ինչպես vesh և abl. pl. վերջավորությունը՝ -sh: Երկրորդ, հետադարձ դիասիմիլյացիա կա thi ‘Schwein’, լատիներենում՝ suis և thanj ‘trockne’, լիտվերենում՝ saūnas: Վյեհեր్րե -ի դեպքում ձիշտ է թվում հառել Մելերի հնչյունային բացատրությանը, որն ընդունվել է նաև Պեղերստնի կողմից:

Կա երկու զարգացում, որոնք իրավամբ ընդհանուր չեն հայերենի և ալբաների համար: Դրանք, համաձայն հայերենի ներքին տվյալների վկայության, նախորդել են մինչև այժմ քննարկվածներին:

Ալբաներենի համար Հ. Պեղերստնը սահմանել էր, որ հնդեվրոպական *sw –ն հանգեցրել է շեշտված ձայնավորից առաջ d-ի և բերել հետևյալ օրինակները.

- (1) *diell* ‘Sonne’; Skt. *svār*.
 (2) *dergjem* ‘bin krank’, Lith. *sergù*.
 (3) *dirse* ‘Schweiß’, Gr. *ἰδρώς*, Arm. *k'irtn*.

Այս կարևոր զարգացումը, որի արդյունքը շատ է տարբերվում սովորական հնդեվրոպական շեշտված ձայնավորից առաջ *s-ից յի անդրադարձից, առաջարկում է, որ *sw-ն միահնչույթային է դարձել հարաբերականորեն ավելի վաղ փուլում:

Սկզբնապես շեշտված ձայնավորից առաջ *sw-ի անդրադարձի արտասանական հատկանիշների կորուստը, և վերևում թվարկած բառերում շրթնային բաղադրիչի կորուստը կառուցվածքով համանման է հայերենի շուն (շուն) բառում ետ քաշված արտասանությանը և *jayn* (ձայն) բառում շրթնայնացման վաղ կորստին: Ալբաներենում հնդեվրոպական *sw-ի՝ միահնչույթային դարձած լինելու առաջարկը վաղ շրջանում պահպանվեց այդ լեզվում հնդվրոպական *kw-ի և *ghw-ի զարգացմամբ: Այստեղ նույնպես մենք կարող ենք պնդել վաղ միահնչույթացում:

Վարկածն այն մասին, թե հնդեվրոպական *k-ն *u-ից առաջ պահպանել է միևնույն անդրադարձը, չի կարող հիմնավորում գտնել: Այսպիսով՝ հայերենի հետ համաձայնեցումը կատարյալ է: Այն ներառում է ոչ միայն պայմանները, այլև շրթնայնացման ժամանակագրությունը: Ինչպես Զոկլն է նշել, ոումիներեն *cioară*՝ ալբաներեն *sorrē* փոխառությունը ապացուցում է, որ շփականը պահպանվել է մինչև պատմական ժամանակները: Այստեղից հետևում է, որ նոր շրթնայնացված բաղաձայնները նախորդել են հնդեվրոպական խմբերում հնդվրոպական *k-ի ասիմիլյացիային: Նույն ժամանակագրությունը պետք է ենթադրվի հայերենի համար:

Ի հակադրություն հայերենի՝ ալբաներենում քմայնացված շրթնային շփականները միաձուլվել են շրթնայնացված շփական ետնալեզվայիններին: Շրթնայնացումից զատ, մենք այսպիսով բացահայտում ենք, որ հնդեվրոպական քմայնացված ետնալեզ-

վայինների ասիմիլյացիայի ժամանակագրությունը երկու լեզուներում նույնպես համընկնում է: Հայերեն *skesur* (սկեսուր) բառի մեր քննարկման մեջ տեսանք, որ այս բառում ասիմիլյացիան պահանջում է այնպիսի փուլ, որում հնդեվրոպական հ-ն միաձուլվել էր, մինչդեռ հնդեվրոպական *kw-ի անդրադարձը կիսաշփական էր: Ըումիներեն *cioaria* բառը ցույց է տալիս, որ այդ փուլը կարող էր ալբանական-հայկական լինել: Խլացնող բաղադրիչների պահպանումը քմայնացված ետնալեզվայիններում *w-ից առաջ կարող էր բնորոշ լինել ավելի մեծ տարածաշրջանում, *cif.* ուկրաինական *dzvin*, *dzvir'* *zvir-*ին զուգահեռ: Այս դեպքերը հազիվ թե վերագրվեն աֆեկտիվ շփայնացման՝ հաշվի առնելով համապատասխանությունը լեհերեն *dzwan* և մակեդոներեն *dzvonec*, *dzver* ձևերի հետ:

Այս հոդվածը գրելուց հետո տաս, և հրապարակելուց հետո՝ հինգ տարի անց Ֆրեդերիկ Կորտլանդտը հրապարակեց դրա տրամաբանական շարունակությունը հանդիսացող «Հայերենն ու ալբաներենը» հոդվածը:

Առաջին հոդվածում հեղինակի ներկայացրած թեզիսի համաձայն՝ այս երկու լեզուները զարգացել են հնդեվրոպական բարբառներին զուգահեռ՝ կապ կառուցելով մի կողմից բալթիկ-սլավոնական լեզուների, մյուս կողմից՝ հունարենի հետ:

1984թ. Ս. Հալդի ծագումնաբանական բառարանի հրատարակչությունից հետո⁴, ալբաներենի վերաբերյալ տվյալներն ավելի հասանելի դարձան հնդեվրոպական լեզուներն ուսումնասիրող ուսանողների համար ոչ միայն ի շնորհիվ դրա հարուստ գրականության ցանկի, այլ քանի որ առկա էր հրապարակման ենթակա մեծ քանակությամբ տեղեկատվություն բարբառների մասին, որոնք հաճախ որոշիչ դեր են խաղում լեզվի վաղ տարրերակների վերականգնման համար: Սա հիմք տվեց ակնկալելու, որ հետազայում նշված աղբյուրները կօգնեն նոր, ավելի թարմ ու

⁴ **Martin E. Huld**, Basic Albanian Etymologies, Columbus, Slavica, 1984

հստակ նյութերով բառարան հրատարակել, որը կփոխարինի 1981թ. Մեյերի ծագումնաբանական բառարանին⁵:

Երկրորդ հոդվածում Կորտլանդտը Հալդի մենագրության լույսի ներքո վերադիտարկել է իր նշած կապը հայերենի և ալբաներենի միջև:

Հալդը նշել է հետևյալ նմանությունները ալբաներենի և հայերենի միջև.

- Ալբաներեն *enderr* <*anderre*, հայերեն՝ *առոյ*, անուրջ, երազանք, որոնք ծագել են *Hənryo-*, *Hənoryo-*, *Həneryo-*ից համապատասխանաբար:

- Ալբաներեն՝ *edh*, հայերեն՝ *այս*, հունարեն՝ - այժ: Այս բառի հետ կապված խնդիրը *h*-ի բացակայությունն է և՝ հայերենում, և՝ ալբաներենում:

- Ալբաներեն՝ *ende*, հունարեն՝ *ծաղիկ* և հայերեն՝ *and* դաշտ, որոնց կարող է ավելացվել սանսկրիտերեն՝ *andhah*՝ բույս, թռիչարերեն՝ *A ant, b ante*՝ հարթ: Սրանք բոլորն ել կարող են առաջացած լինել *Həndhos*, *Həndhes*-ից:

- Ալբաներեն՝ *thelle* խորը, հայերեն՝ *soyl* անձավ, հունարեն՝ *<kowilos* դատարկ, որը բատ Հալդի առաջացել է *houHlo*-ից՝ փորագրված: Քանի որ հունարենի-ի-ի շրթնային ծագման վկայությունը բավարար չէ, Կորտլանդտը կարծում է, որ հայերենն ու ալբաներենը պահպանել են բարի սկզբնական տարբերակը:

Ինչպես և առաջին հոդվածում, այստեղ նույնպես Ֆրեդերիկ Կորտլանդտն առանձին կետով ներկայացնում է այն բոլոր օրինակները, որոնք վկայում են այն մասին, որ և հայերենում, և ալբաներենում հնեվրոպական նախալեզվի *sw-ն ունի անդրադարձումներ.

- Հայերենում՝ *k'up* քուն, սանսկրիտերենում՝ *svapnah*, բայց զրո զրեյդ հունարենում՝ *լայլայ*, ալբաներենում՝ *gjume*

- հայերենում՝ *k'oys*, քույր, սանսկրիտերենում՝ *svasa*
- հայերենում՝ *k'irtn*, քրտինք, ալբաներենում՝ *dirse<*swidr-*, ամբողջ զրեյդով լատվերեն *sviedri*, սանսկրիտերեն՝ *svedah*:

⁵ <https://archive.org/details/romanischesetymo00meyeuoft>

Դեռ աավելի վաղ Կորտլանդտը անհամաձայնություն է արտահայտել այն մասին, որ հնդեվրոպական նախալեզվի *sw-ն հայերենում և ալբաներենում կարող է բացատրելի դառնալ, եթե մենք ենթադրենք, որ խումբը դարձել է միաֆոնեմիկ այս լեզուների գարգացման վաղ փուլում:

Հայերենն ու ալբաներենը պահպանել են նաև հնդեվրոպական նախալեզվի *kw և *għw-ի հատկանշական անդրադարձներ.

- հայերենում՝ չուն չուն, սանսկրիտերենում՝ sva
- հայերենում՝ ճշ էշ, սանսկրիտերենում՝ ásvah ձի
- հայերենում՝ յայն ձայն, ալբաներենում՝ zë, zâ<*ghwonos, ուստերենում՝ zvon զանգել:

Կորտլանդտը այսուեղ նույնպես ենթադրում է, որ խմբերը դարձել են միաֆոնեմիկ երկու լեզուների գարգացման վաղ փուլում:

Հեղինակը այս հոդվածում նաև անդրադարձել է իր՝ նախկինում արդեն ներկայացրած մի տեսությանը: Դա է հնդեվրոպական նախալեզվի *H₂e-ի արտացոլումը հայերենում han տատ, hatanem կտրել, haw պապ, hagacim կապվել եմ, harawaunk դաշտ, haw թռչուն բառերում, հնդեվրոպական նախալեզվի *H₃e-ի արտացոլումը hoviw հովիվ, hot հոտ, hum հոմ բառերում, *Ho-ի վոկալիզացված *H₂-ը arj արջ, arcat արծաթ, argel արգել, acem քերել բառերում: Այս առնչությամբ ստորև ներկայացվում են օրինակներ, որոնք ցույց են տալիս, որ ալբաներենում նույնպես առկա են նմանատիպ դեպքեր:

- (3) Alb. *hut* < **H₂eut-* ‘empty’, Gr. αὐτως, Gothic *aufheis*.
- (4) Alb. *hipēnij, hypij* < **Heup-* ‘mount’, Gr. ὑπέρ, Skt. *upári*. This etymology is questionable.
- (5) Alb. *herdhe* < **H₃erǵh-* ‘testicle’, Gr. ὄρχις, Arm. *orj* ‘male’ (with *o-* or zero grade).
- (6) Alb. *ha* < **H₂eu-* ‘eat’, Skt. áva- (cf. above).
- (7) Alb. *halē* < **H₂elsno-* ‘alder’, Latin *almus* (Huld 1984: 151).
- (8) Alb. *ardhur* < **H₁orǵh-un-* ‘come’ (part.), Gr. ἔρχομαι.
- (9) Alb. *athēt* < **H₂ók-* ‘sour’, Gr. ὄκρις, ὄξυς.
- (10) Alb. *amē* < **H₃odmā-* ‘stench’, Gr. ὀδμή, ὀσμή, Arm. *hot* < **H₃edos*, Latin *odor*.
- (11) Alb. *ah* < **H₃osko-* ‘beech’, Arm. *hac'i* < **H₃esk-* ‘ash’, OE. *æsc*, Gr. ὄξυη ‘beech’.
- (12) Alb. *asht* < **H₃ost-* ‘bone’, Arm. *oskr*, Gr. ὁστέον, Skt. ásthi.

Հոդվածին ծանոթանալուց հետո եզրակացնում ենք, որ հայերենի ու ալբաներենի միջև առկա են մի շաքր բառային ընդհանրություններ, որոնք ընդհանուր են նաև հունարենի հետ: Ինչպես նաև, բալթիկ-սլավոնական լեզուներում նկատվում են բազմաթիվ հնչյունային զարգացումներ, օրինակ՝ հնչեղներից առաջ քրմային ենտալեզվայինների անքմայնացում:

Հնդեվրոպական նախալեզվի *sw, *kw, *ghw-ի միահնչույթացումը երկու լեզուներում կարող էր զարգանալ զուգահեռաբար:

Եվ միգուցե հնդեվրոպական նախալեզվի H₃ և H₂ -ի կրկնակի զրոյական անդրադարձը, որոնք ձայնեղ են դարձել հնչեղից առաջ, ինչպես հունարենում, և հանգեցրել է հնդեվրոպական նախալեզվի և ից առաջ շնչեղությանը: Լեզուների միջև նմանությունները հիմք են տալիս մտածելու, որ դրանք առաջացել են սահմանակից հնդեվրոպական բարբառներից, որոնք աշխարհագրական առումով ընդգրկում են հարավում հունարենից մինչև հյուսիսում՝ բալթիկ-սլավոնական բարբառները:

Զեկուցման համար հիմք ծառայած մեկ այլ հոդված նվիրված է հայերենի ցուցական դերանունների ուսումնասիրման հարցին: Վերջինս կատարվում է բալթիկ սլավոնական լեզուներին և թոխարենին հետ համեմատության համատեքստում: Բալթիկ-սլավոնական ցուցական դերանունների վերականգնումը սկսելով՝

Ֆ. Կորտլանդտը նկատեց, որ դրանք վերականգնելու համար պարսկերենի, լիտվերենի ու հին սլավոներենի համեմատությունը բավարար չէ: Շարունակական հետազոտությունները հանգեցրին հայերենի համակարգի դիտարկմանը: Նախահայերենի և վերականգնված բալթիկ-սլավոնական համակարգի նմանությունը, ինչպես նաև հայերենում եռակի անաֆորիկ դերանվանական համակարգի առկայությունը հիմք են ծառայում հնդեվրոպական Tans դերանունի ծագման համար:

Բալթիկ-սլավոնական ցուցական դերանունների վերականգնումը հիմնված է պարսկերենի, լիտվերենի և հին սլավոներենի վկայությունների վրա: Այսպիսի համեմատությունը, պարզվում է, ավելի բարդ է, քան առաջին հայացքից է թվում:

Ի տարբերություն մյուս հնդեվրոպական լեզուների՝ հայերենում կան երեք անաֆորիկ դերանուններ, որոնք համապատասխանում են երեք ցուցական դերանունների.

<i>ays 'hic'</i>	<i>sa 'is'</i>	<i>soyn 'idem'</i>
<i>ayd 'iste'</i>	<i>da 'is'</i>	<i>doyn 'idem'</i>
<i>ayn 'ille'</i>	<i>na 'is'</i>	<i>noyn 'idem'</i>

Երեք դասերի ռադիկալ բաղադրիչը նման է: Ինչպես Հ.Պեդերսոնն է նշել⁶, հայերենի զարգացման ելակետը պետք է փընտրըվի *da*-ի ձևերում, որը ներկայացնում է *to* և *ayn* ձևերը, *anio*-ի անդրադարձն է, սանսկրիտերենում՝ *anyat-* մյուս: Վերջինիս ածանցյալն է առաջարկված առ մասնիկի, որը պահպանվել է *and* այնտեղ մակրայում:

Այսպիսով, կարող ենք հանգել այն եզրակացության, որ հայերենի համակարգը վերականգնվել է բալթիկ-սլավոներենում:

Այս վերլուծության ճշգրտությունը կապված է *awasik* «voici», *awadik*, *awanik* “voila” ձևերով:

⁶ **Holger Pedersen**, Albanesisch und Armenisch, 340-341, 1900b

Պեղերսոնը արդեն մատնանշել է օրինակներ որպես հնդեվրոպական նախալեզվում մեջ՝ ի –կո- ածանցյալներ⁷: Սրանից հավանաբար ծագել է anik ձևը, որն էլ իր հերթին պահպանել է բառակզբի ձայնավորը ասիկ ձևի ստեղծման համար: Նմանապես, ast-ի այստեղ բառասկզբի ձայնավորը ակնհայտորեն վերցվել է and-ից՝ «այնտեղ»: Ակզբանական aw-մասը կարող է ներկայացնել նախահնդեվրոպական աս մասնիկը: Պերիխանյանի վարկածը, թե քննարկվող ձևերը իրանական ծագում ունեն, չի բացատրում ին: Իհարկե, իրաներեն հաս-ն ինքնին սօ-ի և աս-ի միաձուլում է:

Նախահայերենի և վերականգնված բալթիկ-սլավոնական համակարգի միջև նմանությունը և եռապատիկ անաֆորիկ դերանունի առյակությունը հայերենում բացատրություն են առաջարկում Pr. Tans-ի ծագման համար: Այս դերանունը ակնհայտորեն իր ժ-ն ստացել է դերանվանական առե, առե արմատների առաջացումից հետո, սակայն մինչև սօ-ի՝ to-ին contaminationոր:

Եվ այսպիսով, ենթադրվում է, որ պարսկերենի զարգացման միջին փուլում եղել է եռապատիկ անաֆորիկ դերանուն, որն էլ հիմք է ծառայել բալթիկ-սլավոներենի ցուցական դերանունների համակարգի վերականգնման համար:

Ֆրեդերիկ Կորտլանդտի հայերենագիտական ուսումնասիրությունները մեծ արժեք են ներկայացնում պատմահամեմատական լեզվաբանությամբ զբաղվող բոլոր գիտնականների ու ուսանողների համար, քանի որ դրանք համապարփակ կերպով ներկայացնում են վերջին տասնամյակների զարգացումները այս քննագավառում: Կորտլանդտի «Armeniacæ: Comparative Notes» ժողովածուում զետեղված երկու տասնյակից ավելի հոդվածները խիստ կարևոր են թե՛ որպես ուսումնասիրված բազմաթիվ օրինակների շտեմարան, և թե՛ որպես հին ու նոր տեսությունների ամրագրում:

⁷ Նոյն տեղում

Ани Варданян – Изучение армянского языка в трудах Фредерика Кортландта. – Данный доклад излагает сведения из научных статей современного голландского лингвиста Фредерика Кортланда. Имея более 20-и статей по теме исторического и сравнительного изучения армянского языка, лингвист в 2003-ем году собрал все статьи и опубликовал собрание работ в книге под названием “Armeniaca: Comparative notes”(Армениака: сравнительные примечания).

В докладе автор суммирует две статьи по теме сравнения армянского и албанского языков и одну статью посвященную роли системы указательных местоимений армянского языка при их восстановлении в Балтийских-славянский языках.

Ani Vardanyan – The Armenian language studies by Frederik Kortlandt.

– This report aims to put together the data presented in the scientific articles by modern Holland linguist Frederik Kortlandt. Having collected more than twenty articles on historical and comparative studies of the Armenian language, the linguist published them all in the set of articles entitled “Armeniaca: Comparative notes” in 2003.

In this report the author has summarized data from two articles on the comparison of Armenian and Albanian and one article on the role of the Armenian demonstrative pronoun system when reconstructing that of Balto-Slavic languages.

Բանալի բառեր: Ֆրեդերիկ Կորտլանդտ, հայերեն և ալբաներեն, ցուցական դերանուններ, հետնալեզվայինների քմայնացում, h-է sw, *kw, *ghw-ի միահնչույթացում:

Ключевые слова: Фредерик Кортландт, армянский и албанский, указательные местоимения, палатализация лабиовелярных, монофонемикация ИЕ sw, *kw, *ghw.

Key words: Frederik Kortlandt, Armenian and Albanian, demonstrative pronouns, palatalization of labiovelars, monophonemicization of PIE *sw, *kw, *ghw.

ՎՐԱՅ ԲԱՌԱՆՅՈՒԹԸ ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ «ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՅՈՒՄ»-ՈՒՄ

ԶԵՍՆԻ ԹԱՄԱՐՅԱՆ (Երևանի պետական համալսարան)

Ն. Մառը, որպես լեզվի նոր ուսմունքի և հայ վրացագիտության հիմնադիր, իր բազմաթիվ գործերում՝ սկսած առաջին աշխատություններից մինչև վերջին շրջանի երկերը, շոշափել է հայ-վրացական ընդհանրությունները, համառորեն պաշտպանել այն թեզը, որի համաձայն՝ հայոց և վրաց լեզուները ազգակից են իրար¹: Երկու լեզուների ազգակցությունը նա պայմանավորում է երկուստեք մերձեցման, շփման, ներթափանցումների ու խաչավորումների ուղիղվ: Ըստ որի՝ երկու լեզուների նմանությունները, որոնք բազմաթիվ են, բոլորովին էլ պատահական չեն:

Հոդվածում քննության առնված գուգակից ձևերից բառերն ու բառարմատները երկու լեզուների այնպիսի ընդհանրություններ են, որոնք պահպանված են երկու լեզուներում էլ՝ ձևախմատային հատուկ երանգավորումներով: Մեզ հետաքրքրող ընդհանուր բառերի մի մասը «հնդեվրոպական» լեզուների մեջ չկան: Այդ բառերը կան միայն հայոց և կովկասյան լեզուների մեջ, սակայն չպետք է կարծել, որ դրանք հայերենում կովկասյան լեզուներից են փոխառյալ:

Հայերնի ունեցած այն հսկայական ընդհանրությունները հատկապես հարավ-կովկասյան լեզուների հետ՝ հնդեվրոպարան գիտնականները համարում են լոկ ինչ-որ «փոխառություններ» կամ «պատահական նմանություններ»²:

Հայ լեզվաբաններից ոչ ոք այնքանօգտագործած չկա վրացերենը, որքան Հ. Աճառյանն իր «Արմատական բառարան»-ում: Նրա համեմատությունները, կամ, ինչպես ինքն է գրում իր «կարծիքով», հայ-վրացական «փոխառություններ» անցնում են նույ-

¹ Ն. Մառը և հայագիտական հարցերը, Երևան 1968, էջ 17:

² Ն. Մառի անվան կարինետի աշխատություններ, Երևան 1947, էջ 242:

նիսկ մի քանի հարյուր միավորից³: Հայ-վրացական այս ընդհանուրությունները, որ Հր. Աճառյանը համարումէզոյություն չունեցող կամ երևակայությամբ ստեղծված «լեզվարնտանիքից» դուրս գրված, միշտ չէ, որ համապատասխանում են իրար:

Նա օգտագործել էրեն մատչելի մի շարք վրացերեն բառարաններ, մասնավորապես Դ. Չուրինաշվիլու Վրաց-ռուսերեն բառարանը (I և II հրատարակությունները):

Ընդհանրապես պետք է ասել, որ Հ. Աճառյանը վրացերենից օգտագործել է շատ սահմանափակ գրականություն, որից դուրս, անպայման, եղել է ու կա նրան անձանոթ վրաց ուրիշ գրականություն, որը հնարավորություն է տալիս միշտ էլ լրացումներ կատարել:

Աճառյանը, որքան հնարավոր է, հայերենի բառարմատները հարմարեցրել է եվրոպական որոշ լեզուների բառարմատներին համարելով գոյություն չունեցող, մի «նախամայր» լեզվից ծագած:

Այսպես օր՝ հյ.լազկիլազկ-ել «շան պես լիզելով ուտել», որ հին մատենագրության մեջ չի ականդված, Հ. Աճառյանը համարում է «բնիկ» և վերականգնում է ինչ-որ «հնդեվրոպական» գոյություն չունեցող lak ձեր, որը, նրա կարծիքով, պետք է տար հյ. լաք ձեր-...այս «անկանոնությունը» նա վերագրում է բնաձայնության՝ նման հնչյուններով բառեր գտնելով նաև ուրիշի «ընտանիքների» լեզուներում, օր՝ քարթվելական լեզուներում՝ վրց. lok-va (լոկ-վա «լիզել»): Հյ. լազկ բառը պետք է կապել, անշուշտ, տեղական քարթվել. lok-va (լոկ-վա «լիզել») բառի հետ:

Հյ. խարշիխարշ-ել «խաշել, այրել, վառել» բառը Հ. Աճառյանը համարում է «բնիկ հայ բառ» («Արմ. բառ.», III հ. Էջ 42-6) և կապում խար «այրել, դաղել» արմատի հետ. սա էլ հնիս. qer, qor, qr «այրել» գոյություն չունեցող, արմատի հետ, որի մյուս ժառանգներն է համարում վեդ. kudayati «խանձել», սանսկ. kundayati «այրել», լտ. ercmo «այրել», carb «ածուխ» (III հ. Էջ 397): Սրանց նման

³ Ն. Մարի անվան կարինետի աշխատություններ, Երևան 1947, Էջ 242:

չէ հյ. խարշ||խարշ-ելքառը, որը, նախ պետք է կապել վրց. xarS-va(խարշ-վա «խարշել») բարի հետ:

Հյ. ծեծ«զան, հարված, ծեծելը» բառը Աճառյանը համարում է «բնիկ հայ բառ՝ հնիս. geg-արմատից» հանելով, որը լոկ երևակայության արդյունք է: Սրա հետ համեմատում է սանսկ. յայati «կովել», յայ «կովող», նույնը ոնգականով՝ janj, janjati «կոհվ», անմիջապես ավելացնելով՝ «ուրիշ լեզվի մեջ պահպանված չէ բառ» (III հ. Էջ 756-7): Իսկ վրց. wew-a(ծեծ-ա «ծեծել, զգել») || ZeZ-a(ձեձ-ա ||ձենձ-ա «ծեծել, զգել»), որի հետ անմիջականորեն պետք է կապել հյ. ծեծ բառը, Հ. Աճառյանը դնում է փոխառության բաժնում:

Հյ. ձող»«երկար փայտ, ծաղի երկար ճյուղ, բուն» բառը Հ. Աճառյանը համարում է «բնիկ հայ բառ՝ հնիս. ghol-ձևից» հանելով համեմատում է hala «արոր» բառերի հետ (IV հ. Էջ 509-510), որոնք հեռու են իրարից: Հյ. ձող բառը պետք է կապել վրց. Zel-I(ձել-ի || ձող-ի «կտրած ծառ, գերան») բարի հետ:

Հյ. սունկ (ն) բառը Աճառյանը համարում է «բնիկ հայ բառ՝ հնիս. spongos ձևից»՝ բերելով հուն. σπόγγος«սպոնգ», փոխիր. կոկորդի նշանագեղձերը», որից հետո ավելացնում է՝ «ուրիշ լեզվի մեջ պահպանված չէ այս արմատը»(VI հ. Էջ 359): Իսկ վրց. sok-o (սոկ-ո «սունկ») բառը, որը պետք է կապել հյ. սունկ, Հ. Աճառյանը դնում է փոխառության բաժնում:

Նման օրինակներ շատ կան, բայց այսքանն էլ բավական է գաղափար կազմելու հնդեվրոպաբանների այն «տեսակետի» մասին, որի համաձայնհայերենի մի շարք բառարմատներու աշխատում են մի կերպ հարմարեցնել եվրոպական որոշ լեզուների բառարմատներին և «վերականգնել» ինչ-որ «նախամայր» լեզու:

Շատ կարենոր է այն փաստը, որ Հ. Աճառյանը, ելնելով որոշ ձևական համեմատություններից և չըմբռնելով վրացերենն ու քարթվելական լեզուները, հաճախ ոչ ճիշտ եզրակացությունների է հանգում, օր. ոչ մի հիմք չկա հաստատելու, որ հյ. խոց«վերք (հարվածից, սրից, նիզակից կամ ինքնին առաջացած)» բարից փոխառյալ է վրց. Oxoc-a (խոց-ա «խոցել, կոտորել, ջնջել»), որից na-xoc-i (նա-խոց-ի «կոտորած»), da-xoc-a (դա-խոց-ա «կոտո-

բել»)... և այլն: Սրանք ընդհանուր բառեր են, իմաստի որոշ երանգավորումներով պահպանված:

Դժվար է ասել, որ հյ. **ծայր** «ծայր (սկզբի կամ վերջի)» բառից փոխառյալ է վրց. wver-I (ծվեր-ի «ծայր»), քանի որ սրանք ևս ընդհանուր են:

Ընդհանուր են նաև՝ հյ. **նեխ**«ժահահոտություն, փտություն, թարախ» և վրց. nextr-i (նեխսվ-ի «աղբ, թրիք»), որից՝ ու-nexv-i (նանեխսվ-ի «աղբով պարարտացած հոն»), sa-naxv-e(սա-նախսվ-է «աղբանց») և այլն: Սրանք մեկը մյուսի փոխառությունը չեն կարող լինել, ինչպես տալիս է Հ. Աճայշանը («Արմ. բառ.», V հ. էջ 79-80):

Աճայշանը փոխառություն է համարում նաև **ծոխ**«մուխ, գոլորշի, շողի» բառը կովկասյան **ծուխ**«մուր, ծուխ, մութ» արմատից («Արմ. բառ.», III հ. էջ 816-7), իսկ **մուխ** բառը՝ «բնիկ հայ բառ» հնիս.գոյություն չունեցող մեսզ-, մեսզի կամ սմեսզ-, սմեսզի- արմատի տազի- ձևից ծագած: Երկուսն էլ հայերեն են՝ տեղական լեզվաշերտից պահպանված, վերջինս (**մուխ** բառը) ծագած լինելով առաջինից՝ նրա կրկնությունից ծուխ-մուխ, ինչպես օր՝ ծուռ-մուռ, շուռ-մուռ, տուն-մուն:

Հայերենի որոշ բառարմատների հարմարեցումը «հնդեվրոպական» համարվող որոշ լեզուների բառարմատներին կատարվում է նաև սովորաբար որոշ հնչյուների աճումով կամ անկումով: Օր՝ **խարշ**«խաշել, այրել, վառել» բառը Հ. Աճայշանը համարում է «բնիկ հայ բառ» աճած 2 ածանցով՝ պարզական **խար** արմատից» սա էլ համարում է հնիս. ինչ-որ, երբեք գոյություն չունեցող, qer-, qor-, qr «այրել» արմատից, իսկ հյ. **խարշ** բառի վրց. ձևա-իմաստային համարժեքը՝ xarS-va (խարշ-վա «խարշել») բառը դրել է փոխառության բաժնում:

Քիչ չեն նաև հնչյուների անկման միջոցով հարմարեցման դեպքերը, օր՝ հյ. **մի բան**» (որից՝ իք, իմն, ինչ, իք) Աճայշանը համարում է «բնիկ հայ բառ» հանելով հնիս. զու հարցական դերանունից և համեմատելով մյուս «ժառանգներից» սանս. cid, kim «փնչ, ինչու», հուն. τις, լտ. quis «ով», ոուս. Վ-Տ «փնչ»....: Հայերենի մեջ,

ինչպես գրում է Աճառյանը («Արմ. բառ.», III հ. Էջ 53-4), հնիւ. զս նախաձայնը հ շնչին անցնելուց հետո՝ ընկած:

Հստ Հ. Աճառյանի «տեսակետի»՝ նույնիսկ հայ-վրացական ձևախմաստային իսկական այն համարժեքները, որոնք ուրիշ ոչ մի լեզվի հետ չեն կապվում ու չեն հարմարեցվում, այնուամենայնիվ, «պատահական նմանություն միայն ունեն»: Այսպես օր՝ **տան-ել**«կրել, փոխադրել» բառի տակ, փոխառության բաժնում, ինչպես Աճառյանն է ասում («Արմ. բառ.», VI հ. Էջ 769), «հայերենի հետ նույնն են հնչում» վրց. tan-eba (տան-եբա ||տար-եբա «տանել, մանածել»), որից՝ tan-eb-uli(տան-եբ-ուլի «ուղարկած»), na-tan-i (նա-տան-ի «կրած»)... և tar-eba (տար-եբա ||տան-եբա «տանել, մանածել»), որից՝ ga-tar-eba (զա-տար-եբա «մանածել»)... և այլն: Սրանք հայ-վրացական ձևախմաստային համարժեքներ են: Բայց, հակառակ այս բանի, իսկական պատահական նմանությունները համեմատության են դրված Հ. Աճառյանի մոտ: Այսպես, օր. **իբր** բառը՝ «որպես, ինչպես, պես», «երբ որ, երբ» նշանակություններով՝ Հ. Աճառյանը նույն է համարում **երբ** բառի, -բար «պես» մասնիկի և **բարբ** «բնափորություն, որպիսիություն» գոյականի հետ («Արմ. բառ.», III հ. Էջ 60-62): Նույն տեղում, փոխառության բաժնում դնում է վրց. ebr (Եբր), ebriv (Եբրիվ «նման, պես», օր.՝ միս-Եբր «նրա նման»): Սրանք հենց պատահական նմանություն ունեն հյ. իբր<ի բար բառի հետ: Դա, շատ բնական է, քանի որ վրց. ebr (Եբր) երկու տարբեր մասնիկների միացման սղումից է ստացված, այն է-eb+ur (Եբ+ուր>Եբր), որոնք թե՝ առանձին-առանձին են գործածական և թե՝ երկուսը միասին՝ անփոփոխի, ինչպես օր.՝ վրց. Cem (չեմ- «իմ») բառից Cem-eb+ur+i (չեմ-եբ+ուր+ի)>Cem-eb+r (չեմ-եբ+ր)-«իմի նման, ինձ նման»), որին կարող է ավելանալ նաև -iv (-իվ) ընդհանուր մասնիկը՝ Cem-eb+r+iv (չեմ-եբ+ր+իվ)«իմի նման, ինձ նման»)... և այլն: Այս հանգամանքը հաշվի շառնելով և իրար համեմատելով պատահականորեն իրար նման այս ձևերը թույլ է տալիս իրեն այսպես եզրակացնել այս բոլորի մեջ վրց. -iv(-իվ) հյ. և ձևից է, որ և ունենալով հնդեվ-

բոպական ծագում, ցույց է տալիս, թե փոխառությունը հայերենից վրացերեն է և ոչ թե վրացերենից հայերեն:

Պարզ է, որ Հ. Աճառյանը վրացերեն չի իմացել: Այս է պատճառը, որ նա թույլ է տվել երբեմն նույնիսկ նման վրիպումներ. օր.՝ հյ. ամայիլլ ամայ || ամա «անշեն, անբնակ» բառաձևերի տակ, որոնց հետ նույնն է վրց.amao (ամառ «իզուր, պարապ») բառը, փոխառության բաժնում վրց. ամառ, ամառդ ձևերի կողքին բերում է նաև վրց. amaoxrebeli ամառխրերելի «անտերացնոր» բառաձևը («Արմ. բառ.», I հ. էջ 183-4), որ բնավ էլ կապ չունի վրց. ամառ բառի հետ: Աճառյանը, վրց. ամառխրերելի բառից ցանկացել է սկզբի չորս հնչյունը (ամառ) անջատել, որպես առանձին բառ մոռանալով, որ իսկական բառարմատն է ռիւեր (>ոխր) «անտեր», մնացածը բառամասնիկներ են, սկզբից՝ ա+մա>աղ+մա բարդ մասնիկը (վերջից էլ՝ եր+ել): Նմանապես ոչ ճիշտ մեկնություն է արված qala-քալարառին («Արմ. բառ.», VI հ. էջ 1336), որի դիմաց Աճառյանը գրել է «ա յ աղջի» (իբր կոչական): Վրց. քալ-ա ձևը երբեք էլ «կոչական» չէ, ինչպես կարծում է Հ. Աճառյանը. բառարմատն է՝ քալ«աղջիկ», իսկ վերջավորությունը՝ -ա<-ակ հայերենի հետ ընդհանուր նվազափաղաքշական մասնիկն է, որ սովորական մասնիկներից է երկու լեզվում էլ: Այսպիսով, վրց. քալա ձևը, որ անցած է հայերենին, նվազափաղաքշական ձև է և ոչ թե կոչական: Իսկ կոչական արտահատող ձևը քալո՞ն է:

Հ. Աճառյանը հյ. անթեղ «տաք մոխիր» բառը համարում է կովկասյան լեզուներից փոխառյալ, որի արմատը, նրա կարծիքով, պահում է վրացերենը. այսպես anTeba (անթեբա «կրակ վառել, հրահրել, բռրբռքում»), anTebul-i (անթեբուլ-ի «վառած»՝ («Արմ. բառ.», I հ. էջ 326): Բայց հյ. անթեղ բառը պետք է կապել վրց.naTel-i (նաթել-ի «լույս» ձևի հետ, այսպես նաթել>ա-նաթել>(բառամիջի ա հնչյունի սղումով)>անթեղ (լ>դ փոխանցումով):

Այսպիսի փաստեր կարելի եր դարձյալ գտնել ու բերել: Սակայն փաստ է, որ Հ. Աճառյանի բառարանում, բացի, այսպես ասած, «ոչ ճիշտ» լուսաբանումներից, կան նաև շտապողականության հետևանքով թույլ տրված վրիպումներ, որոնք, ցավոք, տեղի

չպետք է ունենային, ինչքան կլ մեծածավալ լինի նրա «Արմատական բառարանը»:

Չնայած նշված այս անձշտություններին՝ այնուամենայինվ Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարանը» մեր իրականության մեջ դեռևս իր նմանը չունի: Նա մի գործ է, լեզվաբանական մի հավաքածու նման հանրագիտարանի, որը ուսումնասիրողին կարող է որոշ կարգի ուղղեցույց հանդիսանալ բառապաշարը օգտագործելու գործում, այս կամ այն չափով, կողմնորոշվելու համար: Բացի այդ, չկա մեկ այլնը, որ նրա չափ օգտագործած լինի վրացերենը և մյուս կովկասյան լեզուները, որոնք անհրաժեշտ են հայերենը ուսումնասիրելու համար:

Дженни Тамарян – *O грузинском лексическом материале в словаре Грачья Ачаряна.* – Из сопоставления ряда общностей обоих языков, выясняется, что армянский язык, как язык смешанный, своими многочисленными языковыми элементами, действительно, увязывается с местными языками – в первую очередь картвельскими языками (грузинским, чанским, мегрельским и сванским).

Документально прослеживая процесс языковых перекрецываний, в котором из ряда предыдущих языков – образовались армянские языки (литературный и народный), я старался в исторической перспективе, увязать историю армянского языка с древнейшими языками и наследствующими им – живыми языками той страны, где поистине образовались первые. С этой точки зрения картвельские языки как наследие древнейших языков, в некоторой степени, обнимают родственные армянскому языку такие языко-ые элементы (в древнейших формах и понятиях), которые, как указано в настоящей статье, намного способствуют правильному пониманию армянских языковых элементов.

Jenni Tamaryan – *The Georgian word-stock in the Dictionary of Root Words by Acharyan.* – This article deals with the interpretation of Armenian-Georgian lexical coincidences in the etymological dictionary by Acharyan. There are a lot of general features in both languages, which show, that Armenian as a language of mixed type with its numerous linguistic elements has common peculiarities with the Kartvelian languages. Nobody can deny

the existing transmissions between the languages. They are linguistic facts of comparatively later period. And it won't be correct to call "transmissions" the existing linguistic generalities of early stages, because they are equal original for these languages.

From this point of view the Kartvelian languages have some linguistic elements of Armenian or related other languages in their language structure and they sometimes can help to interpret some Armenian linguistic phenomena.

Բանալի բառեր: արմատական բառարան, փոխառյալ բառ, ձևական համեմատություն, հնդեվրոպական լեզուներ, բառարմատ, վրացագիտություն, Վրաց լեզու:

Ключевые слова: корневое словарь, заимствованные слова, формальное сравнение, индоевропейские языки, корень слова, грузиноведение, грузинский язык.

Key words: etymological dictionary, borrowed word, formal comparison, Indo-European languages, root of the word, Georgian Studies, Georgian language.

**ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԲԱՌԵՐԸ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆՈՑԻ
ՏԱՊԱՆԱԳՐԵՐՈՒՄ**

**ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
(ԳԱԱ ՀԱԻ)**

XVI դարի սկզբներից մինչև XVII դարի 30-ական թթ. վերջերը Հայաստանը պարբերաբար գտնվում էր Առաջավոր Ասիայի երկու հզոր տերությունների՝ Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի նվաճողական քաղաքականության կենտրոնում: Թուրք-իրանական երկարատև պատերազմները կործանարար հետևանքներ ունեցան անդրկովկապյան ժողովուրդների և հատկապես հայերի համար՝ առավել ծանր, քան սելջուկների, մոնղոլների ու թուրքմենների շարդերը, ավարառություններն ու ավերումները¹:

Պատերազմական գործողությունների արդյունքում քայրայփում էր երկրի տնտեսությունը, հոգևոր ու մշակութային կյանքը, ինչն առավել սրվեց Շահ Աբբաս I-ի (1587-1629) հայահալած ծրագրի իրագործմամբ, որի մասին պատմագիր Առաքել Դավիթեցին հաղորդում է հետևյալը. «Եւ յազգին Հայոց ժողովուրդը, որը եկեալ զետեղեցան յաշխարհ Աստրատականի, մեծ և առաջին Շահաբասն Պարսից թագաւորն զամենեսեան զնոսա վարեալ քշեաց, տարաւ յաշխարհն Պարսից, զկէս բաժին մի ի Ֆահրապատ, և զկէս բաժին մի ի Սպահան քաղաք և ի գաւառս նորա»²:

Չնայած գերեվարությանն ու ավերիչ պատերազմներին՝ հայ ժողովուրդը կարողացավ դիմակայել օտար նվաճողներին՝ պահպանելով իր ինքնուրույնությունը, լեզուն ու մշակույթը: 1639 թ. Կասրե-Շիրինում կնքված հաշտության պայմանագիրը, համա-

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետ՝ ՀԺՊ), հ. IV, Եր., 1972, էջ 81-89:

² **Առաքել Դավիթեցի**, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ **Լ. Ա. Խան-Ղարյանի**, Եր., 1990, էջ 147:

ձայն որի՝ Հայաստանը բաժանվեց Իրանի ու Թուրքիայի միջև, շրջադարձային եղավ հայ ժողովրդի համար. սկսվեց խաղաղ մի ժամանակաշրջան, որը նշանավորվեց տնտեսական ու մշակութային կյանքի որոշակի վերելքով³:

Ստեղծված նպաստավոր պայմաններում տնտեսական կյանքի աշխուժացմանը զուգահեռ վերականգնվում էին պատերազմների ընթացքում ավերված քարավանատները, ճանապարհները, իսկ որ ամենակարևորն է՝ մեծ թափ ստացավ եկեղեցաշինությունը: Կաթողիկոսներ Մովսես Գ Տաթևացու (1629-1632) և Փիլիպոս Ա Աղբակեցու (1633-1655) հոգածությամբ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում սկիզբ են առնում շինարարական ու նորոգչական մեծածավալ աշխատանքներ: Հիշալ ժամանակաշրջանից սկսած Մայր Աթոռում ձևավորվում է կանոնավոր վանական միաբանություն, որի մասին վկայում են ոչ միայն մատենագրական սկզբնաղբյուրները (Առաքել Դավիթիցի, Դավիթ Բաղիշեցի և այլք) և արխիվային փաստաթղթերը, այլև Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի XVII և հետագա դարերով թվագրվող պելի քան 400 տապանագրերը:

Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցը գտնվում է Մայր տաճարից մոտ 150 մ հարավ-արևելք: Տապանաքարերն ըստ տեսակի հիմնականում օրորոցած կամ հարթ ուղղանկյունաձև են. դրանք մեծ մասամբ արձանագիր են, որոնց ընդհանուր քննությունը հնարավորություն է ընձեռում պատկերացում կազմել Մայր Աթոռի՝ ուշմիջնադարյան վանական միաբանության, բարձրաստիճան հոգևորականների ու սպասարկող անձնակազմի մասին⁴: Ս. Էջմիածնի տնտեսական գործերը դեկավարել են

³ ՀԺՊ, հ. IV, էջ 294, 630:

⁴ Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի տապանաքարերն ու դրանց արձանագրություններն իր ավարտածառում համարակալել ու ցացակագրել է Գնորգյան հոգևոր ձեմարանի սան Արարատ սարկավագ Գափոյանը (Տե՛ր Ղետնի): Տապանագրերը բերվում են նախ բնագրային տեսքով, ապա՝ վերծանված, սակայն առանց ծանրագրությունների ու գրչանկարների: Տե՛՛ս *Արարատ սար-*

միաբանները. այդ են վկայում տապանագրերում քանիցս հիշատակվող տնտես, հացապան, մառանապետ, շորապան, դռնապան, թարգման, գործակալ և այլ պաշտոնները: Միաբաններից շատերն էլ անմիջական կապ են ունեցել այս կամ այն կաթողիկոսի հետ՝ լինելով նրա խոստովանահայրը, դպիրը, աշակերտը կամ գրագիրը:

Ուշագրավն այն է, որ տվյալ ժամանակաշրջանով պայմանավորված՝ մի շարք արիեստների ու մասնագիտությունների անուններ տապանագրերում հիշատակվում են փոխառված թուրքերենից, պարսկերենից, կամ էլ վերջիններիս միջոցով՝ արաբերենից, ինչպես օրինակ՝ Վերիլ (Վարիլ), Շաթիր, Թուֆանզի, Բոյաչի, Դալայձի, Շիրաչի, դէտ, քարվան բաշի և այլն:

Սույն հոդվածի բուն նպատակը Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի տապանագրերում հանդիպող հիշյալ եզրույթների փաստագրումն է, դրանց՝ հայերենում իբրև փոխառություն գործածումը և, առհասարակ, Վաղարշապատի վիմագրերում այդօրինակ Վկայությունների վերհանումը: Նշյալ բառերը բազմիցս վկայված են նաև ձեռագրերի հիշատակարաններում, մանր ժամանակագրություններում, ինչպես նաև կաթողիկոսական դիվանի արխիվային փաստաթղթերում⁵: Ի հավելումն մատենագրական նյութին՝ ներկայացվում են Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի տապանագրերում պահպանված համանման վկայությունները՝ քննության ենթարկելով նաև հիշյալ ժամանակաշրջանում՝ Մայր Աթոռում ձևավորված վանական միաբա-

Կավագ Գափոյան, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանատան արձանագրությունների վերծանություն, (ավարտածառ), Ս. Էջմիածնի, 1998:

⁵ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվային բաժնի կաթողիկոսական դիվանում պահպանվել են աղյուրագիտական ուշագրավ տեղեկություններ ոչ միայն Մայր Աթոռի՝ ուշմիջնադարյան միաբանության, այլև տվյալ ժամանակաշրջանում՝ հայերենում փոխառված բառերի ու բարբառային ձևերի վերաբերյալ: Տե՛ս Ս. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Արխիվային բաժին, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2, վավերագիր 11 (այսուհետ՝ Կաթողիկոսական դիվան):

նությունն ու տնտեսությունը, լեզվական ու բարբառային փոխառությունները:

«Զկա ազգ, որ այս կամ այն լեզվից որոշ թվով փոխառություններ չունենա, և նրանց թիվը օրեցօր աճում է, քանի աճում են միջազգային հարաբերությունները»⁶, - գրում է ականավոր լեզվաբան, ակադեմիկոս Հր. Աճառյանը՝ հավելելով, որ հայերենն ունի բազմաթիվ փոխառություններ եվրոպական ու ասիական տարբեր լեզուներից, որոնք կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ գրական և ժողովրդախոսակցական: Ըստ Աճառյանի՝ փոխառություններն ստեղծվում են ժողովուրդների՝ միմյանց հետ ունեցած հարաբերությունների արդյունքում և դա պատմական անհրաժեշտություն է: Փոխառությունների առաջացման համար խթան կարող են հանդիսանալ երկու ժողովուրդների հարևանությամբ ապրելը, միմյանց հետ տնտեսական ու քաղաքական հարաբերության մեջ լինելը, մեկը մյուսի կամ մի երրորդի տիրապետության տակ գտնվելը և այլն⁷:

Քննության ենթակա տապանագրերը թվագրվում են XVII-XIX դդ., երբ Հայաստանը գտնվում էր հիմնականում պարսկաթուրքական ազդեցությունների ներքո, ինչից չէր կարող զերծ մնալ հայերենի բառաֆոնը, որը ձեռք էր բերել բազմաթիվ լեզվական, բարբառային փոխառություններ՝ մեծ մասամբ թուրքերենից, պարսկերենից ու արաբերենից: Ստորև ներկայացվող տապանագրերը հիշալ փոխառությունների նաև վիմագրական վկայություններն են:

Վաղագույնը 1675 թ. կրող օրորոցած տապանաքարի երկտող վիմագրում «Վարիլ» տերմինի հիշատակումն է.

ԱՅԻ ՏԱՐԱԿՈՂ ՄԱԵ Ն ԹՎԱԿ
ԻՎԱ ԳՄԻՆ ՌԱՌ ՈՒ ՃԱՒՐ:

ԱՅՍ ԷՏԱՊԱՆ ՕԼՈՒՄԱՆԵՆՑ
ՎԱԶ/ԻԼ ՍԱՐԳԱՒԻ, ԹՎԻՆ ՈՃՐԴ (1675):

⁶ Հր. Աճառյան, Լակատար քերականություն հայոց լեզվի. համեմատությամբ 562 լեզուների, Եր., 1955, էջ 373:

⁷ Նույն տեղում, էջ 368-369:

«Վաքիլ»-ը արաբերենից փոխառյալ բառ է, որ նշանակում է վերակացու, հավատարմատար, կառավարիչ⁸: Հայերենում՝ արաբերեն փոխառությունների առկայությունն ուշ միջնադարում բացատրվում է պարսկաարաբական հարաբերություններով: Մուսուլմանություն ընդունելով՝ պարսկիները ոչնչացրին ոչ միայն ատրուշանները, այլև իրենց գիրն ու գրականությունը: Նրանք ընդունեցին արաբական տառերը, բազմաթիվ փոխառություններ արաբական լեզվից, որն այդ ժամանակ «մահմեդական Արևելքի կուլտուրական լեզուն էր»⁹: Համաձայն Աճառյանի բնորոշման՝ արաբերեն փոխառությունների փոքր մասն է VII կամ VIII դարից, դրանց մի մասը Ասորիքի արաբների միջոցով մտել է կիլիկյան հայերենի մեջ, իսկ առավել մեծ մասը՝ **Պարսկաստանի** և պարսկիների միջոցով արևելյան հայերենի մեջ¹⁰ (ընդգծումը մերն է – Ա. Հ.): Այսինքն՝ XVII-XVIII դր. սկզբնաղբյուրներում վկայված արաբերեն փոխառությունների զգալի մասը հայերեն է ներթափանցել պարսկերենի միջոցով:

Գերմանացի հայագետ Հ. Հյուբերմանի կարծիքով՝ հայերենում արաբերեն փոխառություններն առավել ընդգծված են XII դ. հետո: Ըստ նրա՝ դրանցից շատերը «պատահման գործածուած, գրական լեզուին յատուկ բառերն են, որ ժողովրդեան լեզուին մեջ ամենեւին մտած չեն»¹¹: Հայերենում արաբերեն փոխառությունների առկայությունը Հյուբերմանը մեկնարանում է այսպես. «կա՝ մ այն բառն կամ այն նախադասութիւնն՝ ուր նոյն բառը կը գտնուի, յետնամուտ յաւելուած է..., կա՝ մ այն գրութիւնը հետնագոյն ժամանակի է..., կա՝ մ նոյն բառն ուղղակի փոխառեալ չէ, այլ ուրիշ

⁸ **Ռ. Ս. Ղազարյան, Հ. Մ. Ավետիսիան**, Միջին հայերենի բառարան, Եր., 2009, էջ 735 (այսուհետ՝ Միջին հայերենի բառարան); տե՛ս նաև Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Զ, Եր., 2010, էջ 40, 63:

⁹ **Հր. Աճառյան**, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Եր., 1951, էջ 171, 186:

¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 186

¹¹ Ուսումնասիրութիւնք հայերենի փոխառեալ բառից. **Հ. Հիւպշման**, Սեմական փոխառեալ բառեր իին հայերենի մեջ, թարգմանեց **Հ. Թակովսոս վ. Տաշեան**, Վիեննա, 1894, էջ 50:

ազգաց միջնորդութեամբ Հայոց հասած...»¹²: Ակնհայտ է, որ հայերենի պարագայում փոխառությունն արվել է պարսկերենի միջոցով՝ պայմանավորված տվյալ ժամանակաշրջանում Արևելյան Հայաստանի՝ Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվելու հանգամանքով:

Մինչ «վաքիլ» եզրույթի բուն նշանակությանն անցնելը, բերենք միաբանական գերեզմանոցի տապանագրերում նաև «վեքիլ» նույնիմաստ տերմինի վկայությամբ վիմագրերը: Դրանցից մեկը վկայված է ուղղանկյուն օրորոցաձև տապանաքարի հարավային և արևմտյան նիստերի եռատող վիմագրում.

ԱՅԱԽՈՎԻ
 ՎԵՔԻԼ
 ԱՅԱԽՈՎԻ
 ԱՅԱԽՈՎԻ
 ՎԵՔԻԼ
 ԱՅԱԽՈՎԻ
 ՎԵՔԻԼ
 ԱՅԱԽՈՎԻ
 ՎԵՔԻԼ
 ԵՂԻԱԶԱՐՈՒ, Ի ԹՎԻՆ ՌՃ/ԼԷ (1688),
 ՈՐՔ ՎԱՆԴԵԼԻՊԼԻՔ ԶՈՂՈՐՄԻՆ:

Տապանագրում հիշատակված է Եղիազար Ա Այնշապցի (1681-1691) կաթողիկոսի օրոք վեքիլության պաշտոնը ստանձնած Սիմոնը: Բարիս «վեքիլ» տարբերակը փոխառված է և՝ թուրքերենից, որ նշանակում է փոխանորդ, ներկայացուցիչ, լիազոր¹³, և՝ արաբերենից¹⁴: Այն գործածական է եղել Պոլսի, Վանի, Ղարաբաղի բարբառներում: Հր. Աճառյանի համոզմամբ՝ թուրքերեն բազմաթիվ փոխառություններ ծագում են արաբերենից ու պարսկերենից: Արաբերեն համարվող որևէ մի բառ կարող է հայերենին

¹² Նույն տեղում, էջ 51-52:

¹³ Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, կազմեց՝ **Վ. Հակոբյան**, Եր., 1956, էջ 612:

¹⁴ Հր. **Աճառյան**, Թուրքերենի փոխառեալ բառեր հայերենի մեջ, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Գ, Սոսկուա-Վաղարշապատ, 1902, էջ 327; տե՛ս նաև **Վ. Գրիգորյան**, Էջմիածնի վանական միաբանությունների ցուցակներ (1801 թ.), «Բանբեր Մատենադարանի», 1984, № 14, էջ 239:

անցած լինել թե՝ ուղակի արաբերենից, թե՝ պարսկերենից, և թե՝ թուրքերենից, որը շատ հաճախ դժվար է լինում տարրերակել, քանի որ բառը ծագումով կարող է արաբերենից կամ պարսկերենից լինի, բայց հայերենում ներմուծված՝ թուրքերենի միջոցով¹⁵:

«Վեքիլ» եզրույթը վկայված է նաև գերեզմանոցի մեկ այլ օրորոցած տապանաքարի հարավային նիստի եռատող վիմագրում.

ԱՊԵՍԱՆԱՄԵԶՄԱՆԱՎՀՔԻԼՄՈՎԵՍԽՐԵՐԴՅՇ
ԴԱՎԱՄԱՆ ԲՎԵՋԵՎԵԱԶՉԵԱՆՍԱՖԵԱՐՀԻՇԴՅԹՈՒՆ
ՓԵՐԱՎԵՐՈՎԱԿԱԿԱՆԱԾՐՁԱՎԱՐԱԲՐՈՂՐՄԵՆ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԲ ԷԶՄԻԱԾՆԱՅ ՎՔՔԻԼ ՄՈՎՍԵՍԻՆ, ՈՐ
Է ՈՐԴԻ ՏՐ / ԳԱԼՈՒՍԻՆ, ՈՐ ՎՃԱՐԵԱՅ
ԶԿԵԱՆՍ ԱՇԽԱՇՀԻ ՌՃԾԳ
(1704) ԹՎԻՆ/ՓԵՏՐՎԱՐ ԱՄՍՈՅ ՀԻՆԿՆ
ԻԼԻ, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՏՈՒՔ ԶՈՂՈՐՄԻՆ:

Դատելով տապանագրերի թվագրումից՝ Ս. Էջմիածնի վեքիլ Մովսեսը պետք է որ հաջորդած լինի վեքիլ Սիմոնին՝ վերջինիս մահից հետո, Սիմոնն էլ՝ իր նախորդ Սարգսին: Վաքիլը կամ վեքիլը կաթողիկոսի ներկայացուցիչն էր, լիազորված անձը: XVIII դ., երբ վանական տնտեսության զարգացման գործում կարևոր փուլ էր նվիրակությունը, Սիմոնն Ա Երևանցի (1763-1780) կաթողիկոսը Զաքարիա վարդապետին Կ. Պոլիս ուղարկելով՝ պատվիրում է նվիրակության պաշտոնին միացնել նաև մութավելիի (Միթէվելի, արաբ. < հոգաբարձու¹⁶) կամ վեքիլության պաշտոնը, քանի որ Կ. Պոլսում հիշյալ պաշտոնն արդեն վերացվել էր: Մութավելին տնտեսական հարցերով կաթողիկոսի ներկայացուցիչն էր, պարզապես այն վեքիլից քիչ ավելի բարձր էր: Հիշյալ պաշ-

¹⁵ Հր. ԱՃԱՄՊՅԱՆ, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, էջ 281:

¹⁶ Հր. ԱՃԱՄՊՅԱՆ, Թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ, էջ 238:

տոնները հանձնվել են և՝ հոգևորականներին, և՝ աշխարհականներին անխտիր¹⁷:

«Վեքիլ» պաշտոնը բազմից հիշատակվում է նաև մատենագրության մեջ. Մաշտոցյան Մատենադարանի՝ 1634 թ. գրված թիվ 2428 «Աւետարան» ձեռագրի պատվիրատու-ստացող է հիշվում մահտեսի Տոնապետը. «...որ հաւատարմութեամբ և սրտացաւութեամբ ծառայէ Ս. Յակոբայ վանիցն՝ երբեմն թէրձիման և երբեմն վեքիլ և աթոռակալ գորլու...»¹⁸: «Թէրձիման»-ը արաքերեն փոխառություն է, որ նշանակում է թարգման¹⁹: «Զամբո»-ի՝ մադաֆության մասին զիսում, երկրի վեքիլ և դիվանի քարտուղար է հիշվում ումն «պիտ» Միրզա Շեֆի, որը Սուլր Աթոռից «...խնդրեց զաղտնի հարյուր թուման՝ պատճառ բռնելով իր հաճի զնալը»²⁰:

Թուրքերեն փոխառությունների վերաբերյալ առաջին լուրջ ուսումնասիրությունը պատկանում է Հր. Աճառյանին: Ընտրելով Պոլսու բարբառը՝ լեզվաբանը հավաքել է բոլոր այն բառերը, որ Պոլսի ժողովրդական բարբառը փոխ է առել թուրքերենից: Նա նշում է, որ թուրքերենի անվան տակ պետք է հասկանալ նաև օսմաններենը, որը կազմված է թուրքերենի, պարսկերենի ու արաքերենի խառնուրդից: Փոխառված բառերը հեղինակը համեմատության մեջ է դրել Վանի, Ղարաբաղի և Նոր Նախիջևանի բարբառներում գործածված ձևերի հետ²¹:

Հայերենում թուրքերեն փոխառություններին Հր. Աճառյանն անդրադաել է նաև իր հետագա աշխատություններում: Այդորինակ փոխառությունների պատճառը նա համարում է պարսկաբուրքական և օսմանական երկարատև պատերազմները, երբ հայերը, կամա թե ակամա, փոխադարձ հարաբերությունների մեջ էին թուրքերի հետ: Սակայն, եթե պարսկերենն ու արաքերե-

¹⁷ Խ. Կանայան, Էջմիածնի նվիրակությունը ԺՀ դարում, «Էջմիածն», 1977, Գ, էջ 30:

¹⁸ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննեսյան, Եր., 1978, էջ 559:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 876:

²⁰ Միւլոն կաթողիկոս Երեանցի, Զամբո, Եր., 2003, էջ 206-207:

²¹ Հր. Աճառյան, Թուրքերենէ փոխառեալ բառեր հայերենի մեջ, էջ 12-14:

նը ազդել են հայերենի գրական լեզվի վրա, ապա թուրքերենը՝ միայն բարբառների, որը մուտք չի գործել գրական լեզու, այսինքն՝ դրանք առաջ են եկել բուն ժողովրդական թուրքերենից և բերներան խոսակցության միջոցով²²:

Թուրքերենից և պարսկերենից է փոխառված գերեզմանոցի հարթ ուղղանկյունաձև տապանաքարերից երկուսի վիմագրերում հանդիպող «թուֆանզչի» եզրույթը.

Ա.ՅՍԷ ՏԱՊԱՆ ՍԱ
ՀԱԿԻ ՈՐԴԻ Շ.Ռ.ՔԱՍ
ՆԳ.ՉՒ. ՍԱՆԴՐՈՍԻՆ.
ՈՐՀԱՆԳԵԼԱ ԻՌՄՃ
Շ.ՌԻՆ ԵՄՄԱՏ
ԲԴԻՆ

Ա.ՅՍԷ ՏԱՊԱՆ Շ.Ռ.ՔԱՍ
ՆԳ.ՉՒ. ՄԵՋ.ՆՈՒ
ՄԻՆ ՈՐՀԱՆԳԵԼԱ ԻՌ
ԻՌ.ՄՃ.ՌՈՒՆ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱ/ՀԱԿԻ ՈՐԴԻ
ԹՈՒՖԱ/ՆԳԻ ՍԱՆԴՐՈՍԻՆ,/

ՈՐ ՀԱՆԳԵԼԱ Ի ՌՄՃ (1761)/

ԹՈՒԻՆ ԵՒ ՄԱՐՏԻ/ ԻՌ (24) ԻՆ:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԹՈՒ/ՖԱՆԳՉԻ
ՄԵԺ.ՆՈՒ/ՄԻՆ, ՈՐ ՀԱՆԳԵԼԱ/

Ի ՌՄՃ (1764) ԹՈՒԻՆ:

Տապանագրերում վկայված «թուֆանզչի» տերմինը բնորոշում է ննջեցյալների ունեցած մասնագիտությունը, այն է՝ հրացանակիր կամ հրացանագործ: Վանի և Ղարաբաղի բարբառներում Հր. Աճառյանը հիշյալ բառը գործածված է տեսնում «թվանքչի», «թվեանզչի» ձևերով²³: Ս. Էջմիածնի միաբանության՝ 1801 թ. ցուցակներում վանքի տնտեսությամբ զբաղվողների ցանկում հիշատակվում է նաև անվանապես 23 թուֆանզչի: Վանքն ունեցել է սահմանափակ թվով հրացանակիրներ, ովքեր պաշտպանում էին վանքը, ինչպես նաև ուղեկցում տարբեր վայրեր մեկնող բարձրաստիճան հոգևորականներին²⁴: Քննվող բառին համանըման են մատենագրության մեջ հանդիպող «թուֆանկ», «թուանզչի» եզրույթները, որոնք փոխառված են թուրքերենից ու պարսկե-

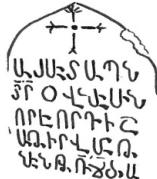
²² Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, էջ 258, 270:

²³ Հր. Աճառյան, Թուրքերենէ փոխառեալ բառեր հայերենի մեջ, էջ 137:

²⁴ Վ. Գրիգորյան, Էջմիածնի վանական միաբանությունների ցուցակներ (1801 թ.), էջ 231, 236:

թենից և ստուգաբանվում են հրացան, հրացանակիր, զինագործ իմաստներով²⁵:

Փոխառյալ բառ է նաև տապանագրերում քանից հանդիպող «շաթիր» եզրույթը, որոնցից միայն մեկն ենք վկայակոչում: Այն օրորոցած տապանաքարի արևելյան նիստին է, 5 տող:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԼԱՆ/ ՏՐ ՕՎԱՆԻՍԻՆ,
ՈՐ Է ՈՐԴԻՇ/ԱԹԻՐ ՎԱՐԹ/ԱՆԻՆ,
ԹՎԼԻՆ/ ՈՃԾԱ (1702):

Ննջեցյալը տեր Հովհաննեսն է (Օվանէս), որը շաթիր Կարդանի որդին է: «Շաթիր» բառը փոխառված է ինչպես արաբերենից²⁶, այնպես էլ թուրքերենից ու պարսկերենից²⁷ և նշանակում է հետիոտն սուրբանդակ կամ կաթողիկոսի անձնապահապետ, որը պաշտոնական և հանդիսավոր երթի ժամանակ գնում է նրա առջևից՝ ձեռքին զավազան բռնած. կատարում է նաև կաթողիկոսի հանձնարարությունները²⁸: Կաթողիկոսական դիվանի «Միաբանից դաֆթար»-ում քանից հիշատակում է «շաթիր» պաշտոնը. օրինակ՝ շաթիր Յոհանը, որին տրվել է մեկ շալ կապայ, գոտի, շապիկ, ոտաց շոր և այլ կենցաղային պարագաներ²⁹:

Թուրքերեն փոխառություններ են տապանագրերում վկայված բոյաչի, դալայձի, քարվան բաշի, յուզբաշի մասնագիտություններ և պաշտոններ բնորոշող բառերը:

Գերեզմանոցի օրորոցած տապանաքարերից մեկի արևմտյան նիստի 9 տողանի տապանագրում ննջեցյալը հիշատակվում է իբրև դալայձի.

²⁵ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, կազմեցին՝ **Վ. Հակոբյան**, **Ա. Հովհաննիսյան**, Եր., 1974, էջ 761; Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, էջ 606:

²⁶ **Մար. Մայլասսեանց**. Հայերեն բացատրական բառարան, հ. III, Եր., 1944, էջ 491:

²⁷ Միջին հայերենի բառարան, էջ 582:

²⁸ Հայերեն բացատրական բառարան, հ. III, էջ 491; տես նաև Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Դ, Եր., 2007, էջ 182:

²⁹ Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 39:

ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԱՐ/ԶՐՈՒՑՑԻ
ՂԱԼ/ԱՅՃԻ/
ԶԱՏԱՅ/ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ
ԾԵ/ՐՈՒՆԱԶԱՐԴ
ՎԼԱՐ/ՎԼԱՊԵՏՔԻՆ, ՈՐ
ՀԱՆԳԵԱԻ/ Ի ՔՍ
ԴՃՁԹ (1740) ԹՎԻՆ/ ՀՈԳԻՈՅՆ:

Էրգրումցի (Արգրումցի) Ստեփանոս վարդապետը կյանքից հեռացել է ծեր հասակում: Նա դալայձի (խալայձի, դալաձի, դաղանձի) է եղել, այսինքն՝ ամաններ կլայեկող, անազող արհեստավոր: Վանի քարբառում հիշյալ եզրույթը գործածվել է պարզապես «կլայեկօջի» ձևով³⁰:

Ուղանկյուն օրորոցած տապանաքարերից մեկի հարավային նիստի եռատող վիմագրում հիշատակվում է Մկրտիչ վարդապետ քարվան բաշխն կամ քարավանապետը.

ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՄԿՐՏԻՉ ՎԼԱՐՎԼԱՊԵՏՔԻՆ, ՈՐ Է ՏԵՂԵԱԻ
ՂԱՓԱՆԵՑԻ/ ՄԲՅ ԳԱՀԻՍ ՔԱՐՎԱՆ ԲԱՇԻ, ՎԱԽԱՆՆ ԵՂԵՒ
ՅԱՅՍՍ ԹՎԻ/ ՈՃՂ (1741) ԵՂԻ ԵՒ
ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ ԱՄՍՈՅ ՄԷԿԻՆ:

Քարվան բաշխն (քէվրան՝ կարավան + բաշի՝ պետ, զիսավոր) թուրքերեն, նաև պարսկերեն փոխառություն է³¹: Քարավան-

³⁰ Հր. Աճառյան, Թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ, էջ 157; տե՛ս նաև Միջին հայերէնի բառարան, էջ 452:

³¹ Հր. Աճառյան, Թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ, էջ 359; տե՛ս նաև Վ. Գրիգորյան, Էջմիածնի վանական միաբանությունների ցուցակներ (1801 թ.), էջ 239:

ները ուղևորների խմբեր էին, որոնք գրաստներով ճանապարհ էին գնում: Դրանցով էին պայմանավորված միջնադարում բավականին տարածված քարավանատների (քարվանսարա, հյուրանոց-հյուրատուն, պանդոկ) գոյությունը, որոնք հիմնականում կառուցվում էին առևտրային տարանցիկ ճանապարհներին (Արուճ, Սելիմ և այլն)³²: Ենթադրելի է, որ XVIII դ. Մայրավանքի բարեկարգման, նորոգչական աշխատանքներին զուգահեռ աձել է այցելու-ուխտավորների թիվը, և վանքը պետք է հոգար նրանց գիշերելու, սնվելու և այլսայլ կարիքները: Ըստ Էռլեյան, Ղազար Ա Զահկեցի (1737-1751) կաթողիկոսը Մայր տաճարի հարևանությամբ՝ 1750 թ. «Ղազարապատ» հյուրանոցը կառուցելիս հենց հիշյալ հանգամանքն է նկատի ունեցել: Մկրտիչ վարդապետի՝ տապանագրում Սուրբ Աթոռի քարվան բաշի հիշատակումը կարելի է պայմանավորել հենց տվյալ մոտեցմամբ, այսինքն՝ նա ստանձնել է Մայր Աթոռի ուխտավոր խմբերի առաջնորդի, վերատեսչի պաշտոնը: Կաթողիկոսական դիվանի «Միաբանից դաֆրար»-ում բազմիցս հիշատակվում է նաև «քարվան բաշի» պաշտոնը. օրինակ՝ Առաքելը, որին տրվել է «Ա (1) գթակ հասարակ աբա, արխալ[ու]ն, շապիկ և ոտաց շոր, ի նոյ[եմբերի] Ա (1)»³³:

Բոյաչի (պօյաճի) եզրույթը հիշատակված է գերեզմանոցի փոքր օրորոցաձև տապանաքարերից մեկի հարավային նիստի բառատող վիմագրում.

ԱՅՅԻ ՏԱՐԱՆ ՆԱԽՉԵ +
ԱՆՑԻ ՖՈՒԱՉԻ ՅԱՐՈՒ +
ԹՇՈՒ ՐԴ ՅՈՎՍԵՓՈՒ +
ՇԻ ՌՄԵՌ ՌԱՀ ՅՌԵՇՈՒ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
ՆԱԽՉԵԻ/ԱՆՑԻ ԲՕԵԱՉԻ
ՅԱՐՈՒ/ԹԻՒՆԻ ՈՐԴԻ
ՅՈՎՍԵՓԻՆ/
Ի ՌՄԿԴ (1815) ԹՎԻՆ,
ՅՈՒԼԻՒՆԻ Ե (5) ԻՆ:

³² Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատների մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Հարությունյան, Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Եր., 1960:

³³ Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 78:

Հովսեփը Հարությունի որդին է: Վերջինս մասնագիտությամբ բոյաչի է: Հր. Աճառյանն այս բառը փոխառված է համարում թուրքերենից, որ նշանակում է ներկարար³⁴, պօյա (բոյա) – ներկ բառից որը, թերևս, հազուստի կամ կտորեղենի ներկման, գունավորման իմաստով է կիրառվել: Վանի և Նոր Նախիջևանի բարբառներում հիշյալ բառը գործածվում է «պօյաձի», իսկ Ղարաբաղի բարբառում՝ «քօյախչի» ձևերով³⁵:

«Բոյաչի» եզրույթը «քօյախչի» ձևով վկայված է մեկ այլ օրորոցած տապանաքարի քառատող վիմագրում.

ԳԱՆՉԱՐԱՆ ՄԱՐՄՆՈՅԻՇ ՄԴԻՌՈՅ ՅՈՅԱՆՈՒՇ*
Է ԵԽԱՑԻՇ ՆԱԼԻՇ ՁԵՎՆ ՑԻՌՅ
*ՏԻՇ ՊԱՇԻ ԽԱԶԱՏՐՈՅ ԵՇԵՐՈՒ ԼԻՐԵՒ-ՌԵԿ
*ԲԱՐԵՍԵՐ ԲԱՐ ՈՒՐ Ա-Ն ԲՐԱՇ ՇԵՐՅ

ԳԱՆՉԱՐԱՆ ՄԱՐՄՆՈՅ ՈՐԴԻՌՈՅ ՅՈՅԱՆՈՒՇ/ Է ԵՂԻԱՅԻ
ՆԱԽԻԶԵՒԱՆՑԻՌ/ ԻԻԶՊԱՇԻ ԽԱՉԱՏՐՈՅՆ, ԵՎՐԵՈՂՐ
[ՍԻՐԵԼԻՌ/ ԲԱՐԵՍԵՐ ԲԱՐՈՒՔ Ա-ՌՈՒ
ԲՈՅԱԽՉԻՌ]:

Տապանաքրի վերջնամասը եղծված է, սակայն, տառամենացորդներից պարզվում է, որ այստեղ ևս ննջեցյալը՝ Եղիա Նախիջևանցին, մասնագիտությամբ բոյաչի (քօյախչի), այսինքն՝ ներկարար է եղել: Համաձայն տապանաքրի՝ Եղիան Խաչատուր յուզբաշու եղբայրն է: «Խոզպաշի»-ն ևս թուրքերեն փոխառություն է, որ նշանակում է հարյուրապետ³⁶: «Զամբռ»-ում հիշատակվում է ոմն յուզբաշի, որը եղել է լուսարար, Նահապետ Ա Եղեսացի (1691-1705) կաթողիկոսի փոխանորդն ու գործակալը: Վաղարշա-

³⁴ Հր. Աճառյան, Թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ, էջ 300; տե՛ս նաև Եղիա Սուշելյան Կարնեցի, Թուրքերէն-հայերէն բառարան, աշխատասիրությամբ՝ Բ. Լ. Չուզապանի, Եր., 1986, էջ 74; Միջին հայերէնի բառարան, էջ 665:

³⁵ Հր. Աճառյան, Թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ, էջ 300:

³⁶ Հր. Աճառյան, Թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ, էջ 250; տե՛ս նաև Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, էջ 610:

պատ գյուղում նա ունեցել է մի ջրաղաց, որը կոչել են Յուզբաշոնց³⁷:

Տապանագրերում քանից հանդիպում է նաև դէտ, դիտ (դիտորդ, տեսուց) եզրույթը՝ փոխառված պահլավերեն det, պարսկերեն՝ didan - տեսանել բառերից³⁸: Վկայություններից մեկը օրորոցած տապանաքարի հարավային նիստի 7 տողանի վիմագրում է.

ՀՅՐ ՆԵԿՈՎԱՅՑՈՍ ԱՐՑԻՆ ՊԱՇՆԱՄ, ԼԻ:Դ
- Ի Ի ԳԵՆՁԷՆ ՄԹԽՆՈՅ ՅՈՒՆՄ ԴԷՏ ԿԻՆՌ:Դ
- ԵԽԱՎԱՄՄԱՐԵՑ ՄԲ ԷՇՄԻԱՆ, ՆԻ:Դ
- ԴԵՄԵՐԾ ՆՈՒՐԱԿ ՎՄՆՈՅ ԲԱԱԱ, ԳԻ:Դ
- ԿԱՄԵՑԱԱ ԱՐՄՆՈԿՅԱՅՍՄ ՏԱԱԱ, ՆԻ:Դ
- ՅՇՆՍԱՅԵԱԱ ՀՈԳԻՌԿ ԱՌ ՏՌՆ ԱԵ ՆԻ:Դ
- ՅԱՌ ՏՆ 1796 Ե ԱՐՏԻ 29 :

ՏՐ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՐՑԻՆ ՊԱՆԾԱԼԻ/ Ի ԳԵՂԶԵՆ ՄՕՂԱԽՈՅ,
ՅՈՐՈՒՄ ԴԵՏ ԼԻՆԻ/ ԵՂԵԱԼ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՄԲ ԷՇՄԻԱԾՆԻ/ ԵՒ
ՄԵՐԹ ՆՈՒԻՐԱԿ ԿԱՐՆՈՅ ՔԱՂԱՔԻ/
ԿՆՔԵՑԱԻ ՄԱՐՄՆՈՎ ՅԱՅՍՍ ՏԱՊԱՆԻ/
ՅՈՒՍԱՅԵԱԼ ՀՈԳԻՌԿ ԱՌ ՏՐ Ն ԱՄԵՆԻ/
ՅԱՄԻ 1796 ԵՒ ՄԱՐՏԻ 29:

Բավականին խոսուն հիշյալ չափածո տապանագրում վկայված են տեր Նիկողայոսի գրաղեցրած պաշտոնները: Նա նաև հիշտակվում է իբրև դէտ, այսինքն՝ դիտորդ, տեսուց, վերահսկիչ Մոլոնի գյուղում, ապա Ս. Էջմիածնի վարժապետ, հավանաբար, Սիմեոն Երևանցու կառուցած դպրատանը, և Կարնո քաղաքի նվիրակ:

Հայերենում պարսկերեն փոխառություններն ըստ Հր. Աճառյանի՝ հայ-պարսկական երկարատև փոխհարաբերությունների արդյունքն են: Այնքան մեծ է եղել հիշյալ երկու լեզուների նմա-

³⁷ Միմեռն կաթողիկոս Երևանցի, Զամրո, էջ 256:

³⁸ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Եր., 1971, էջ 661-662; տե՛ս նաև Հայերեն ձեռագրերի ժեկանի դարի հիշտակարաններ, հ. Բ, էջ 875:

նությունը, որ լեզվաբանության մեջ հայերենը երբեմն իրանական լեզու է համարվել (Լազարդ, Սյուլլեր): Հյութշմանն է եղել առաջինը, որը ժխտել է այդ թյուր կարծիքը և ապացուցել, որ հայերենը իրանական լեզվաբնուանիքի մաս չէ, այլ առանձին ու անկախ մի ճյուղ, ինչպես հունարենը, լատիներենը և այլն³⁹: Թվով 232 բուն հայերեն բառերի և նրանց հնդեվրոպական ազգակիցների ստուգաբանման հիմամբ Հյութշմանի կազմած հնչյունաբանությունն ու ձևաբանությունը փաստել են, որ հայերենը «...պարսկերենից փոխառյալ ու սիսալմամբ բուն հայերեն համարված բառերի հիման վրա միայն հանիրավի այսքան ժամանակ դասվել է իրանական լեզուների թվին»⁴⁰:

Ուշ շրջանի պարսկերեն փոխառությունները, որոնց Հր. Ա-ձառյանն անվանում է հետին շրջանի պարսկերեն կամ նորա-պարսիկ, տարբեր են իրանական փոխառություններից, որոնք ա-վելի շատ պահլավերեն են: Նորապարսիկ բառերի մի մասն էլ լեզվաբանը կեղծ է համարում՝ կազմված հայ բանասերների ձեռ-քով, որոնք ստեղծվել են նոր պարսկերենից, սակայն պահլավե-րենի նմանությամբ⁴¹:

Պարսկերեն փոխառություններից նշելի է նաև «պէմուրագ» (պէմուրատ) եզրույթը, որը վկայված է օրորոցաձև տապանաքարերից մեկի արևմտյան նիստի 7 տողանի վիմագրում.

ԱՅՍ Է ՏԱՐԱՆ ՄՐԱՐԴՈՒԹԻ
ՈՐԴԻ ՊԵՍՈՒԻՐԱԳ/ ՍՖՏՈՒՆ,
ԹՎԻՆ ՈՃԶԳ (1734)/ Ին:

³⁹ Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս I, Եր., 1940, էջ 223-225:

⁴⁰ Հ. Հրաբռսան, Հայերենի քերականություն, առաջին մաս, Հայերենի ստուգա-բանությունը, Եր., 2003, էջ XIX:

⁴¹ Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, էջ 187-188:

Ննջեցյալն ըստ ամենայնի Սեֆին է, իսկ «պէմուրագ»-ը, թէրևս, նույն պէմուրատն է՝ պարսկերենից փոխառյալ bi-morad, որ բացատրվում է նպատակին շհասած, իդը չկատարված, անմուրագ⁴²: Այսինքն՝ Սեֆին կյանքից հեռացել է անմուրագ, գուցե և՝ երիտասարդ հասակում:

Նկատենք, որ հայերենում փոխառված վերոհիշյալ բառերն այսօր արդեն անզործածական են դարձել սակայն, դրանցից շատերը պահպանվել են ազգանուններում, ինչպես օրինակ՝ Բոյաջյան, Բոյախյան, Յուզբաշյան, Ղեցյան (գուցե դալայճի ձևից), Շարիբյան և այլն:

Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի տապանագրերում կարելի է հանդիպել արհեստներ կամ մասնագիտություններ բնորոշող նմանատիպ տերմինների, ինչպես օրինակ՝ շիրաչի (թուրք. < գինեգործ)՝⁴³, սհաթսագ (թուրք., պարս. < ժամագործ, /Ղարաբաղի բարբառն Ե/)⁴⁴, խալիֆայ (արաբ. < ամիրա, վարժապետ)⁴⁵, ուստա (թուրք. պարս. < վարպետ, քարահատ)⁴⁶, աշշի (թուրք., պարս. < խոհարար)⁴⁷, դուրկար (թուրք., պարս. < հյուսն, ատաղձագործ)⁴⁸ և այլն: Այդուհանդերձ, նշվածներն ել բավական են փաստագրելու՝ հայերենում XVII-XIX դդ. ներմուծված փոխառյալ բառերը և որ էականն է՝ դրանց արտացոլումը վիմական արձանագրություններում: Մատենագիր ու վիմագիր սկզբնադրյուրներում վկայված փոխառյալ բառերը մեծապես կարևորվում են լեզվաբանության, հայերենի ստուգաբանության ու բարբառագիտության պատմության ուսումնասիրման տեսանկյունից:

⁴² Միջին հայերենի բառարան, էջ 653:

⁴³ Վ. Գրիգորյան, Էջմիածնի վանական միաբանությունների ցուցանկը (1801 թ.), էջ 239:

⁴⁴ Հր. Աճառյան, Թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր հայերենի մէջ, էջ 302; տե՛ս նաև Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, էջ 612:

⁴⁵ Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, էջ 607; տե՛ս նաև Միջին հայերենի բառարան, էջ 301:

⁴⁶ Հր. Աճառյան, Թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր հայերենի մէջ, էջ 264; տե՛ս նաև Միջին հայերենի բառարան, էջ 621:

⁴⁷ Հր. Աճառյան, Թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր հայերենի մէջ, էջ 72-73:

⁴⁸ Միջին հայերենի բառարան, էջ 175:

Арсен Арутюнян – Заемствованные слова в эпитафиях монастырского кладбища Св. Эчмиадзина – В эпитафиях монастырского кладбища Св. Эчмиадзина XVII-XIX вв. часто встречаются слова характеризующие ремесла и профессии, которые заимствованы из турецкого, персидского или арабского. Наличие этих слов в эпиграфических и рукописных первоисточниках, а также в архивных документах обусловлено турецко-персидскими войнами (XVI-XVII вв.), когда армянский народ имел взаимоотношения с турками и персами. Согласно эпитафиям, хозяйственные и административные дела Св. Эчмиадзина находились под руководством конгрегации. Об этом также свидетельствуют рассмотренные заимствованные слова, такие как: векил, бойачи, галайчи, карван бashi и т. д. Фиксация этих заимствований также важно с точки зрения изучения эпиграфического наследия города Вагаршапата.

Arsen Harutyunyan – The Loan words in the epitaphs of monastic cemetery of St. Echmiadzin. – In the epitaphs of the monastic cemetery of St. Echmiadzin (XVII-XIX cc.) the words characterizing crafts and professions are often met, which are borrowed from Turkish, Persian and Arabic. The presence of these words in epigraphical and manuscript sources as well as archival documents is conditioned by Turkish-Persian wars (XVI-XVII cc.), when Armenians had interrelations with Turks and Persians. According to epitaphs, the household and administrative activities of St. Echmiadzin were supervised by congregation. That is also witnessed by the studied borrowed words: vekil, boyachi, ghalaychi, qarvan bashi etc. The record of these borrowings is also important from the viewpoint of study of the epigraphical heritage of Vagharshapat.

Բանալի բառեր: վանք, բարբառ, տապանագիր, արհեստ, գերեզմանոց, փոխառություն, ձեռագիր:

Ключевые слова: монастырь, диалект, эпитафия, ремесло, кладбище, заимствование, рукопись.

Key words: monastery, dialect, epitaph, craft, cemetery, loan, manuscript.

ՄԱԿԱՐԱՎԱՆՔԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ԱՆՁԱՍՈՒԽՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԾԱԳՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
(Երևանի պետական համալսարան)

Անձնանունները պատմական նշանակություն ունեցող բառույթներ են, որոնցից յուրաքանչյուրը ծագել է որոշակի ժամանակահատվածում՝ տվյալ ժողովրդի կոնկրետ հասարակական միջավայրում¹: Բացի այս, թե՛ անձնանունները և թե՛ տեղանունները, լեզվի բառապաշտի կարևոր շերտերից լինելով, տվյալ ժողովրդի լեզվում էթոնլեզվական դեռևս չճշտված բազում իրակությունների բացահայտման խթան կարող են հանդիսանալ:

«Մարդկային հասարակության մեջ չկա թեկուզ ամենավայրի մի ցեղ, որի անդամները անձնանուն չունեն: Անձնանունը համաշխարհային երևույթ է: Անձնանունն այն գլխավոր միջոցներից մեկն է, որով համայնքը կամ հասարակությունը զանազանում է իր անդամներից այս կամ այն անհատին մյուս անդամներից: Ամեն հատուկ անուն մի բառ է, նշանակությամբ օժտված հասարակ անուն», -գրում է Հր. Աճառյանը²: Անդրադառնալով անվանակոչությանը՝ Հ. Բարսեղյանը գրում է. «Ամբողջ պայմանականությամբ հանդերձ՝ անձերի և առարկաների անվանակոչությունը, սրանց հատուկ անուններ դնելը ունենում է նաև տրամաբանական հիմունքն և որոշ դրդապատճառներ»³:

Անդրադառնալով Մակարավանքի արձանագրություններին՝ փորձել ենք քննել հիշատակվող անձնանունները, դրանք դիտարկել տարածամանակյա և համաժամանակյա հարթություններում, անունը դարձնել ելակետ՝ պատմա-քաղաքական, հասա-

¹ **ՀԱԿՈՆՈՎ Ա.Վ.**, Իմա և օբաթեատր, Մ., 1974, ս. 3.

² **ԱՃԱՐՅԱՆ ՀՐ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 5, Երևան, 1962, էջ 11:

³ **ԲԱՐԱՆՅԵՂՅԱՆ Հ.**, Հատուկ անուններ, Երևան, 1964, էջ 28:

բակական-մշակութային որոշ հիմնախնդիրներին գիտական այլնտրանքային մոտեցում ցուցաբերելու համար:

Մակարավանքի վիմագիր արձանագրություններում հիշատակվում են շուրջ 80 անձնանուններ, որոնց մեծամասնությունը արական պատկանելիություն ունի: Հորդվածի շրջանակներում նպատակահարմար են գտել ուսումնասիրել դրանցից քառասունը, որոնք, ըստ էության, չունեն գործածության լայն դաշտ և որոշ պարագաներում նաև եզակի են և այլուստ գործածություն չունեն:

Մակարավանքի անձնանունները խմբերով դասակարգելու և ենթարկված ազդեցությունները ներկայացնելու համար փորձենք դրանք բաժանել խմբերի:

Անունները ծագումով լինում են բնիկ և փոխառյալ: Եթե համեմատենք հասարակ և հատուկ անունների փոխառության ընթացակարգը, ապա կտեսնենք, որ վերջիններս ավելի հեշտ ու արագ են անցնում մի լեզվից մյուսին, քան հասարակները, թեև «տեղանունները շատ ավելի կայուն են, հեշտությամբ և առանց անհրաժեշտության չեն փոխվում, մինչդեռ անձնանունների գործածությունը մեծ չափով կապված է քաղաքական, մշակութային, կրոնական գործոնների հետ. այստեղ մեծ դեր են խաղում տվյալ ժամանակի ըմբռնումները, մոդան, անձնական հակումները»⁴: Մի լեզվից մյուսին անցնելիս փոխառյալ անունները ձգուում են գտնել իրենց տեղը փոխառու լեզվի համակարգում՝ ձեռք բերելով առավել հարմար հնչյունական և ուղղագրական պատկեր: Սա է պատճառը, որ ցանկացած լեզվի հատուկ անունների թե՛ ծագումնաբանական և թե՛ հնչյունական կազմը չափազանց խայտարդես է:

Ա. *Բուն հայկական անձնանուուններ:*

Արեւիկ – իգական: Արև անվան փաղաքական տարբերակն է, բավական տարածված էր 13-17-րդ դարերում⁵:

Տիկին – իգական.: Բուն հայկական անձնանուն է, համապատասխանում է Խաթուն, Խանում անձնանուններին: Հիշատակվում է 12-րդ դարից սկսած⁶:

⁴ Զահոռլյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 412:

⁵ Աճառյան Հր., Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 1, էջ 272-273:

Տերունական – ար.: Հայերեն տերունական ածականից է, համապատասխանում է հունական Կիրակոսին: Ըստ Աճառյանի՝ առաջին անգամ հիշատակվում է 1513 թ-ին, այսինքն Մակարավանքի արձանագրության մեջ հիշատակվող անձնանունը կիրառության առաջին դեպքն է⁶:

Հոգեղեղ⁸ – ար.: Այս անձնանունը, ըստ Աճառյանի, առաջին անգամ հիշատակվում է 1282 թ-ին և Մակարավանքի արձանագրությամբ առաջին գործածությունն է հայոց մեջ: Անունը բաղկացած հոգի և դեղ արմատներից, կա և Մակարավանքում արձանագրություններում ևս օգտագործվում է Խոցադեղ տարբերակը:

F. Անծանող և ծագումն անհայտ անձնանուններ:

Արալանսա – ար., միակ գործածությունն է: Հնարավոր է նաև վիմագրչի շփոթության հետևանք լինի, սակայն կարդացվող բոլոր տառերը համապատասխանում են⁹:

Ասփա – իգական: Ծագումն անհայտ է և ըստ Աճառյանի բառարանի՝ առաջին անգամ հիշատակվում է 1263 թ-ին¹⁰:

Բանհան – իգական: Ծագումն անհայտ է և այլուստ չի հիշատակված¹¹:

Բազագ – ար.: Անձնանունը ևս ընդգրկված չէ հայոց անձնանունների բառարանում: Ըստ Էության բազագ՝ կերպասավաճառ, հասարակ անվան իմաստի նեղացման արդյունք է¹²:

Գածեր¹³ – իգական: Այլուստ հիշատակված չէ և ծագումն անհայտ է:

Գրան-Գերան¹⁴ – ար.: Կրկին հիշատակված չէ և գերան հասարակ բառի իմաստի նեղացման արդյունք կարող է լինել:

⁶ **Աճառյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 5, Երևան, 1962, էջ 152:

⁷ Նույն տեղում, էջ 144:

⁸ **Աճառյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 3, Երևան, 1946, էջ 93:

⁹ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 6, կազմեցին՝ Ս. Ավագյան, Հո. Զանփոլադյան, Երևան, 1977, էջ 157-158 (այսուհետև՝ Դիվան, պրակ 6):

¹⁰ **Աճառյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 1, էջ 251:

¹¹ Դիվան, պրակ 6, էջ 172:

¹² Նույն տեղում, էջ 158-160:

¹³ Նույն տեղում, էջ 177-178:

ԳԺՈՒ¹⁵ – ար.: Այս անվան առաջին և միակ հիշատակությունն է:

ԶՈՒ¹⁶ – իգական: Ըստ Հր. Աճառյանի՝ անունը ձագում է զուզա՝ արծաթի դրամի անվանումից, որը գործածության մեջ է եղել մինչև 10-րդ դարը: Մակարավանքի արձանագրության մեջ հիշատակվող այս անձնանունը ևս եղակի է:

ԹԱՐԵԼ¹⁷ – ար.: Աճառյանի բառարանում այս անձնանունը ևս բացակայում է և ըստ էության Տարիել անվան փոփոխված տարբերակն է:

ԽԱԹՈՒԹԷ¹⁸ – իգական: Այս անձնանունը ևս անհայտ է, հնարավոր է Խաթուն անվան փոփոխված տարբերակ հանդիսանա:

ԿՈՒՏԼԱՆ – ար.: Այս անունը Աճառյանի բառարանում չի ներառված: Այս արձանագրությունում նվիրատու հանդես է զալիս Մակարավանքի հիմնադիր-կառուցող Կուտլանի թոռ Վասակ իշխանը, <<ՈՐ ԷՏՈՒ ԶԱՅԳԻՆ ՎԱՆԻՑՍ ՅԱՌԱԶՆՈՐԴԵԱՆ ՅՈՂԱՆԻՄՄ»¹⁹: Կուտլանի թոռ Վասակը, ըստ վիմագրերի, տեղական իշխանական խավի ներկայացուցիչներից էր՝ Մահկանաբերդի Արծրունիների վասալներից:

Միթար – ար.: Այս տարբերակը ևս հայտնի չէ:

ՇՐՈՒԱՆ – ար.: Այս անձնանունը ևս անհայտ է:

ՈՒԱՆՉԱԽ²⁰ – ար.: Այս անձնանունը ևս բացառիկ է և այլուստ չի հիշատակվում:

Սիսա²¹ – ար.: Կրկին այլուստ հիտակված չէ:

ՏԱՉՐԵԼ – ար.: Աճառյանը հիշատակում է Տաշուրակ անձնանունը, իսկ այս տարբերակն անհայտ է²²:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 179-180:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 181:

¹⁶ **ԱՃԱՌՅԱՆ ՀՐ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 2, Երևան, 1944, էջ 216:

¹⁷ Դիվան, պրակ 6, էջ 176-177:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 193:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 162-163:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 165:

²¹ Նույն տեղում, էջ 193:

Գ. Պարսկական անձնանուններ

Ամեն անուն ունի իր պատմությունը, «կենսագրությունը», աշխարհագրական տարածումը, ծավալումն ու ազգային պատկանելությունը: Հենց իր պատմության, ժամանակի և տարածության մեջ է նկատվում անվան շարժընթացը: Այն փոխառվում է կամ նույնությամբ, կամ մասնակի ձևափոխությամբ²³: Այս օրինաչափությամբ է, ինչպես հայերը, այնպես էլ շատ ժողովուրդներ, իրենց անձնանունները փոխառել են այլ ազգերից²⁴: Պարսկերենք հայ ազնվականության լեզուն է եղել և վարչական, տնտեսական հարաբերությունները այդ լեզվով են կատարվել, հայ պալատականները և նախարարները խոսել են նաև այդ լեզվով: Հետևաբար պարսկական ազդեցությունը հայերենի վրա շատ մեծ է: Միջնադարում ևս պահպանվեց այդ ավանդական, դարավոր փորձը, ինչի հետևանք է նաև Մակարավանքի անձնանուններում պարսկերեն փոխառությունների առկայությունը:

Արտաւազ – ար.: Պարսկական փոխառություն է, Արտավազդ անվան կրծատ տարբերակն է: 13-րդ դարում այս անձնանունը սակավ գործածելի էր, իսկ հետագա դարերում ընդհանրապես չի հիշատակվում²⁵:

Երանշահ²⁶ – ար.: Աճառյանի Հայոց անձնանունների բառարանում հիշատակվում է նաև Իրանշահ տարբերակով: Տվյալ ժամանակաշրջանում հազվադեպ գործածվող անձնանուններից է:

Խարիբէկ - Այս անունը ևս չի հիշատակվում: Ըստ Աճառյանի՝ խարի-ն պարսկերենից թարգմանաբար «փուշ» է²⁷:

²² **Աճառյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 5, էջ 140:

²³ **Արելյան Ս.**, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 144: Բարսեղյան Հ., Հատուկ անուն (տեսական նկարագրական ակնարկ), Երևան, 1964, էջ 42:

²⁴ **Խաչատրյան Ա.Ա.**, Բնիկ և փոխառյալ իգական անունները հայերենի զարգացման հին շրջանում, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների. 2007. N 2, էջ 210:

²⁵ **Աճառյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 1, էջ 310-311:

²⁶ **Աճառյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 2, էջ 395:

Սլքան – իգական: Պարսկերենից փոխառված անձնանուն է և բավականին տարածված է եղել 13-14-րդ դարերում²⁷:

Սլքահ – ար.: Այս տարբերակը ևս հայտնի չէ, միջնադարում գործածվել է Մելիքշահ տարբերակը:

Մեհնազ²⁸ – իգական: Պարսկերեն Mehnaz (Լուսին, նազանք): Մակարվանքի արձանագրության մեջ պահպանված վերոնշյալ անձնանվան առաջին հիշատակությունն է, Աճառյանի մոտ հիշատակվում է մեկ անգամ, սակայն անթվակիր:

Շարուիի – իգական: Պարսկերենից թարգամանաբար նշանակում է «երկունքի ցավ» և այս անվան առաջին հիշատակությունն է³⁰:

Վասակ, Վարդան, Վահրամ, Վաչէ

Քուրդկան – ար.: Քուրդ անվան թարբառային տարբերակն է, որը ևս Աճառյանի մոտ հիշատակված չէ: Ծագում է պարսկերեն Kurd բառից, Հայոց մեջ հիշատակվում է դեռևս 9-րդ դարից³¹:

Դ. Ասորական անձնանուններ

Վաղ միջնադարում ասորական ազդեցությունը Հայոց վրա բավական մեծ էր, ուստի սկսած վաղ միջնադարից հայկական անձնուններում բավական տարածում են ստանում ասորական փոխառյալ անձնանունները: Մակարավանքում ևս հիշատակվում են մի քանի ասորերենից փոխառյալ անձնանուններ՝ Աքաս, Նունէ, Սարգիս:

Ե. Երրայական անձնանուններ

Երրայական անձնունները հայերենին անցել են Աստվածաշնչի թարգմանության և քրիստոնեության միջոցով: Այսպէս՝ Մակարավանքի վիմագրերում հիշատակվող անձանուններում հանդիպում ենք երրայական ծագում ունեցող Յակոբ, Դափիր, Եսայի և այլն:

²⁷ **Աճառյան Հր.**, Հայերեն արմատական բառարան, հատոր 2, Երևան, 1926, էջ 344-345:

²⁸ **Աճառյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 3, էջ 364:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 313:

³⁰ **Աճառյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 4, Երևան, 1948, էջ 153-154:

³¹ **Աճառյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 5, էջ 223-224:

Զ. Հունական և լատինական փոխառություններ

Հունական և լատինական միջավայրից հայերը ևս մեծ ազդեցություն է կրել: Այդ ազդեցության շնորհիվ էլ հայերենին են անցել մեծ թվով հունական և լատինական ծագման անձնանուններ: Այսպես՝ Անտոն, Բարուեղ, Յովանէս, Ստեփանոս, Գրիգոր:

Գերգ, Գերք³² – ար.: Գեորգ անվան տեղական բարբառային տարբեկան է և հիմնականում գործածելի էր 13-14-րդ դարերում:

Նանա – արական և իգական: Ծագում է լատինական ոոռոս (հայրիկ) բառից: Մակարավանքի արձանագրության մեջ օգտագործված է որպես իգական անուն: Հայոց մեջ օգտագործվում է դեռևս 8-րդ դարից³³:

Է. Արաբական անձնանուններ

Հայերը ընդունել են նաև ոչ քրիստոնյա այլ ժողովուրդների՝ արաբների և թուրքերի անձնանունները: Սա դարավոր ազդեցության արդյունք է: Մակարավանքի վիմագրերում հիշատակվում են Հասան, Խաքուն և այլն:

Հ. Հայերեն կրոնական անձնանուններ

Քրիստոնեության տարածումից հետո երրայական և հունական անձնանունների փոխառման հետ միասին հայեր սկսեցին թարգմանել օտար քրիստոնեական անձնանունները: Մակարավանքի վիմագրերում հիշատակվում են Խաչատոր, Միհրապ, Միհրաքիչ և նմանատիպ այլ անձնանուններ:

Ցուրաքանչյուր անձնանուն բառ է, որն արտահայտում է որոշակի իմաստ: Պետք է նշել, որ հայկական կազմությամբ անձնանունների մեծ մասը առաջացել են հասարակ գոյականներից:

Ա. Կենդանիների անուններից առաջացած անձնանուններ

Գազան³⁴ – ար.: Առաջացել է գազան հասարակ բառից, միջնադարում գործածելի անձնանուններից է և մանավանդ տարածված էր 13-րդ դարում:

³² **Աճաւոյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 1, էջ 453:

³³ **Աճաւոյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 4, էջ 18-19:

³⁴ **Աճաւոյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 1, էջ 437-438:

Գայլ³⁵ – ար.: Այս անձնանունը ևս գայլ հասարակ բառի իմաստի նեղացման հետևանք է, միջնադարում բավական զործանելի անձնանուն էր:

Ք. Զբաղմունքի՝ պաշտոն, արհեստ նշանակող բառերից կազմված անձնանուններ

Բազազ – ար.: Անձնանունը ևս ընդգրկված չէ հայոց անձնանունների բառարանում: Ըստ Էության բազազ՝ կերպասավաճառ, հասարակ անվան իմաստի նեղացման արդյունք է³⁶:

Գ. Մարմնի մասեր արտահայտող անձնանուններ

Ականջ – ար.: Այս անձնանունը, ըստ Էության, հասարակ անվան իմաստային սղացման բացառիկ օրինակ է:

Դ. Նյութ արտահայտող անձնանուններ

Գրան-Գերան³⁷ – ար.: Կրկին հիշատակված չէ և գերան հասարակ բառի իմաստի նեղացման արդյունք կարող է լինել:

Ե. Ածականներից կազմված անձնանուններ

Երիտասարդ³⁸ – ար.: Աճառյանի անձնանունների բառարանում այս անձնանունը ևս չի հիշատակվում և, ըստ Էության, իմաստի նեղացման արդյունք է: Պետք է նշել, որ այս անձնանունը հիշատակվում է Գյլսավոր եկեղեցու գյլսավոր խորանի բեմի ճակատային հատվածում և եկեղեցին կառուցող վարպետ-ճարտարապետի անունն է:

Մակարավանքի վիմագրերում հիշատակվող անձնանունների մի մասը ածանցավոր կազմություն ունի, հիմնականում վերջածանցներով են կազմված:

ա) **Ան - Կուտկան, Ռուսուղան, Շրուան, Մլքան, Քուրդկան** և այլն:

բ) **Ե, Է - Խաքութէ** (իգական):

գ) **Իկ - Խարտէշիկ**³⁹ - ար.: Խարտեաշ անվան փաղաքշական տարրերակն է:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 445:

³⁶ Դիվան, պրակ 6, էջ 158-160:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 179-180:

³⁸ Դիվան, պրակ 6, էջ 166-167, 189-190:

³⁹ **Աճառյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր 1, էջ 503:

Արեւիկ – իգական:

դ) **Իշ – Մխիթարիչ:**

ե) **Ուհի – Շարուհի** (արական):

Անձնանունները, ի տարբերություն տեղանունների, որոնք ըստ տևականության հարակա են, ունեն կարձատև կյանք՝ կապված սերնդափոխության, զաղափարախտության և սոցիալ-քաղաքական այլ ազդեցությունների հետ: Տեղանվան հարատևությունը որևէ քաղաքի կամ գյուղի դարավոր կյանք ունենալու արդյունք է: Մինչդեռ որևէ անձնանուն եթե դարերով պահպանվել է և չի անհետացել, նշանակում է, որ այն կամ պատմական է, այսինքն՝ որևէ նշանավոր անձի անուն է, կամ ի ունի ներդաշնակ հնչողություն ու բովանդակային գեղեցկություն: Այստեղ կարենք վում է նաև անվան հակիրճությունը: Մակարավանքի անձանագրություններում հիշատակվող անձնանունների պարագայում դա ես բացահայտ է, քանզի հիշյալ անձնանունների մի մասը օգտագործվում է կամ մեկ անգամ, կամ հանդիսանում է առաջինը:

Հարց է առաջանում, որ հասարակություններին է բնորոշ անձնանունների նման բազմազանությունը, ինչ գործոններ են ազդում նոր անունների ի հայտ գալուն: Մարդկային քաղաքակրթությունը լեզվակենտրոն է և բոլոր քաղաքակալութական գործընթացներն անմիջականորեն արտահայտվում է գրավոր և բանավոր խոսքում: Եթե լեզուն, խոսքը ծավալվում է ժամանակի և տարածության մեջ, ապա զարգացումը, փոփոխությունը, ճնաժամը, վերածնունդը անպայման առկա է հենց անձնանուններում:

Մակարավանքի արձանագրություններում հիշատակվող անձնանունների նման բազմազանությունը միանշանակ փաստում է, որ 13-րդ դարում առկա էր բավական ուժեղ զաղափարական դաշտ, հասարակ բարի հատուկ նշանակություն ստանալ բավական բարդ գործընթաց է և դրա համար անհրաժեշտ էր հասարակությանը զինել զաղափարապես:

Այսպիսով, ամբողջացնելով Մակարավանքի արձանագրությունների անձնանունների քննությունը կարելի է ենթադրել, որ անկասկած, 13-րդ դարը ոսկեղարյան նշանակություն է ունեցել

վերոհիշյալ վանական համալիրի պատմության մեջ: Նվիրատ-վական արձանագրությունների գումարային հսկայական չափե-րից կարելի է ենթադրել, որ Մակարավանքը ունեցել է հսկայա-կան տնտեսություն՝ բազմաթիվ այգիներ, տնտեսական նշանա-կության բազմաթիվ կառույցներ, որոնց տնօրինությունը դրված է եղել վանական կազմի վրա, որը եղել է բազմամարդ՝ բաղկացած մինչև մի քանի տասնյակի հասնող վանական կազմից:

Լինելով գիտական, մշակութային կարևոր կենտրոն՝ Մակա-րավանքը ունեցել է տեղական, ինչու չենան տարածաշրջանային նշանակություն, որ հովանավորվել է տեղական ազնվական խա-վի կողմից, ինչպես նաև ժամանակի պետական, քաղաքական գործիչների կողմից, ինչպիսիք էին Վաչե Վաչուտյանը, Սադուն Արծրունին և այլք:

Владимир Погосян – Литографические имена Макараванка и их происхождение. – Ссылаясь на протоколы пожертвования Макара-ванка мы попробовали исследовать упомянутые наименования, рассмотреть их в асинхронных и синхронных аспектах, и сделать из названия оправную точку для альтернативного научного похода к некоторым историко-политическим и социально-культурным вопросам.

Vladimir Poghosyan – Lithography names of Makaravank and their origin. – Speaking about the donation protocols of Makaravank we tried to examine the names that we have mentioned, research their asynchronous and synchronous aspects and consider the name as the starting point for an alternative approach to some historical, political, social and cultural problems.

Քանալի բառեր: Մակարավանք, պատմական, քաղաքական, հասարակական, սոցիալական, մշակութային, անձնանուն:

Ключевые слова: Макараванк, исторический, политический, социальный, культурный, вопрос, имя.

Key words: Makaravank, historical, political, social, cultural, problem, personal name.

**ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ԱՐՃԻՍ ԳՅՈՒՂԻ
ՄԱՆՐԱՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ
ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

**ԱԼԵՏԱ ՀԱՎՈԲՅԱՆ, ՆՈՐԱՅՐ ՊՈՂՄԱՅԱՆ
(Երևանի պետական համալսարան)**

Մանրատեղանունները և նրանց հետ կապված ավանդությունները որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում, որոնք վերաբերում են թէ՝ բանահյուսությանը, թէ՝ լեզվաբանությանը: «Մանրատեղանուններն այն բառերն են, որոնք անվանում են որևէ բնակավայրին մոտ գտնվող, ըստ այդմ՝ տեղական նշանակություն ունեցող ֆիզիկաաշխարհագրական, պատմամշակութային և այլ օբյեկտներ»¹: Այդ անունների հիմքում հաճախ ընկած է լինում ավանդություն:

Ավանդությունների մասին գիտական ամբողջական աշխատանքը Ա. Ղանալանյանի «Ավանդապատում» ուսումնասիրությունն է: Այն, ցավոք, իր մեջ չի ամփոփում Հայաստանի բոլոր շրջանների ավանդությունները, և հեղինակն ինքն էլ գրում է, որ հավաքել է մինչ այդ եղած տպագիր ավանդությունները²:

Մանրատեղանունների և նրանց հետ կապված ավանդությունների զգայի մասը շարունակվում են հաղորդվել բանավոր, և կարիք ունեն գրառման, որ չջնջվի ժողովրդի հիշողությունից և փոխանցվի սերնդեսերունդ: Սրանց ուսումնասիրությունն էլ յուրովի է հետաքրքիր, քանի որ շատ հաճախ իրենց մեջ պարունակում են բանալիներ, որոնցով հնարավոր է բացատրել տեղանքին հատուկ այս կամ այն երևույթը: Ուստի, կարևորելով այս հանգամանքը, ստանձնեցինք գրի առնել Տավուշի մարզի Արճիս գյուղի մանրատեղանունները և դրանց հետ կապված ավանդությունները:

¹ Ն. Պողոսյան, Հայերենի տեղանունների բառակազմությունը և հարակից հարցեր, Երևան, 2005:

² Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ Ը:

Բերվող օրինակները հետաքրքիր են նախ նրանով, որ մինչ այժմ գրառած չեն: Ավանդությունները, որպես շրջապատող աշխարհի հանդեպ մարդու պատկերացումների արտահայտություններ, իրենց ուրույն տեղն են գրավում ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Պետք է նկատել, որ այսօր էլ շարունակվում են ավանդությունների գործածությունն ու ուսումնասիրությունը: Լինելով ծավալով համեմատաբար փոքր ստեղծագործություն և անմիջականորեն կապված լինելով տվյալ առարկայի, անձի կամ երևույթի հետ՝ պատմվում է, երբ խոսք է բացվում այն երևույթի կամ առարկայի մասին, որի շուրջ հյուսվել է ավանդությունը:

Ժողովրդական մեկնաբանությունների «առաքելությունն» անվան զիտական և ճշգրիտ ստուգաբնությունը պարզելը չէ, այլ կարելի է ասել, որ նրանց վերագրվում է ավելի մեծ նշանակություն՝ պահպանել և վեր հանել տվյալ վայրին տրված անվան ժողովրդական ստուգաբանության հիմքերը, ժողովրդի պատկերավոր մտածողության յուրահատկությունները, ժամանակի կնիքը և մի շարք այլ հարցեր:

Մանրատեղանունների մեծ մասը ունի անվանադրման իր պատմությունը: Ժողովուրդը ստուգաբանում է բնակավայրի կամ դրան հարակից մանր օբյեկտների անունները՝ բխեցնելով այն տեղանքի հետ կապված որևէ պատմության, արտաքին նմանության, հնյունակապակցության մեկնաբանության և այլ իրողություններից: Տեղանունը նրա հետ կապված որևէ պատմությունից բխեցնելու ժողովրդի ջանքերը հանգեցնում են նրան, որ այդ պատմությունը ժամանակի ընթացքում նույնանում է ստուգապատում ավանդության հետ:

Ի տարբերություն ժողովրդական բանահյուսության արձակ և չափած մյուս ստեղծագործությունների, որոնք ժողովրդի մեջ հայտնի են որոշակի անվանումներով՝ ինչպես՝ երգ, հեքիաթ, անեծք և այլն, ավանդությունները ժողովրդի մեջ գոյատևում են անանուն:

Ա. Ղանալանյանը ավանդությունները բնութագրում է որպես «փոքր ծավալի ստեղծագործություններ, հաճախ զուրկ այուժեից,

մի-երկու գործող անձով: Մեծ մասամբ տեղային նշանակություն ունեցող դեմքերի, դեպքերի, իրերի շուրջ³: Ուսումնասիրողը դրանք դասակարգում է ըստ *բացատրական, ստուգաբանական և վարքաբանական* տեսակների⁴:

Ինչպես յուրաքանչյուր տեղանուն, մանրատեղանուները նույնպես կարևոր նշանակություն ունեն տվյալ տարածքի պատմության, ֆիզիկաաշխարհագրական դիրքի, բնակլիմայական պայմանների, բնակչության ապրելակերպի, գրաղվածության և այլ առանձնահատկությունների բացահայտման տեսանկյունից: Ինչպես առհասարակ տեղանունների, այնպես էլ մանրատեղանունների համար սովորական երևույթ է ժողովրդական ստուգաբանությունը: Մարդիկ փորձում են որևէ իմաստային կապ տեսնել օբյեկտի և անվան միջև⁵:

Արձիս գյուղը գտնվում է Տավուշի մարզի հյուսիսարևելյան շրջանում՝ Դեբեդ գետի աջ կողմում: Մի կողմից սահմանակից է Լձկաձոր, մյուս կողմից Լոռու մարզի Շնող գյուղին: Այն տեղակայված է բարձր լեռների վրա՝ շրջապատված սաղարթախիտ անտառներով: Բնակչության հիմնական մասը զբաղվում է հողագործությամբ, բուծում են նաև խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ:

Արձիս գյուղի ներկայիս տարածքում, մինչև գյուղի հիմնադրվելը, դարեր առաջ մի քանի անգամ բնակավայր է հիմնադրվել: Այդ են վկայում շրջակայքում հայտնաբերված դեռևս 8-րդ դարի գերեզմանների հետքերը: Գյուղի «Ըղաքարի դաշ» կոչվող վայրում և «Մատուի ձոր» խեչի ճանապարհի վրա հայտնաբերվել են ձուլարաններ, գերեզմաններ և բրուտագործության հետքեր: Հայտնի են պաշտպանական ամրոցներ, բերդատեղեր և նույնիսկ կիկլոպյան ոճի կառուցված ամրոց «Ռսի քարհանք» կոչվող տարածքում: Այժմ մի փոքր ակնարկ ներկայիս բնակավայրի հիմնադրման պատմությունից:

³ Նույն տեղում, էջ ԺԷ:

⁴ Նույն տեղում, էջ ԻԹ:

⁵ Ն. Պողոսյան, Տեղանվանագիտության համրուտ դասընթաց, Երևան, 2008, էջ 42:

Ըստ ավանդագրույցի՝ Արձիս զյուղը հիմնադրող նահապետը ծնվել է Վանա լճի մոտ գտնվող Արձեշ քաղաքում և այնտեղ մասնագիտացել է պղնձագործության մեջ՝ դրանով իսկ ստանալով Միսկար (պղինձ մշակող վարպետ) մականունը: Այն հետո մոռացության է մատնել նրա իսկական անունը, իսկ սերունդներն էլ ժառանգել են Միսկարյան ազգանունը:

Մեր ուսումնասիրության ընթացքում զյուղի անվան ստուգաբանության մի քանի վարկածների ենք հանդիպել: Հենց այստեղ է, որ գիտական մեկնաբանությունը խարնվում է երևակայականին և ստացվում է գեղեցիկ ու գրավիչ բանահյուսական պատում: Տարբերակներից մեկը վերը նշած Արձեշ քաղաքի անունից բխեցնելն է: Մյուսը արձիհաց-Արձիս՝ Ճ-ս հերթագայությունն է: Մեկ այլ վարկածի համաձայն՝ զյուղի նախնիները զաղթել են կրկին Արձեշից, բայց այս անգամ արդեն ոչ թե Արևմտյան Հայաստանի, այլ՝ Ղարաբաղի համանուն զյուղից:

Տարբերակներից առաջինի դեպքում զյուղի հիմնադիրը, որ Արձեշում արդեն հայտնի միսկար էր, գալիս է Սանահին Մանեսի պղնձամշակման գործարանում աշխատելու, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Վրաստանի Հերակլ 2-րդ թագավորի իշխանության տակ: Հերակլ 2-րդ թագավորը այցելում է պղնձամշակման գործարան ու շրջագայության ժամանակ ձուլարանի մոտ հանդիպում է Արձեշցի Միսկարին: Արժանանալով արքայի գովասանքին՝ ստանում է տարածք՝ վաստակած հանգստի անցնելու և այգեգործությամբ զբաղվելու նպատակով: Իբրև երախտագիտության նշան՝ Միսկարը մատի վրա արձից մատանի է պարաստում և նվիրում արքային: Նախնին ունենում է 3 զավակ՝ Ստեփանը, Վերանը, Յ-րդի անունը անհայտ է: Նրան ամենուր անվանում են ուղղակի Արձեշցի վարպետ Միսկար, որը դառնում է նրա համար հատուկ անուն: Վարպետի իրական անունը մոռացության է տրվում:

Տարբերակներից երկրորդում զյուղի նախնիները եկել են Ղարաբաղից: Այս տարբերակը գրառել ենք զյուղի վաստակաշատ ուսուցիչներից մեկի՝ Գևորգ Միսկարյանի արխիվից, որը

մեզ տրամադրեց նրա դուստրը՝ Լյուդմիլա Միսկարյանը, տարբերակը ներկայացնում ենք բառացի:

«3 դ. առաջ՝ թուրք-պարսկական պատերազմի ժամնակ, Լոռին որպես չեղոք գոտի ընկել էր վրաց թագավորության տիրապետության տակ: Մահմեդականներից հալածված 3 երիտասարդ դարաբաղցի գալիս են Լոռի և աշխատանքի անցնում Ալավերդու ձուլարանում, որտեղ ձուլում են պղինձ և կապար:

Վրաց Հերակլ 2-րդ թագավորը, որի տիրապետության տակ էր գտնվում Գուգարաց աշխարհը, օրերից մի օր գալիս է իր կալվածքները շրջելու և մտնում է նաև Ալավերդու ձուլարանը: Այդ դարաբաղցի երիտասարդներից մեկը մատու թրջում է սառը ջրի մեջ, հալոցքի արձակից մի մատանի պատրաստում իր մատի վրա և նվիրում թագավորին: Վերջինս զարմանում է արձիճը հալչում է 300°-ում, այդքան տաքությանը ինչպես է դիմանում այդ երիտասարդը:

-Ո՞ր գյուղից եք,-հետաքրքրվում է թագավորը:

-Մենք գյուղ չունենք, մենք թողեցինք մեր տուն ու տեղը. մահմեդականների հալածանքի պատճառով եկանք այստեղ՝ ձեր հովանավորության տակ:

-Խակ եք ձեզ գյուղատեղ տամ, կարո՞ղ եք հողագործությամբ զբաղվել, մի նոր գյուղ հիմնադրել:

-Մենք գյուղ կիմնադրենք ու միշտ կհիշենք քո բարի անունը,-ասում են արձակի մատանի պատրաստողները:

Թագավորը նրանց գյուղատեղ է տալիս, արձիճ ձուլողները տներ են կառուցում և գյուղի անունն էլ դնում են «Արձիս»:

Միսկարյան (պղնձագործ) եղբայրները՝ Առաքելը և Անդրեասը, զբաղվել են հիմնականում պղնձագործությամբ և այգեգործությամբ:

Ա. Ղանալանյանի «Ավանդապատում»-ում բերված տարբերակը որոշակիորեն արտացոլում է այս պատումը, միայն թե շեշտը դրված է նրա վրա, որ գյուղի անունը ծագել է արձիճ բարից: Ներկայացնենք հատվածը.

«Հարևան Ախթալայի հանքերում վրացի աղաները ջուհար են հալելիս ըլում: Երկու ախպեր՝ Մինասն ու Առաքելն էլ աշխատըմ են նրանց մոտ: Երբ վերջացնում են աշխատանքը, տերերն ասըմ են. Ի՞նչ պտի տանք ձեր հախը(վարձը): Ասում են՝ Արձիձ: Դրանից էլ գյուղի անունը մնացել ա Արձիս»⁶: Կարծում ենք՝ վերջինս ժողովրդական ստուգաբանության տիպիկ օրինակ է, քանի որ նախ վերը ներկայացրած ավանդության մի մասն էր միայն և հավանաբար պատմողը, չիմանալով կամ չիշելով ավանդության մյուս մասը, հնչյունական նմանողությամբ բխեցնում է արձիձ բառից:

Հաջորդ տարրերակը, որ տալիս է Ա. Ղանալանյանը, կապված է արջ բառի հետ: Մեջքերենք հատվածը. «Դեմի սարերում արջ շատ ա կել, ասել են Արշուտ: Հետո եկել են էստեղ տուն-տեղ դրել: Սկզբից երեք տուն ա կել: Ամենից մեծը Միսլարենք են կել: Գեղի անունն էլ Արշուտ են դրել, էնքան են ասել, Արշուտը դառել ա Արշիս»:

Այս տարրերակը թերևս պետք է ժողովրդական ստուգաբանություն համարենք, իսկ գյուղացիներն այժմ չեն պատմում սրա մասին:

Գյուղի անվան ստուգաբանությունը պարզելուց հետո այժմ ներկայացնենք մեր գրի առած մյուս ավանդությունները: Դրանք բերվում են տեղաբնակների բուն լեզվով, ինչպես որ գրի ենք առել: Այն մտնում է Լոռվա խոսվածքի մեջ:

Արձիսի ենթախոսվածքը բազմաթիվ ընդհանրություններ ունի գրաբարի հետ: Սա նկատելի է հատկապես բայական համակարգում: Գրաբարյան 4 լծորդություններից գրական հայերենում մնացել են 2-ը, իսկ Արձիսի ենթախոսվածքում պահպանվել են ու և ի լծորդության հետքեր, ինչպես՝ գտնել-գդնուլ, մտնել-մտնուլ, թռչել-թռչիլ, խոսել-խօսիլ և այլն: Հատուկ ձևավորում ունի հարկադրական եղանակը, որ կազմվում է գրական լեզվի պիտի եղանակիչից առաջացած տի մասնիկով և նրա խոնարհված ձևերով, ինչպես՝ գնալ տիմ, գնալ տիս, գնալ տի և այլն: Ժխտական խո-

⁶ Ա. Ղանալանյան, նշվ. աշխ., էջ 180:

նարհման դեպքում ժխտական ցուցիչը դրվում է բառավերջում, ինչպես՝ գնալ չտիս, գնաս ոչ, գնալ մի և այլն: Հնչյունական համակարգի ամենաբնորոշ իրողությունը գրական լեզվից տարբեր շեշտադրությունն է: Արձիսի խոսվածքում շեշտը սովորաբար դրվում է վերջընթեր վանկի վրա, ինչով էլ պայմանավորված բառակզբի ձայնավորները հնչյունափոխվում են կամ սղվում, ինչպես՝ իրիկուն-րիգուն, առավոտ-ռավոդ, ամաչել-ըմանչել և այլն: Հնչյունական մյուս կարևոր առանձնահատկությունը հյուլ բաղաձայնների ձայնեղացումն է, ինչպես՝ զտնել-գդնել, զիտենալ-զիդենալ և այլն: Բավականանալով Արձիսի ենթախոսվածքի առանձնահատկությունների մի մասի քննությամբ՝ ներկայացնենք մանրատեղանուններն ու դրանց առնչվող ավանդությունները:

Վերանանց աստղը

Գեղի հիմանդիր Վերանեցիք իրանց բանվորներին ըշխատանքիցը բաց են թողել են վախտ, եփ երգնքումը ըրեվացել ա ամենապայծառ աստղը:

Այս ավանդությունը, ինչպես հասկացվում է պատումից, բացատրում է, թե ինչու զյուղում բնեուային աստղը անվանում են Վերանանց աստղ: Պատմության մեջ հիշատակված Վերանեցիք Միսկարի որոյի Վերանի սերունդն է: Ինչպես տեսնում ենք, զյուղի հիմնադրման պատմությունը շաղկապվում է նաև այլ ավանդությունների հետ:

Պապի բռնչքի

Մըտիչանց պապը ճամփու յէխումը շատ բըունչքի ա տնգել: Ամեն գնալ-զալով հետք ջուր ա տարել ու ջրել: Մի բռնչքին կպել ա: Էդ օրվանից մինչև սօր դրան ասում են պապի բըունչքի: («Մի տեսակ վայրի ծառ, որ տալիս է սիսեռի մեծությամբ մի պտուղ. այս պտուղի մեծ մասը կորիզն է, վրան կայ բարակ կաշի, որ նախ կանաչ է, յետոյ դեղնում է և երբ հասնում է՝ սեանում ու մի քաղցր համ է ստանում...կոչում է նաև լտուտ, տարտաղան⁷»):

Կանչելաքար (քար-գտնվում է զյուղի հարավում՝ Կոզմանի հանդամասում)

⁷ Հր. Աճառեսն, Հայերէն արմատական բառարան, Երեւան, հ. 1, 1926, էջ 409:

Գեղի սարերումը մի վենձ քար ա էլել: Սարերումը կենող բի-նավորնին, որ կարենան գեղի հետ կապ պահեն, կանգնել են եղ քարի ծերին, բարց զոռացել, որ գեղացն խաբար դրգեն:

Բերձենի քարափ (քարափ-գտնվում է գյուղի հյուսիսարևմտյան մասում):

Էղ քարափիցը իրա բերձեն կընգանը վեր ա գձել ու սպանել: (Տարածաշրջանում հույներին վրացերենի ազդեցությամբ բերձեն են անվանում):

Հիտլերի դռշ-(գյուղին հանդիպակաց Հեպլեգ սարի լանջ) Պատերազմի վախտ գեղի կնանիքը Հիտլերին անըծելով ընդէն ծառեր են քաշ տվել, որ ձմեռը վառեն, դրա հմար էլ դօշը դրդակվել ա ծառերիցը: Դրա խաթեր էլ Հիտլերի դօշ են ասում:

Հատկանշական է, որ սովորաբար որևէ վայր անվանում են ի պատիվ մի անձնավորության: Այս դեպքում ունենք հակառակ երևույթը. չնայած գյուղացիների՝ Հիտլերի նկատմամբ ունեցած մեղմ ասած բացասական վերաբերմունքի՝ անկախ իրենց կամքից սարի լանջը կոչվել է նրա անունով:

Պապի բախչեն- (այզի-գյուղի հարավային անտառի լանջին) Ժրդովը հեռու, անտառի միջին, սարի դօշումը մի բախչակա: Պապի բախչա են ասում: Շատ վաղուցվա պատմություն ա: Արտեմ պապը ձորիցը վեղրոքերով ջուրը բըրձրացրել ա մի 200ս ու ընդի բախչա շինել: Հըմի արդեն ծառերը վայրիացած են:

Վերը թվարկած ավանդությունները ստուգաբանական են, այժմ բերենք մի վարքաբանական ավանդության օրինակ:

Սուլոյի ոտնատեղ

Գեղումը Սուլո անունով մի օրմի ա էլել: Էս Սուլոն իրա հընգորտանց հետ(գեղը բըրձրանալիս լիքը տափակ քարեր կան) էղ քարերի վրովը անց կենալիս իրա վօտնատեղն ա թողել:

Ըստ մեկ այլ տարբերակի՝

...դեղը անց կենալիս Սուլոն ասել ա՝ էս խսկը իմ վօտնատեղն ա. վօտը դրել ա քարին ու հետքը թողել:

Այս ավանդությունը հիշատակված է Լալա Մինասեաննի (Լիւտմիլա Միսլարեան) «Յոյսի հորիզոններ»⁸ գրքում՝ ծառայելով հեղինակի մանկության և հարազատ գյուղի պատմության գունեղ էջերից մեկի ստեղծմանը: Մեջբերենք հատվածը. «Արահետը ամբողջութեամբ գրաւած սալաքար մը պառկեր է: Իրաւ ալ, քարին վրայ հսկայական ոտնահետք մը դաջուած է: Կը դնեմ մէկ ոտքս, ապա՝ միւսը անոր առջեւ, սակայն դեռ 2 և ավելի թաթերու պէտք ունիմ անոր չափին մօտենալու համար... Աչքիս առջև կպատկերվի մեծ-մեծ քայլերով սար ու ձոր անցնող աժդահան, որու թափեն քարերն անզամ փոս կիյնան»⁹:

Իմաստային տեսանկյունից մանրատեղանունները դասակարգել ենք որոշակի խմբերում, որոնք պայմանական են:

ա) Նմանության վրա հիմնված մանրատեղանուններ

Բարցի ֆողեր-(ձ>ց, հ>ֆ) (այգիներ-գյուղի հյուսիսարևելյան կողմում)Վերևիցը որ մըտիկ ենք անում, եղ ֆողերը բարցերի անման:

Կուզիկ-(սար գյուղի հարավային մասում) Մի հատ սար կա, որ հեռվից նման ա կուզիկ մարդու:

Քամար քարեր-(քարակույտ սարերից մեկի լանջն) Սարի դօշին հ իրուր կողիկի դասած քարեր կա. քամարի անման:

բ)Տեղանքի հատկանիշն անվանող մանրատեղանուններ

Այս տեղանուններն արտահայտում են իրենց անվանած օրյեկտի էական հատկանիշը:

Բերդատեղ-(հնավայր Կոզման լեռնաշղթայում) Այստեղ պահպանված են բերդի ավերակներ: Այս օրինակին հանդիպում ենք Ռ. Մալիխյանի «Բառարան Նոյեմբերյանի տարածաշրջանի տեղանունների»-ում «Հնավայր Նոյեմբերյանի տարածաշրջանի Արձիս գյուղի մոտ: Վայրը Կոզման լեռնաշղթայի գեղանկար անկյուններից է, որտեղ հայտնաբերված է մ.թ.ա. 2-1 հազարամյակների ամրոցի և օժանդակ շինութունների հետքեր: Զբաղեց-

⁸ **Լ. Մինասեան**, Յոյսի հորիզոններ, Հալեպ, 2007:

⁹ Նոյն տեղում, էջ 47:

նում է 4 հա տարածք»¹⁰: Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանում նշվում է դրա լեռնագագաթը: Մեջքերենք հատվածը՝ «Բերդատեղի մատ-Լեռնագագաթ Փոքր Կովկաս լեռնահամակարգում՝ Պապաքարի լ-շղթայում, Թումանյանի շրջանի Շնոր գյուղից 1,5կմ հեռավորությամբ: Բարձր.1500մ: Լանջերն անտառապատ են: Լեռան բարձունքին գտնվում են Վահանաբերդ անունով Կիկլոպյան ամրոցի մնացորդներ»¹¹:

Քրդանց թաղ-(ուր, տրդ) (թաղամաս գյուղի տարաքում)- Վախտին սրանից թաղումը մի զավոդ ա էլէ, որ բըրդանք են ըշխատել:

Զավոդի գլուխ-(տարածք գյուղի հին թաղամասերից մեկում)(ոռու.՝ գործարան) Մեկնարանությունը նույն է, ինչ նախկինը:

Ժոլոր-(տարածք սարն ի վեր)(ոռու.՝ անձրևատար) Յմ լէն, 2մ խորը և 3կմ յերգարություն ունեցող ժոլորի (անձրևատար) նման մի ճամփա են սարքել ժըղովուրթը, փէտերով պատել, որ կարենան գերաննին անտառիցը գեղի տակն իշացնեն: Հըմի էլ էտ սարքած ճամփին պէտկը չի, բայց տեղը ըրէկում ա ու դրա հմար էլ ժոլոր են ասում:

Իծանցի դոշ-(սրալանջ- հարավարևելյան անտառում) (այծ->էծ->իծ)- Վախտին էս դոշումը շատ էծեր են պահել ու ըրածացրել:

Մատոի ձոր-(ձոր-հարավարևելյան անտառամասում) (ուր>ը) - Էս ձորումը հին մատուի հետքեր կա:

գ) Իրադարձությամբ առաջացած մանրատեղանուններ

Որոշ մանրատեղանունների անուններն էլ ծագել են ինչ-որ մի դեպքից, իրադարձությունից:

Անց-(տարածք գյուղի արևելյան հատվածում) Էս տարածքը անց կենալու տեղ ա էլէլ հանդերը գնալու հըմար:

¹⁰ **Ռ. Մայիսյան**, Բառարան Նոյեմբերյանի տարածաշրջանի տեղանունների, Երևան, 2005, էջ 25:

¹¹ **Թ. Հակոբյան** և ուրիշներ, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1985, էջ 545, այսուհետ՝ «ՀՏԲ»:

Ըղաքարի դաշ-(սարալանջ զյուղի հարավարևմտյան անտառներում)(ա>ը) Էս դաշումը քարերի վրա աղ են լցրել ժրդովութքը, որ տավարը ըրածելիս լիզե: Ըստն դեսը էտ դաշը կոչվում ա ըղաքարի:

Ուսի քարհանք-(տարածք-հնավայր զյուղի հյուսիսային ծայրամասում)(ուր>ը)-Ըստէն ոռուսնին վախտին քարեր են տարել:

Սա կիկլոպյան ամրոց է: Հենց սա ի նկատի ունի «ՀՏԲ»-ն, երբ գրում է «Գյուղի ծայրամասում 1.5 կմ-ի վրա պահպանվել են կիկլոպյան հսկայական ամրոցի հետքեր»¹²:

Գործկումի պավարոտ-(զյուղի ոլորաններից մեկը) վախտին ըստի առաջին հեռթը Գործկումի ավտոն ա ավարյա տվել (վթարի ենթարկվել):

Շեկկրման-(վայր զյուղ տանող ճանապարհի վրա) -(ի>ը) Ժը-դովութքը ըստյան շեկ ֆող (կավահող)` ա տանում:

դ) **Նախկին իմաստով պայմանավորված մանրատեղանուներ**

Որոշ տեղանուններ էլ, թեև կորցրել են անվան արտահայտած իմաստի բուն հատկանիշը, նշանակությունը, բայց շարունակում են կոչվել նախկին ձևով:

Թռփի գաղուկը-(գագաթ հյուսիսարևմտյան մասում) Մի վախտ էս գաղուկումը թոփ ա էլել դրած: Հըմի մենակ նկարըն ա մնացել վառոտի (դարպասի) վրա:

Խուշուրի փոս-(տարածք զյուղի անտառներում) (խուշուրփայտ կտրելուց առաջացած մնացորդներ)-Հանդիցը փէտ բերելիս գեղացիք սէլէրն ըստի են կանգնացրել, փէտը կըտորել, նոր գեղը տարել: Ըսի միշտ խուշուր ա մնացել, դրա հմար էլ ասել են «խուշուրի փոս»:

Հվանցի ձոր-(ձոր զյուղի հյուսիսարևմտյան մասում)(ա>ը), Սովետի վախտովն ըստի վենձ հըվանց ա էլէլ:

Ճռիմատան կալը-(տարածք հարավային մասում) Դեսն անց կենալիս սէլէրը հա ճռուալիս էն էլէլ:

¹² Նույն տեղում, էջ 464:

Այլ մանրատեղանուններ

Գուլբուղադ-(ձորակ, հանդամաս Կոզմանի լեռնաշղթայում Լձկաձոր ու Արձիս գյուղերի միջև) «Գարնանը հանդամասը պատվում է երփներանգ ծաղիկներով, որի համար կոչել են ծաղկասար: Օտարները թարգմանել ու տարածել են Գ.¹³»: (քուրք. գյուղ-վարդ, դադ-սար)

Դհանակի Ճոր-(դհանակ-ակունք)-Չոր, որտեղ գտնվում է աղբյուրի ակունքը: Այս իմաստը, սակայն, գնալով մոռացվում է բարբառակիրների կողմից: Դահանակ բառը մեկնաբանվում է իբրև թանկագին ակ¹⁴: Հետաքրքիր է, որ այս բառը բարբառում ունի ակունք իմաստը: Ակ բառը նույնպես ունի և՛ թանկարժեք բար, և՛ ակունք իմաստը:

Դուզ-(հողատարծք-գյուղի արևմտյան հատվածում) այս տարածքը համեմատաբար ամենաուղիղն է մշակության համար, դրա համար էլ կոչում են դուզ, ասել է թե՝ ուղիղ, հարթ տարածություն:

Եղվարդի դաշ-(սարալանջ հարավային անտառներում) յուղոտ մասրենիներով՝ վարդերով հարուստ լանջ: Տեղի է ունեցել գրական լեզվին ոչ այնքան հատուկ ուշ՝ յուղ-յեղ հնչյունափոխություն:

Թալենի- (հանդամաս գյուղի վերսի մասում) թալա-բաց տարածություն +ենի հոգնակերտ

Թեղուտ բագեր-(հանդամաս հարավային անտառներում) թեղիներով ծածկված խորդութորդ տարածք (բագ-փոս):

Հացու տախտը-(բացատ-գյուղի արևելյան անտառներում) հացիներով պատված ուղիղ տարածություն (տախտ-ուղիղ, հարթ տարածություն): Հետաքրքիր է, որ վերջինիս անունը նոր սերնդի կողմից սխալ է մեկնաբանվում՝ կապելով այն հաց բառի հետ, քանի որ այստեղ շատ կան աղբյուրներին կից տաղավարներ, որտեղ գյուղացիք կերուխում են անում՝ հաց են ուտում:

¹³ **Ո. Մայինյան**, նշվ. աշխ., էջ 35:

¹⁴ **Հր. Աճառեան**, նշվ. աշխ., էջ 614:

Զարմանալին այն է, որ այս սխալը համատարած էր՝ չնայած կարծես թե տեղացիներից յուրաքանչյուրն էլ մեկնաբանում էր յուրովի՝ լսած շինելով ուրիշներից:

Նարասվի ձոր-(ձոր Արձիս գետի ձախ ափին) (թրք. դարասև, սու-ջուր)-Օտար լեզվի ազդեցությունը տաղանձան ստեղծման վրա պայմանավորված է հիմնականում այլազգիների հետ առևտրային և այլ հարաբերություններով, ինչը ենթադրում է նաև լեզվական փոխազդեցություններ: Իսկ անունը կապում էն ջրի պղտորության (սև ջուր) հետ:

Ճալա-(վայր Դեբեղի հովտում) Այսպես է կոչվում մի բավականին մեծ հողատարածք. անունը ստացել է ցածրադիր ու տաք վայր իմաստից: Մ. Ասատրյանի գրքում¹⁵ բառը բացատրված է իրև «Ճահիճ», այդ իմաստը սակայն Արձիսի ենթախոսվածքում այլևս գործածական չէ:

Մոշուտ գոլ-(հանդամաս-զյուրի հարավային անտառներում) Մոշի թվերով պատված վայր: Ինչպես վերը նշված Թեղուտ, այնպես էլ այս օրինակը կազմվել է թիկուտ, թակուտ բառերի համաբանությամբ:

Տախտի բաղեր-(այգիներ-Դեբեղ գետի հովտում) Ուղիղ տարածությունով այգիներ:

Ցմակձոր (ձոր-զյուրի արևելյան մասում)-ցամաք, ջրից գուրկ ձոր: Այստեղ նկատելի է շնչեղ խուլից խուլի անցման արտասանություն (թ>կ): Բացի դրանից՝ առկա է նաև հնչյունափոխություն ա>ը:

Ե)Մարդկանց անուններով կոչված մանրատեղանուններ

Երբեմն էլ որևէ վայր անվանվում է ինչ-որ մեկի անունով կամ մականունով այժմ անհայտ պատճառներով ու հանգամանքներում:

Հեպոյի գոլ (զյուլ-լիճ), **Շորանց քարափ**, **Տզմանի զաղուզ**(զագաթ), **Գիրազոսանց ֆողեր**(ֆող>հող ֆ>հ) և այլն:

¹⁵ **Մ. Ասատրյան**, Լոռու խոսվածքը, Երևան, 1968, էջ 32:

Հանդիպում են նաև այնպիսիները, որոնց մեկնաբանությունը հնարավոր չէ տալ, քանի որ ժամանակի ընթացքում դրանց ծագումը մոռացության է մատնվել, ինչպես՝ Կողման, Հեղլեզ, Շահլամ/և այլն:

Ըստ կազմության՝ Արձիսի մանրատեղանունները գերազանցապես բառակապակցական են՝ բաղադրված հատուկ անունից և տեղանվան բնույթին անվանող անունից: Վերջիններս մեջ շատ են բարբառային բառերը՝ գաղուգ(գազաթ), դաշ(լանջ), կալ(կալատեղ), դոշ(լանջ), բաղ(այգի), տախտ(ուղիղ), հարթ տարածություն), ֆող(հող):

Քիչ են հատկապես կազմությամբ պարզ՝ մենաբառ տեղանունները, ինչպես՝ *ժողոր, դուզ, ճալար*: Երբեմն հանդիպում ենք նաև կազմությամբ բարդ տեղանունների, այսպես՝ *Շղալնավ, Ցմակձոր, Կանչելաքար*: Ածանցավորների թիվը ավելի քիչ է՝ *Կուզիկ, Գոմակ*:

Բառակազմական տեսանկյունից հետաքրքիր է, որ տեղանունների մեջ պահպանվել են հոգնակիակազմության բարբառային դրսեորումներ, ինչպես՝ -նի հոգնակերտը *Թալենի* բառում:

Տեղանուններին հատուկ երևոյթ է օտար բառերի գործածությունը: Բացառություն չեն նաև մեր ուսումնասիրած մանրատեղանունները: Այստեղ հանդիպում ենք գոլ//զոլ թուրքերեն բառին: Կամ էլ ամբողջական տեղանունն է արտահայտված օտար բառով, ինչպես՝ *Ղարասիլ*(սև ջուր) ձոր, *Գյուլըուղաղ*(Վարդասը):

Առանձին ուշադրության են արժանի աղբյուրները, որոնց անունները դրված են երեք սկզբունքով՝ 1.անունը պարունակում է աղբյուրին հատուկ հատկանիշը, ինչպես՝ Սըռնախպիր(Սառնաղբյուր- ա>ը, դ>խ,բ>պ, յու>ի), 2.աղբյուրը պարունակում է սարքողի անունը, ինչպես՝ Շամոյի ախալիր, Սանասարի ախալիր, Եղըշի ախալիր(ի>ը), Գիրազոսանց ախալիր, Վահագի ախալիր,-Ղուկասի ախալիր նաև մականունը՝ Կուկիլի ախալիր (դ->խ,բ->պ,յու->ի) կամ Վերանորոգողի անունը՝ Շամոյի ախալիր. այս դեպքում անհականալի պատճառներով մոռացության է տրվում սարքողի անունը և նաև այն, թե ում է նվիրված, 3.կրում է այն անունը,

ում հիշատակին կանգնեցվել է աղբյուր՝ Ըաֆոյի ախափիր, Լառուրկի ախափիր (Լառուրիրկի), Իսկանդարի ախափիր և այլն:

Արձիս զյուղի որոշ մանրատեղանուններ Կադաստրի վարչության անվանացանկերում բերված են նորովի: Օրինակ՝

*Անդոյի թումբ-բլուր
Երի զլուխ-խաչքար
Իրացանց-քարանձավ
Կուզիկ-բլուր
Ճկնաջուր-աղբյուր
Ճգնավոր-եկեղեցի
Ճգնավոր-մատուռ
Ճգնավոր-գերեզմանոց
Մատուռի ձոր-գերեզմանոց
Մատուռի ձոր-մատուռ
Պապի բռնչի-ծառ
Ռսի քարհանք-հանքավայր
Սարնաղբյուր-աղբյուր*

Իսկ Արքայից բլուր, Արձիսի հնագիտական վայր և Մարալանց հողեր մանրատեղանունները, որ ընդգրկված են պետական մարմինների ցանկերում, մենք չենք հանդիպել մեր քննության ընթացքում:

Այսպիսով, հետազոտության շնորհիվ հավաքել ենք շուրջ 60 մանարատեղանուն և դրանց շուրջ հյուսված ավանդություն: Ավարտելով մեր ուսումնասիրությունը՝ նկատեցինք, որ ավանդությունների մեծ մասը ստուգաբանական էր: Մրանցից կարելի է պատկերացնել արձիսցու բնավորության գծերի մասին՝ աշխատասիրություն, հնարամտություն և այլն: Կարելի է պատկերացնել կազմել զյուղի հզոր նախնիների, նրանց խիզախ վարքի մասին:

Մանրատեղանունների հիմքում հաճախ ավանդություններ են: Մանք օբյեկտներին տրված անունները խոսում են այն մասին, որ անունները ծնվել են շրջապատի ձանաշողության արդյունքում՝ յուրահատուկ հնյունական ու բառային փոփոխություններով:

Алета Акопян, Норайр Погосян – *Микротопонимы области Тавуш деревни Арчис и связанные с ними предания.* – В нашей работе мы попытались собрать микротопонимы и связанные с ними предания области Тавуш деревни Арчис и попытались изучить их языковые значение. Из всех собранных нами примеров микротопонимов в словарях топонимов встречаем только один, а примеры преданий для нас все новость.

Aleta Hakobyan, Norair Poghosyan – *The Names of mikrotopoi of Archis Village of the Region of Tavush and Their Traditions.* – We have attempted to register the traditions and names of mikrotopoi of Archis village of the region of Tavush and have tried to illustrate their linguistic analysis. Only one name of our examples of the names of mikroyopoi is met in the dictionary of topoi, as far as it concerns the traditions: all the mentioned examples are new.

Բանավի բառեր: Գյուղ Արճիս, ժողովրդական բանահյուսություն, ավանդություն, մանրատեղանուն, ժողովրդական ստուգաբանություն, բարբառ, առասպելական տարրեր:

Ключевые слова: Село Арчис, народный фольклор, предания, микротопонимы, народное толкование, диалект, мифические компоненты.

Key words: Village Archis, folklore, tradition, names of mikrotopoi, etymology, dialect, mythical elements.

**ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱ
ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԲԺՇԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ**

**ՀԱՍՏԻԿ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ
(ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ)**

Բաղադրյալ երկրորդական ժամանակների կիրառությունը, ինչպես գիտենք, սովորական է եղել դեռևս գրաբարում: Դրանց կազմությանը սկսած գրաբարից մասնակցել են անցյալ (հետագայում՝ հարակատար, վաղակատար) և ապառնի դերբայները (տեսեալ եմ, էի, իցեմ, տեսանելոց եմ, էի, իցեմ): Իսկ անկատար դերբայը շատ ավելի ուշ է սկսել մասնակցել երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների կազմությանը:

Անկատար դերբայն իր կիրառություններով աչքի է ընկնում միջին հայերենի երկրորդ շրջանում (15-17դդ)¹: Սա միանգամայն տրամաբանական կարելի է համարել, եթե նկատի ունենաք, որ առաջին շրջանում միջին հայերենը մեզ է ներկայանում կիլիկյան գրական հայերենով, որի գլխավոր հատկանիշը, ինչպես գիտենք, կու-ով սահմանական ներկայի կազմությունն է, և անկատար դերբայի մասին, բնականաբար, խոսք լինել չէր կարող: Միջին հայերենի առաջին փուլում մեր մատենագրության մեջ ուս-ով անկատարի երկու նմուշ է վկայված: Առաջինը հանդիպում է 12-րդ դարում Միհրաք Հերացու աշխատության մեջ. «Ապա թէ հիւանդին թպտիրն մաշում լինի, կերակուր չոր չէ պատեհ»², իսկ երկրորդը՝ 13-րդ դարում Վարդան Արևելցու «Պատմութիւն տիեզերական» աշխատության մեջ. «...զինչ քրիստոնեայ կայ և արքայունք ընդ ծով և ընդ ցամաք՝ ամենու սիրտն հետ քեզ լաւ են, և քեզ աղոթք են առնում»³:

¹ Առաջնորդվել ենք «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության» գրքում կատարված շրջանաբաժանմամբ, տե՛ս նշված աշխ., հ. Ա, Երևան, 1972, էջ 42-44:

² *Միհրաք Հերացի*, Զերմանց միհրաքարութիւն, Վենետիկ, 1832, էջ 61:

³ Տե՛ս և Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, Ե., 1972, էջ 304:

Եթե հաշվի առնենք լեզվաբանության մեջ առաջ քաշված այն կարծիքը, որ վերոնշյալ *մաշում*-ը արարերեն բառ է և նշանակում է «չարաբաստիկ»⁴, ապա մեզ կմնա *ուս-ով* անկատարի մեկ վկայություն միայն:

Այլ է պատկերը միջին հայերենի երկրորդ՝ Զահուկյանի շրջանաբաժանմամբ աշխարհաբարացման ենթաշրջանում (15-16-դդ.)⁵, երբ Կիլիկիայի հայկական պետության անկումն իր հետ բերում է կիլիկյան հայերենի թուլացում, աշխուժանում են հայերենի բարբառներն ու ենթաբարբառները և լեզվի անմիօրինակությունն էլ շատանում է ի հաշիվ բարբառայնությունների: Այս շրջանում անկատար ներկայի հիման վրա արդեն տարրողվում են բարբառների *ում*ն կը ճյուղերը:

Հայտնի փաստ է, որ անկատարի *-ում* վերջավորությունն իր ծագմամբ կապվում է ներգոյականի *ում* հոլովածեկի հետ: Հիմնվելով այն փաստի վրա, որ բոլոր *-ում* վերջավորություն ունեցող բարբառներն ունեն նաև *ում*-ով անկատար՝ Ա. Այտընյանի կողմից առաջ քաշված այս տեսակետն⁶ անվերապահորեն ընդունում են բոլոր հայագետները⁷:

Անկատար դերբայի գործածությունը հաճախական է դառնում 16-17դդ. սկսած: Այս շրջանում արդեն սովորական են դառնում անկատարով կազմված դիմավոր ձևերը⁸: Ուշագրավ է հատկապես այն, որ նշված ժամանակաձևերը իրենց արտացոլումն են գտել ոչ միայն տվյալ ժամանակաշրջանի առօրյա խոսքում և գեղարվեստական գրականության մեջ, այլ նաև գիտական՝ տվյալ դեպքում՝ բժշկագիտական գրականության մեջ:

Հիշյալ ժամանակաշրջանում են (17-րդ դար) շարադրվել Սեբաստիայի բժշկագիտական դպրոցի ներկայացուցիչներ Ասար և

⁴ Տե՛ս *Ա. Մարգարյան*, Հայրենի հարադիր բայերը, Երևան, 1966, էջ 471:

⁵ Տե՛ս *Գ. Զահուկյան*, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 49:

⁶ Տե՛ս *Ա. Այտընյան*, Քննական քերականությիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Երևան, 1987, էջ 203:

⁷ Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, Երևան., 1972, էջ 366, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. Ա, Երևան 1975, էջ 87-90:

⁸ Տե՛ս *Ա. Ղազարյան*, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1981, էջ 265:

Բունիաթ Սեբաստացիների բժշկաբանները: Կիլիկիայի բժշկական դպրոցից հետո մեզանում ստեղծված բժշկագիտական ձեռքբերումները զարգացրին Ամասիայի և Սեբաստիայի դպրոցները: Եթե 15-րդ դարում վերելք ապրեց Ամասիայի դպրոցը՝ ի դեմս Ամիրդովլաթ Ամասիացու, ապա 16-րդ դարի վերջից առավել աչքի ընկավ Սեբաստիայի դպրոցը, որն իր վերելքին հասավ 17-րդ դարում: Այս բժշկագիտական դպրոցից հատկապես ուշադրության են արժանի Ասար Սեբաստացու «Գիրք բժշկական արհեստի» (տպագրված Երևան, 1987) և Բունիաթ Սեբաստացու «Գիրք բժշկութեան տումարի» (տպագրված Երևան, 1993) բժշկաբանները, որոնց քննությունը մեզ պատկերացում է տալիս 16-17 դդ. լեզվական վիճակի մասին: Նշված բժշկաբանները, ինչպես նկատում է Դ. Հովնանյանը, հարազատորեն պահպանել են կու-ով ներկան: Դեռ ավելին, Հովնանյանը Ասար Սեբաստացու բժշկաբանը առանձնացնում է կու մասնիկի կիրառության տեսակետից⁹: Խոսելով Սեբաստացիների և նորագույն բժշկաբանների լեզվի մասին՝ նա նկատում է, որ դրանք «շատ տեղ կը մօտենան արդի ռամկօրէնին՝ թէ ըստ նշանակութեան բարից եւ բացատրութեանց, եւ թէ ըստ դասաւորութեան մասանց նախադասութեան. այնչափ մինչեւ շատ անգամ ճշդիւ կը նոյնանան արեւմտեան (Կ. Պոլսոյ) բարբառոյն...»¹⁰:

Չնայած կու-ով ներկայի կիրառության՝ վերոհիշյալ բժշկաբաններում առանձին դեպքերում նկատելի են նաև արևելյան բարբառներին բնորոշ -ում և -ման վերջապորություններով անկատար ներկայի ձևեր: Միջին հայերենի վերջին շրջանի համար սա, թերեւ, կարելի է բնական դիտել: Ասար Սեբաստացու բժշկաբանում ուշադրության է արժանի հատկապես անկատար դերբայով և լինել անկանոն բայի հարադրությամբ կազմված բաղադրյալ երկրորդական ժամանակի գործածությունը:

⁹Տե՛ս Դ. Յովնանեան, Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, Մասն Ա, տետր Բ, Վիեննա, 1897, էջ 509:

¹⁰Տե՛ս նույն տեղում, էջ 510:

Արդի հայերենում անկատարի միայն լիս վերջավորությամբ ձևն է մասնակցում երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների կազմությանը (ապրելիս է լինում, եղել): Սա, բնականաբար, իր հիմքն ունի «ս» ճյուղի բարբառներում, որտեղ ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները կազմվում են լիս անկատարով (ուզելիս իմ, իս, ի): Ինչ վերաբերում է ուսւ ով անկատարին, ապա պետք է ասել, որ այն թե՛ ժամանակակից հայերենում, և թե՛ բարբառներում մասնակցում է միայն հիմնական բաղադրյալ ժամանակների կազմությանը, իսկ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների կազմությանը գրեթե՝ չի մասնակցում: Առանձին բարբառային օրինակներ նկատելի են միայն Արարատյան և Թիֆլիսի բարբառներում, ավելի կոնկրետ՝ Խ. Աբովյանի («Հազար կարե կարաս, հազար օձ, կարիճ՝ բերանները բաց, նրան ըլեհն սպասում, որ քրքրեն, կուլ տան, մարսեն»: «Հեր, մեր, ազգական... իրան անունը տալիս ու սուր ըլեհն անում»: ԽԱԲ., Իշ 55), Գ. Սունդուկյանի («Թէ մութ գիշեր ել է, հենց գիդենաս աստղիրը հիդդ մասլահաթ ըլին անում» ԳԱ, Էշ 98, «Էն ուփրո լավ չի ըլի, վուր գեղնի տակն ըլիմ ու գերեզմանս վուտի տակը կոխչըտում ըլին»: Էշ 135) ստեղծագործություններում: Ա. Աբրահամյանի վկայմամբ դրանք հիմնականում հանդիպում են նախահեղափոխական շրջանի հայ գրողների երկերում¹¹: տվյալ դեպքում նա օրինակ է բերում Մուրացանից («Լողացնում է եղել» Մուր.Ի, Էշ 150: «Աղռում է եղել, երբ կույր աչքերով գտնվում է եղել Սևանում» ն.տ., Էշ 151):

Անկատարի նման կիրառությունները աչքի են ընկել 18-19-րդ դդ, մինչդեռ Ասար Սեբաստացին գործունեություն է ծավալել 16-17-րդ դդ., և նրա բժշկարանում նմանակարգ տաս գործածություն ենք արձանագրել.

Գնալ բայով՝ «Աչացն, որ արտասուն լինի գնումիարեն՝ աչքն քաշեն, արտասուն կտրե» (Էշ 187): «Ինչ տեղէ, որ երակ լինի կրտրիլ արին լինի գնում վեր են ցանեն արինն կապէ» (Էշ 188): Թէ

¹¹ Տե՛ս **Ա. Աբրահամյան**, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953, Էշ 92:

մարդոյ քէսմէն արիւն լինի զնում, Է(7) գարէ կշռանոք խմէ, շուտով ազատի Աստուծով (Էջ 189):

Ուտել բայով՝ «Թէ աթաշակի համար լինի ուսում՝ թող կերակրին քիչ աղ ձգէ» (Էջ 225): «Ի Ա (1) օր, որ ուսում լինի, աղ չուտէ» (Էջ 226):

Տանել բայով՝ «Թէ շատ դուրս լինի տանում, որ նստուեղն ցաւի, Ա (1) ձու դեղնուց խորովէ, մին փոքր նշի յուղ հետն խառնէ մլհամ դառնա» (216): «Որ օգտէ մարմնոյն թուլութեան և ուխտաւրութեան և մոռացկոտութեան և որ գիշերն մարէ կամ ջրվէթ լինի տանում» (Էջ 228):

Թափել բայով՝ «Թէ աչացն արտասուն լինի թափում աչքն քաշէ, արտասուն կտրէ» (Էջ 188):

Յաւալ բայով՝ «Թէ որ փիք ունենայ, որ փորն ցաւում լինի Դ (4) դրամ ֆլուս խիարշամպայ ձգէ...» (Էջ 117)

Երեալ բայով՝ «Թէ նստոյտեղին մէջն երեում լինի կամ դուրս լինի եկել, առ քաֆուր դեյսուրին...» (Էջ 216):

Վերոհիշյալ կիրառությունները կարող են վկայել, որ տվյալ ժամանակաշրջանում բարբառներն ավելի գործուն են եղել, ուստով անկատարի բարբառային կիրառությունն էլ ևս մեկ ապացույց է անկատար դերբայի՝ ներգոյական հոլովից առաջացած լինելու մասին¹²:

Անկատարի իբրև առանձին դերբայի առանձնացումը հայ քերականազիտուրյան մեջ կատարել է Մ. Աբելյանը՝ փաստելով, որ վերջինս առանձին գործածություն չունի և եղած որաշ օրինակներն էլ՝ գնում ժամանակ, գնում տեղ, (փոխանակ զնալու) նա բարբառային է համարում¹³:

Ասար Սեբաստացու բժշկարանում մեկ անգամ հանդիպում է անկատար դերբայի անկախ կիրառություն. «Չուր չինին, որ պահես, ուստում ժամանակն ձգես, ջրին մէջն եփես» (Էջ 226):

Այստեղ ևս այս անկատար դերբայը ակնհայտորեն արտահայտում է «ուտելու ժամանակ» իմաստը:

¹² Տե՛ս նույն տեղում

¹³ Մ. Աբելյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 313:

Բժշկարաններում կիրառվել է նաև-ում -ին համարժեք **-ման** վերջավորությամբ անկատար դերբայը, որը բնորոշ է Նոր - Զուղայի բարբառին, ընդ որում այս ձևը կիրառվել է ում-ին զուգահեռ (ում-ը ընդհանուր է եղել բացի միավանկներից բոլոր բայերի համար): Զուղայի բարբառում **-ման** են ստանում միայն չեզոք, կրավորական և կրավորակերպ-չեզոք բայերը (վախման ամ, խաղման ամ, հալման ամ), իսկ ներգործական բայերը **-ման** կարող են ստանալ միայն կրավորական իմաստ արտահայտելու դեպքում, իսկ բայարմատում որևէ ածանցի առկայության դեպքում (վ, ն, ց) ներգործականը արտահայտվում է առանց ածանցի (թողնել-թողման), իսկ կրավորականի դեպքում ածանցը մնում է¹⁴:

Հետազայում արդեն հենց Զուղայի բարբառում **ում** ձյուղի բարբառների ազդեցությամբ տեղի է ունենում **ման**-ից **ում**-ի անցում, իսկ ման-ը պահպանվում է միայն միավանկ զալ, տալ, լալ բայերի համար¹⁵:

Անկատարի այս **ման**-ը դարձյալ կապվում է ներգոյական հոլովի հետ. տվյալ դեպքում **ման**-ը ումն վերջավորությամբ բայանուն-գրյականի ներգոյականն է (շարժումն – շարժման – ի շարժման եմ)¹⁶: Իբրև ում-ով վերջավորվող գոյականի թերված ձև մեր մատենագրության մեջ **ման**-ի կիրառություններ բազմից կարելի է գտնել թե՝ գրաբարի և թե՝ ետքրաբարյան շրջաններում: Նմուշները հայտնի են դեռևս 7-րդ դարից՝ Հովհան Մամիկոնյանի, Ա. Շիրակացու աշխատություններում¹⁷: Սիօհն հայերենի երկրորդ շրջանում արդեն քիչ-քիչ նկատելի է ի նախդրի անկում, ներգոյականի իմաստի մթագնում և գոյականից ժամանակային անցում բայի: Այսպես օրինակ՝ Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Օգուտ բժըշկութեան» (Երևան, 1940) աշխատության մեջ զուգահեռաբար կիրառվել են և նախդրավոր և աննախդիր ձևեր. ի շարժման կայ (էջ

¹⁴ Հ. Աճարյան, Քննութիւն Նոր-Զուղայի բարբառի, Երևան, 1940, էջ 250-253:

¹⁵ Նոյն տեղում, էջ 255:

¹⁶ Նոյն տեղում, էջ 256:

¹⁷ Տե՛ս Ա. Արքահամբան, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953, էջ 102:

50), ի լարման լինայ (122), կանգնման լինայ, գնացման ջրերն (Էջ 273):

Բունիաթ Սեբաստացու բժշկարանում հանդիպող երկու օրինակներում էլ ներգոյականի իմաստը զիտակցվում է, մանավանդ որ կա ի նախդրի առկայությունը. «Նշանն, որ ի սավտայէ լինի այն է, որ...քուն չի լինայ, շատ զրուցել չուզի, երակն ի լարման լինի» (Էջ 162): «Նշանն, որ ի յարենէ լինի այն է, որ յորժամ ձայն տաս ծիծառի և երեսն կարմիր լինի և երակն ի կանկման լինի» (Էջ 66):

Պատկերը փոքր-ինչ այլ է Ասար Սեբաստացու բժշկարանում, որտեղ -ման-ով անկատարի հինգ օրինակներից միայն մեկում է ներգոյականի իմաստը փոքր-ինչ զզալի. «Թէ մարդ հանապազ անպատճառ ի ծիծաղման լինի, վրան հայելով ծիծաղն դադարեցնէ» (Էջ 185):

Մյուս դեպքերում -ման-ով անկատարը արդեն կիրառվել է իբրև ժամանակազմիշ դերբայ, ի դեպ հանդես է զալիս նաև լինել բայի հարադրությամբ իբրև երկրորդական բաղադրյալ ժամանակ: Բերենք օրինակները. «Թէ կնոջ մեջքն կապվել լինի չընի տեսման մի քանի օր յիրիկունն Բ (2) դրամ այս մաջունես հապ շինէ կուլ տայ, մեջքն բացվի» (Էջ 223): «Եթէ Ա(1) կամ Բ (2) օրէն կե հետ բլղամ կամ արիւն լինի գոլման, առ Ե(5) դրամ դուրսի քաֆուր ծեծէ» (Էջ 220): «Թէ կերած կերակուրն դաբզ լինի արարել, դուրս չինի տանում, մինակ բլղամ լինի գոլման, առ դդման խատիճ Ը» (8) դրամ (Էջ 218):

Ասար Սեբաստացու բժշկարանում մեկ անգամ միայն -ման-ով անկատարը հանդես է զալիս անկախ ածականական դերբայի (ոչ ժամանակակաղմիշ) կիրառությամբ. «Եթէ ցավման աչքն քաշեն կամ խարեն, աչաց դեղերի մեջ խառնեն, խիստ օգտէ աչաց մթըննալուն և հաւկուրութիւնն տանի» (Էջ 188): Այստեղ արդեն ցաւման-ը «ցավող» իմաստն ունի:

Այսպիսով, ամփոփելով մեր խոսքը՝ ևս մեկ անգամ նշենք, որ ուշ միջնադարի բժշկարաններում ուշադրության են արժանի անկատար դերբայով կազմված բաղադրյալ երկրորդական ժա-

մանակների բարբառային կիրառությունները, որոնց քննությունը կարող է օգտակար լինել միջին հայերենի ու բարբառների ուսումնախորության համար:

Асмик Тадевосян – Диалектные применение второстепенного настоящего составного времени в лечебниках позднего средневековья. – Причастие несовершенного вида со своими применениями начинает функционировать на втором этапе среднеармянского языка (15-17 вв.), когда в условиях ослабления киликийского литературного армянского языка, неоднородность языка умножается за счет диалектных проявлений. В этом периоде созданы лечебники медиков Асара Себастаци и Буниата Себастаци (17-ий век), где употреблялись формы настоящего времени с окончаниями *-ում* и *-ան*, которые характерны для восточных диалектов.

В лечебнике Асара Себастаци особенно примечательно употребление несовершенного причастия *-ում* в составе второстепенного составного времени с нерегулярным глаголом *լինել* (*быть*). Только однажды встречается независимое употребление этого причастия.

В обеих лечебниках параллельно с *-ում*-ом применялось несовершенное причастие с окончанием *-ան*, которое характерно для джугайского диалекта. Это причастие тоже в основном применялось вместе с глаголом *լինել*, составляя второстепенное составное время, за исключением одного независимого прилагательного использования (ցաւման շըր- больной глаз).

Hasmik Tadevosyan – Dialectal Usage of Secondary Composite Present Tense in the Medical Books of the Late Middle Ages. – Imperfect participle with its applications starts functioning in the second stage of Middle Armenian (15-17cc.), when the language's non-uniformity is multiplied at the expense of dialectal manifestations, as a result of weakening Kilikian literary Armenian. Medical books of Asar Sebastatsy and Buniat Sebastatsy are compiled in this period (17-th century). There were used present tense's forms with endings *-ում* and *-ան*, which are characteristic for East dialects.

Use of imperfect participle with ending *-ում* is especially remarkable in Asar Sebastatsy's medical book. It is used with irregular verb *լինել* (*to be*) as a

part of secondary composite tense. Independent use of this participle occurs only once.

Imperfect participle with the ending *-iւն* is used in parallel together with *-ուս* in both medical books. This participle, which is typical for the Dzhuga dialect, is also generally applied with the verb *լինել*, making secondary composite tense. An exception is the independent use of this participle as an adjective, which occurs only once (ցաւման աչք-sore eye).

Բանալի բառեր: միջին հայերեն, բարբառ, բարբառային ձև, բժշկարան, բաղադրյալ երկրորդական ժամանակ, անկատար ներկա, անկատար դերբայ:

Ключевые слова: средне армянский язык, диалект, диалектная форма, лечебник, второстепенное составное время, несовершенное настоящее время, причастие несовершенного вида.

Key words: middle Armenian, dialect, dialect form, medical book, secondary composite tense, present imperfect, imperfect participle.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԵՇԱԳԻՐ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

ԽԱԶԻԿ ՀԱՌՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
(Երևանի պետական համալսարան)

Գրավոր մշակույթի տարածման, կրթական ու պատմական երկերի ստեղծման համար առաջնային խնդիրներից էր մատյան ստեղծելու ավանդույթի հիմնադրումը և դրանով իսկ լուսավորության տարածումը: Գրերի գյուտից հետո զարկ է տրվում դպրության զարգացմանն ու գքչության արվեստի ուսուցմանը: Այդ է փաստում Կորյունն իր հայտնի վկայությամբ. «Եւ եղեալ սկիզբն թարգմանելոյ զգիրս նախ յԱռակաց Սողոմոնի, որ ի սկզբանն իսկ ծանօթս իմաստութեանն ընծայեցուցանէ լինել, ասելով՝ եթէ ձանաշել զիմաստութիւն եւ զիրատ, իմանալ զրանս հանճարոյ. Որ եւ զրեցաւ ձեռամբն այսորիկ զրչի, հանդերձ ուսուցանելով զմանկունս զրիչս նմին դպրութեան» (ընդգծումը մերն է):¹

Թարգմանված առաջին իսկ պատգամը ուղեցույց եղավ ինչպես ժամանակի, այնպես էլ միջնադարյան զրիչների ու դպրության կենտրոնների համար: V դարի գրական վերելքով սկիզբ դրվեց ձեռագրեր կազմելու գործնրացին, որը լայն թափ ստացավ հետագա դարաշրջաններում՝ դառնալով հազարամյա պատմություն ունեցող հայ ժողովրդի գիտական-գեղարվեստական մտքի ևս մեկ ապացույցը: «Ձեռագիրը պատմամշակութային հուշարձան է, տվյալ ժողովրդի պատմական զարգացման արտահայտություններից մեկը, ստեղծված որոշակի հանգամանքներում, տեղում և ժամանակում»²:

¹ **Կորիւն**, Վարք Մաշտոցի (Քնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջարանով և ծանոթություններով ի ձեռն պրոֆ. դոկտոր Մանուկ Աբեղյանի), Եր., 1941, էջ 50:

² **Ա. Մարենոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, Եր., 1988, էջ Ե.:

Ճեռագրի կազմությունը պահանջում էր մի շարք գիտելիքներ: Հաճախ մեկ ամբողջական մատյանն ավարտին հասցնելու աշխատանքներին մասնակցում էին 5-6 մասնագետներ՝ թուղթ կոկողը, ձեռագիր կազմողը (նախնական կազմություն, որի մեջ մտնում էր ձեռագրի չափսերի որոշումը, պրակների բաժանումը, տողատումը և այլն), թանաք պատրաստողը, գրիչը, սրբագրիչը (երբեմն գրիչը նաև սրբագրիչն էր), ծաղկողը և ուրիշներ: Մատյանի կազմության համար անհրաժեշտ էին տասնյակ գործիքներ³, որոնք պատրաստվում էին դարձյալ տարբեր անձանց կողմից (գրչության նպատակով կիրառվող գործիքներից մի քանիսի պատկերները տե՛ս նվ.1): Նշյալ աշխատանքները նորություն էին հայ վարպետների համար, ովքեր այդ ամենը հիմնականում քաղում էին տվյալ ասպարեզում արդեն փորձ կուտակած հույններից: Ճիշտ է, ուղղակի վկայություն այն մասին, թե ինչպես են հայ մասնագետները կիրառել հույնների կամ ուրիշների փորձն այս ոլորտում, բացակայում է, սակայն եղած սակավաթիվ վկայությունները ցույց են տալիս, որ դեռևս V դարում գրիշներն ու ծաղկողները ջանք չեն խնայել ստեղծելու լավագույն մատյաններ, որոնք աչքի էին ընկնում նաև իրենց գեղարվեստական ձևավորմամբ: Շվեդ գիտնական Նորդենֆալկն իր աշխատության մեջ նշում է, որ դեռևս V-VI դարերում Կեսարիայի գրչության կենտրոններից Հայաստան է բերվել մի Ավետարան, որն էլ իր հերթին օրինակ է ծառայել հայկական նորաստեղծ Ավետարանների նկարագարդման համար⁴: Ուստի բնական պետք է համարել նաև ձեռագրի մյուս բաղկացուցիչ մասերի նախնական ազդեցությունը հունական ձեռագրերից:

Մատյանի կարևոր միավոր է կազմում հիշատակարանը (եղբ՝ անգլ. colophon, որ ծագում է հուն. κολοφων «գագաթ, ա-

³ Այդ գործիքների գծապատկերները տե՛ս **Ա. Գևորգյան**, Արհեստներն ու կենցաղը հայկական մանրանկարներում, Եր., 1978, պատկերներ XXVII-XXX:

⁴ **Nordenfalk C.**, Die spätantiken Kanontafeln. Kunstgeschichtliche Studien über die eusebianische Evangelien Konkordanz in den vier ersten Jahrhunderten ihrer Geschichte, Textband, Göteborg, 1938, s.273.

վարտ» բարից⁵). «Գրիչները, հայ մատենագրության ասպարեզում, այլ ձեռագիր ընդօրինակություններից բացի, կատարել են շնորհակալ մի այլ գործ ևս. նրանք իրենց ընդօրինակած ձեռագրերի բացատներում կամ տեքստերի վերջերում թողել են գրառումներ և հաղորդել անշափ արժեքավոր պատմական տեղեկություններ ձեռագրի արտագրության հանգամանքների, գրության վայրի, պատվիրատուի, ժամանակակից քաղաքական իրադարձությունների և բազմաթիվ այլ հարցերի մասին»⁶:

Թե երբ և ինչ բովանդակությամբ է հիշատակարանն առաջին անգամ տեղ գտել հայերեն ձեռագրերում, ստույգ վկայություններ չկան. V դարից մեզ ամբողջական ձեռագիր չի հասել: Ե-ԺԲ դարերի հիշատակարանների գրքի առաջաբանում Արտաշես Մաթենոսյանը գրում է. «Եթե Ե և հաջորդ դարերից մեզ ամբողջական ձեռագրերի հիշատակարաններ չեն հասել, ապա այդ ժամանակներից մենք ժառանգել ենք հարուստ մատենագրություն, որոնց առաջաբանները կամ խորագրերը հիշատակարանային տվյալներ են պարունակում մասնավորապես երկի բնույթի, հեղինակի ու ստացողի մասին»⁷:

Ա. Մաթենոսյանի կարծիքով առանձին հիշատակարանի անհրաժեշտությունն այս ժամանակահատվածում թերևս չի կարևորվել, քանի որ դրա բաղադրիչ միավորները գրիչ, վայր և այլն, լրացվում էին այդ շրջանում ստեղծվող գրքերի առաջաբաններում: Իհարկե, անվիճելի է անվանի պատմաբանի այն պնդումը, որ իին երկերի առաջաբանները որոշակիորեն իրականացնում էին նաև հիշատակարաններին հասուլ գործառույթ: Մեր կարծիքով, սակայն, այդ երկու միավորները, չնայած որոշ նմանությունների, այդուամենայնիվ չին փոխարինում միմյանց և ունեին իրենց յուրահատուկ դերը:

⁵ Древнегреческо-русский словарь, составил И. Х. Дворецкий, том I, Москва, 1958, ст. 964.

⁶ *Ա.Գ. Արքահամյան*, Հայ գրի և գրչության պատմություն, Եր., 1959, էջ 379:

⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե-ԺԲ դարեր, աշխատասիրությամբ Ս.Ս. Մաթենոսյանի, Եր., 1988, առաջաբան, էջ ԺԱ:

Մեզ հասած թվակիր ամենահին ձեռագիրը, որն ունի նաև ընդարձակ հիշատակարան, 887 թվականին գրված հոչակավոր Լազարյան Ավետարանն է. «Գրեցաւ սուրբ եւ կենսաքեր Աւետարանս այս ՅԼ.Զ.(887) թուականութեան Հայոց, ի հայրապետութեան Գեղրզայ Հայոց կաքռողիկոսի, եւ յիշիանութեանն Աշոտի իշխանաց իշխանի, և ի տերութեանն Սմբատայ Բագրատունոյ...»⁸:

Նշյալ հիշատակարանը Ա. Մաթևոսյանը համարում է «կատարյալ նմուշ»⁹: Մեկ այլ աշխատության մեջ պատմաբանն այն կարծիքն է հայտնում, թե V դարում մեզանում հիշատակարան գրելու սովորություն չի եղել¹⁰, ուստի IX դարի այս հիշատակարանը եզակի օրինակ է իր դարի համար: Գրեթե նույն ձևակերպումն ենք տեսնում նաև մեկ այլ տեղ. «Զեռագրի գրիչներն ու պատվիրատուները, կազմողներն ու նորոգողները, ձեռագրի վերջում, առանձին հատվածներից հետո, սկսած IX դարից թողել են սեղմ ու համառոտ նշումներ»¹¹:

Վկայակոչելով Նիկոլ Աղբայանի կարծիքը V դարում հիշատակարան լինելու վերաբերյալ՝ Հ. Բախչինյանը գրում է. «Շատ հնարավոր է, որ V դարում գրված և ընդօրինակված մեսրոպատառ ձեռագրերն արդեն ունեցել են հիշատակարաններ»¹²:

Մեր կարծիքով ևս հայերեն մատյաններում հիշատակարանի սկիզբ հավանաբար կարելի է համարել V-VI դարերը, այսինքն՝ հիշատակարան գրելու սովորություն IX դարում արդեն ընդունված երևույթ էր: Սույն պնդումը կարելի է բացատրել այսպես.

⁸ Հիշատակարանն ամբողջությամբ տե՛ս Ա.Ա.Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե-ԾԲ դդ., Եր., 1988, էջ 40:

⁹ *Ա.Մաթևոսյան*, Լազարյան ձեմարանի հնագույն ձեռագիրը, ՊԲՀ, 1973, N1, էջ 128:

¹⁰ *Ա. Մաթևոսյան*, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնադարյան հայ մշակությի ուսումնասիրության սկզբնադրյութ, Եր., 1998, էջ 11:

¹¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Եր., 1976, էջ 815:

¹² Հ. Բախչինյան, Հայկական ձեռագրերի հիշատակարաններ, Եր., 1980, էջ 50:

Ա. Եթե Լազարյան Ավետարանի հիշատակարանը, որ ստեղծվել է 887 թվականին, և իրավամբ կարելի է համարել «կատարյալ նմուշ», ապա մինչև այդ «կատարելություն»-ը, ժամանակի ընթացքում այն պետք է անցներ որոշակի զարգացում. այդօրինակ զարգացումը երևում է նաև հետագա դարաշրջանների հիշատակարաններում՝ ինչպես ծավալի, այնպես էլ բովանդակության առումով. ավելի ուշ շրջանի որոշ հիշատակարաններ նույնիսկ վերաճում են առանձին ստեղծագործությունների:

Կարևոր է նաև մեկ այլ հանգամանք. Լազարյան Ավետարանից քիչ ուշ գրված հայտնի «Ծուլրութի» (974թ.) և «Թարգմանչաց» (966թ.) Ավետարաններում հանդիպում ենք մի ուշագրավ երևույթի՝ հիշատակարանի հանդեպ ձեռագիր կազմողների վերաբերմունքին: Երկու Ավետարանների հիշատակարանների համար էլ ընտրված է գեղարվեստական ձևավորման յուրահատուկ ձև՝ մի դեպքում խաչի, իսկ մյուսում՝ ուղղանկյան (նկ. 2 և 3): Այս և նմանօրինակ մյուս հիշատակարանները ցույց են տալիս, որ դրանց կարևորությունը խորապես զիտակցվել է: Եվ եթե IX-X դարերում հանդիպում են այսպիսի կատարյալ օրինակներ, ուստի կարելի է կարծել, որ հիշատակարան գրելու ավանդույթը ձևավորվել է առավել վաղ: Նախնական շրջանում դրանք հավանաբար եղել են համառոտ հիշատակումներ (կամ հիշատակագրություններ) գրքության վայրի, ժամանակի վերաբերյալ, քանի որ բյուզանդական ձեռագրերին հիմնականում հատուկ չէին Ճոխի հիշատակարանները. երբեմն դրանք քարացած կառույցներ էին, որ անցնում էին մի ձեռագրից մյուսը՝ չունենալով պատմական մեծ արժեք¹³:

Բ. Գրավոր այս հուշարձանների՝ IX դարից առավել վաղ կիրառություն ունենալու օգտին են խոսում նաև այն նախագաղափար կամ հեղինակային հիշատակարանները, որոնք մեզ են հասել ոչ թե անմիջականորեն, այլ միջնորդավորված՝ արտագրվե-

¹³ *Ա.Պ. Կաջդան*, Книга и писатель в Византии, Москва, 1973, ст. 39.

լով ավելի ուշ շրջանում տվյալ ձեռագիրն ընդօրինակող գրիչների կողմից¹⁴:

Գ. Հիշատակարանների ժամանակային քննության հարցում, մեր կարծիքով, զգայի նշանակություն կարող են ունենալ հայկական վիմագրերը: Հիշատակարանի այս երկու ձևերի հիմնական բովանդակությունը նույնն է՝ տվյալ հուշարձանի կառուցման կամ ձեռագրի գրչության ժամանակի, տեղի, կառուցողի կամ գրչի մասին տեղեկություններ հայտնելը՝ մի դեպքում մազաղաթի կամ թղթի վրա, մյուս դեպքում քարի վրա¹⁵: Բացի այդ, ճիշտ է նկատում ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին, որ. «Չկա համարյա ոչ մի հայկական մոնումենտալ հուշարձան, տաճար, մատենադարանային շենք, զավիթ ու այլ եկեղեցական կառուցվածք, պալատ, բերդաշտարակ, վերջապես գերեզմանային կոթող, սահմանաբաժան քար, որ իր վրա չունենա արձանագրություն»¹⁶: Արձանագրություն-հիշատակարան գրելու սովորություն եղել է ի սկզբանե: Ուստի տրամաբանական է, որ ձեռագիրը ևս ավարտին հասցելուց հետո պետք է պարունակել համապատասխան տեղեկություններ: Օրբելին մի հետաքրքիր դիտարկում ունի արձանագրությունների և ձեռագրերի անմիջական կապի վերաբերյալ: Մատնացույց անելով Մարմաշենի եկեղեցու արձանագրությունը (10-րդ դար)` գրում է, որ մոնումենտալ կոթողների արձանագրությունները ևս կարող էին արտագրվել կամ ընդօրինակվել (ինչպես որ սովորաբար արվում է ձեռագրերի դեպքում - հավելումը մերն է), և շատ հավանական է, որ այդ ընդօրինակումները ոչ թե պատերի կամ քարերի վրայից եր արվում, այլ ձեռագրերից¹⁷: Մյուս կողմից ուշագրավ է, որ վիմագրերը երբեմն անվանվել են «հիշա-

¹⁴ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե-ԾԲ դարեր, աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Եր., 1988, էջ ԾԴ-ԾԵ, **Հ.Գ. Բախչինյան**, նշվ. աշխ., էջ 51-53:

¹⁵ Վիմագրերի հիմնական բովանդակության մասին տե՛ս **Ս.Ա. Ավագյան**, Վիմագրական պրատումներ, Եր., 1986, էջ 8-15:

¹⁶ Դիվան հայ վիմագրության, հ. I, Անի քաղաք, կազմեց **Հ.Ա. Օրբելի**, Եր., 1966, էջ IX:

¹⁷ Նշվ. աշխ., էջ X:

տակարան», ինչպես օրինակ՝ Անիի Աբուխանմ Եկեղեցու հետևյալ արձանագրության մեջ. «ԺԷ. ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ԳՐԵՑԱԻ ՅԻՇԱ-
ՏԱԿԱՐԱՆ ԱՊՈՒԽԱՆՍ ԻՇԽԱՆԻ, ՈՐ ՏՈՒԵԱԼ Է ԶՀՈԳՈ ԹՈ-
ՇԱԿ Ի ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՄ... ԵՒ ԵԹԷ ԶՅԻՇԱՏԱԿՄ ԶԱՅՍ ԽԱ-
ՓԱՆԷ, ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԱԼ ԷՂԻՑԻ Ի ԳԱԼՍԵԱՆՆ ՈՐԴՈՅՆ ԱՍ-
ՏՈՒԾՈՅ...»¹⁸ (ընդգծումները մերն են): Սույն արձանագրությանն
անդրադառնում է նաև Հ. Քախչինյանը հայկական ձեռագրերի
հիշատակարաններին նվիրված իր գրքում¹⁹:

Հայերեն վիմագրերից ամենահինը համարվում է Տեկորի տաճարի արձանագրությունը, և ըստ այդմ Է՝ այստեղ առաջին անգամ երևում են մեսարոպյան այրութենի տառաձեկությունները: Արձանագրության մեջ թվական նշված չէ, մասնագետների կարծիքով տաճարը կառուցվել է V դարում: Առաջինը համարվող այդ արձանագրությունը պարունակում է այն հիմնական տեղեկությունը, որ հատուկ է նաև ձեռագիր հիշատակարանին. բացակայում է միայն թվականը: Արձանագրությունը գիտական գրականության մեջ հանդիպում է տարբեր ընթերցումներով. ստորև ներկայացնում ենք այն՝ ըստ Կ. Ղաֆաղարյանի ընթերցման.

1. Սահակ Կամսարական շինեաց զայս վկայարան սրբոյ Սարգսի

2. յիւր բարեխաւութիւն, եւ բոլոր ազգիս, եւ ամուսնի, եւ որդեկաց, եւ սիրելեաց (եւ)

3. Եւ հիմնարկեցաւ տեղիս ի ձեռն Յոհանու հայոց կաթաղիկոսութեան, եւ Յոհանու Արշարունեաց

4. (Ե)պիսկապոսի, եւ Տայրոնի՝ Տեկորոյ վանաց երիցու, եւ Մանանայ հազարապետի, Ուրանայ Հոռոմի, որ շ//²⁰:

¹⁸ Նշվ. աշխ., էջ 34:

¹⁹ Հ. Գ. Քախչինյան, Հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները, Եր., 1980, էջ 5:

²⁰ Կ. Ղաֆաղարյան, Տեկորի տաճարի V դարի հայերեն արձանագրությունը և Մեսարոպյան այրութենի առաջին տառաձեկը, ՊԲՀ, 1962, N 2, էջ 51-52: Արձանագրությունն այլ հերթականությամբ է ընթերցում Գ. Յովսէփեանը, տե՛ս Գրչութեան արուեստը հին հայոց մեջ, մասն Գ. Քարտեղ հնագրութեան, Վաղարշապատ, 1913, էջ 5:

Հնարավոր է, որ նախապես հիշատակարան գրելու ավանդույթը դրսնորվել է վիմագրերում, ապա անցել ձեռագրերին:

Հիշատակարանը ձեռագրում հաստատվելուց հետո զարգացման յուրահատուկ շրջաններ է ունեցել՝ անմիջաբար առնչվելով գրիչների կրթվածության աստիճանի, մտքի թոփշի և իհարկե, պատմա-քաղաքական ու հասարակական տարբեր երեւույթների հետ:

Գրիչները տարիներով ուսանում էին գրչության կենտրոններում, վանքերում, ընդօրինակում բազմաթիվ ձեռագրեր: Այս կենտրոններում առաջնային տեղ էր հատկացվում հենց գրչության արվեստին: Այն ոչ միայն գեղեցիկ գրելու, այլև առաջին հերթին անսխալ և քերականորեն ճիշտ աշխատանք էր ենթադրում: Միջնադարյան Հայաստանի գրչության կենտրոններում շատ է կարևորվել հատկապես քերականության ուսուցումն ու որա նշանակությունը: Այս առիթով Գր. Մագիստրոսը գրում է. «...քերականութեամբ լինել հմուտ ամենայն իմաստից և իստրութեամբ մաքրել զրան և զրայ և զգիր մաքուր և զժիտ առաստ-թեամբ»²¹: Այդ նպատակով է, որ գրիչները հատկապես ընդօրինակման համար ընտրում էին այսպես կոչված «նախազաղափար օրինակ», որը որպես կանոն «ընտիր և ստուգ օրինակ» էր համարվում: Նույնիսկ լիակատար թվացող, գրեթե ոչ մի սխալ չունեցող ձեռագրում, որտեղ գրիչը «ոչ թե գրել, այլ գծագրել, նկարել է»²², նա իրեն համարում է անարհեստ, անվարժ, փծուն:

Գրչության կենտրոնների զարգացումն իր խոր կնիքն է թողնում հետագա դարերի ձեռագրակերտման աշխատանքներում, որի վկայությունն են նաև հիշատակարանները. Վերջիններս շարունակում էին ընդարձակվել՝ ընդգրկելով ոչ միայն գրչի, այլև վերջինի հարազատների մասին տեղեկություններ, տարբեր երեւույթների նկարագրություններ՝ երկրաշարժ, մորեխների հարձակում, թշնամիների կողմից կեղեքում, ցուրտ, մութ և այլն: Ահա

²¹ **Н. Адониц.** Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроградъ, 1915, ст. 226.

²² **Ա. Գ. Արքահամբան.** Հայոց գիր և գրչություն, Եր., 1973, էջ 303:

մի դիպուկ նկարագրություն, թե ինչպիսի պայմաններում են սովորաբար աշխատել գրիչները. «Անմեղադիր լերուր վասն խոշորութեան զրիս, զի ժամանակս ձմեռ էր, և խուցս մութն և ցուրտ, և նիւթս պակաս, և թանաքս աւեր. և իմ պիտոյքն ոչինչ այլ, բայց միայն ժամաք հաց, և խոցած ներքինս ի բանսարկուէն և արտաքինս՝ ի բնութեան տկարութենէ» (ԺԵ,Բ,231): Հաջորդ հիշատակարանում նկարագրվում է մորելսների առատությունը, և թե ինչպես են վերջիններս վնաս հասցնում զյուղատնտեսությանը. «Ի յՊ. և ի ԿԸ. թվականին (1419) եկն մարախ սաստիկ, բստ անչափութեան աւազոյ ծովու, բայց ի յաւուրս հնձոցն եկն և իրք մի կերաւ զվաստակն և իրք մնաց, և ձգեաց զերմն իւր յերկիր և միւս այլ տարին ձագն ելաւ և իխստ աւէր էած» (ԺԵ,Ա,375): Մեկ այլ հիշատակարանում կարդում ենք. «Ո՞հ, ոհ դառն ժամանակիս, դարձեալ աղացնմ, զի անմեղադիր լինիցիք, զի շաղամով մալէզն²³ և կորեկէ ճարճն օգնական եղի մեզ ի զրելն» (ԺԵ,Ա,89):

Համառոտ և միայն գրչության ժամանակի ու վայրի մասին տեղեկություններ հաղորդող հիշատակարանները միջնադարում փոխարինվում են ընդարձակ ու մանրամասն նկարագրություններով, ինչպես վերոքերյալ օրինակները: Դրանց ավարտին գրիչները թախանձում են հիշել ոչ միայն իրենց որպես «անարժան ու անտաղանդ» գրչի, այլև իրենց ծնողներին, հարազատներին և բոլոր նրանց, ովքեր ինչ-որ կերպ օգնել են գրչին իր կյանքի ընթացքում կամ ել ձեռագրի պատրաստման ժամանակ²⁴. «...ըստացայ զսա յիշատակ ինձ... և զԿրծանեց զամէն ժողովուրդն՝ զայր և զկին, զծէր և զողայ, զայզապան և զամենայն աշխատատոր, որք մեզ մէկ կտոր հաց բերելով, կամ մէկ քարեղէն ապուր, և կամ մէկ փառչ ջուր տալով» (ԺԵ,Ա,462-463): Գրիչները քաջ գիտակցում եին իրենց կատարած աշխատանքի՝ կազմած կամ ընդօրինակած ձեռագրի արժեքը, և որ այն ծառայելու է նաև զալիք սերունդնե-

²³ Այսուրով պատրաստված կերակուր:

²⁴ Գրիչների կողմից հիշատակվող հիմնական անձանց նշելու համար կազմել ենք համապատասխան գծապատկեր, տե՛ս էջ 37 (գծապատկեր 1):

թին: Ահա թե ինչու աշխատանքի ավարտին նրանք համոզված էին հետևյալում.

Ձեռքըս փրտի ի հող դառնա
Գիրս յաւիտեան կայ և մնայ²⁵:

Այս համառոտ, բայց խոսուն հիշատակարանը հատուկ է ոչ միայն հայ գրչին, այլև հանդիպում է տարբեր ազգերի գրիչների մոտ²⁶:

Ուշագրավ է, որ առավել կենդանի և խոսուն լինելու համար միջնադարում երբեմն հիշատակարանն արտահայտվում էր մանրականկարի տեսքով: Այսինքն՝ ծաղկողն իր հերթին նկարում էր ձեռագրի ստացողին կամ այլ անձանց, ապա մանրանկարի կողքին իր կամ գրչի կողմից թողնվում էր հիշատակարան-հիշատակագրություն, որով դարձյալ խնդրում էին հիշել իրենց (նկ. 4): Սովորաբար հիշատակագրություններն աչքի են ընկնում իրենց սեղմությամբ, որոնք կազմված են լինում մեկ կամ երկու նախադասություններից: բովանդակային առումով դրանք հիմնականում հիշատակության արժանանալու թափանձանք են:

Հետաքրքիր են կազմի վրայի հիշատակարանները ևս, որոնք հաստատում են միջնադարում հիշատակարանի դերն ու կարևորությունը: Մյուս կողմից ցույց են տալիս, թե ժամանակի ընթացքում ինչպիսի փոփոխությունների է ենթարկվել հիշատակարան գրելու ընդունված «կանոններ», որով հիշատակարանը սովորաբար գրվում էր ձեռագրի կամ նրա մեջ մտնող որևէ միավորի ավարտին²⁷ (նկ. 5):

Ձեռագրում հիշատակարանի կարևորությունը, անկախ գրչի կրթական մակարդակից, ստիպում է, որ գրչության կենտրոններում աստիճանաբար ձևավորվեն հիշատակարանի կադապարներ:

²⁵ Եր. Լալայեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, պրակ Ա, Թիֆլիս, 1915, էջ 32:

²⁶ Կաշդան Ա.Պ., նշվ.աշխ. էջ 39:

²⁷ Կազմերի վրայի հիշատակարանների վերաբերյալ տե՛ս Գ. Յովսեփիեան, Մի հայ արուեստի և մշակոյթի պատմութիւններ, Հալէպ, 1930: Ա. Մալխասյան, Սուրբ Էջմիածնի մետաղէ կրկնակազմերը, պրակ Ա., Էջմիածին, 2011:

Բազմաթիվ հիշատակարանների ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք բառագործածության և ընդհանրապես ձևի առումով բավական նմանություններ ունեն՝ անկախ այն հանգամանքից, թե ձեռագիրն ինչ բովանդակություն ունի՝ Ավետարան, Մաշտոց, Բարգիրք և այլն: Այդպիսի օրինակները հաճախադեպ են: Ահա այդպիսի հիշատակարաններից մեկ օրինակ.

Աւետարան, 1469թ., գրիչ, վայր՝ անհայտ	Աւետարան, 1469թ., գրիչ՝ Յո- վանէս, վայր՝ Գամալիելի վանք
«Արդ, կատարեցաւ աստուածախաւ և տիեզերաքարող Աւետարանս ի խնդրոյ պատուական և հաւատարիմ տանուտրոջն Յոհաննիսին, որ վառեալ էր հաւատով և սիրովն, որ ի Քրիստոս Յիշուս, և ետ գրել զառլրք Աւետարանս յիշատակ իւրն և ծնաւդացն Յովհաննիսին, և մաւրն Արուսին...» (ԺԵ,Բ,295):	«Արդ, կատարեցաւ աստուածախաւ և տիեզերաքարող Աւետարանս ի խնդրոյ աստուածաւէր և հաւատարիմ տանուտրոջն՝ Սոաքելին, յիշատակ իւրն և ծնաւդաց իւրոց Շատարեւին, և մաւրն Նազ-Խարունին և կողակցին՝ Սարգսին...» (ԺԵ,Բ,293):

Սա ենթադրել էր տալիս, որ գրավոր այս հուշարձանն իբրև ձևավորված ժանր և ձեռագրի բաղկացուցիչ մաս պետք է ունենար նաև ձևավորված կառուցվածք, որի հիման վրա էլ շարադրվում էր հիշատակարանը: Արդեն XV դարում (հնարավոր է նույնիսկ ավելի վաղ) կարող ենք ասել, որ հիշատակարանն ուներ կաղապար, ուստի գրիչները հիմնականում փորձում էին չշեղվել այդ ընդհանուր կաղապարից: Այն, որ հիշատակարանն ուներ ընդունված կառուցվածք և ձև, հաստատվում է Մատենադարանում պահվող ձեռագրերից մեկում գտնված հետևյալ փաստով. 1476 թվականին Երուսաղեմում կազմված ժողովածու-մանրուսմունքի 181թ էջին տեսնում ենք մի հետաքրքիր նյութ: Պետք է

նշել, որ սույն կաղապարը հանդիպում է ոչ թե ձեռագրի վերջում՝ որպես հիշատակարան, այլ ճիշտ հակառակը, գրված է բովանդակության մեջ՝ որպես առանձին միավոր, որ անհրաժեշտ է սովորել:

Ստորև ամբողջությամբ ներկայացնում ենք այն՝ թավ տառերով ընդգծելով զրչի կամ ստացողի կողմից լրացնելիք հատվածները.

«[Փ]առք եզակի տերութեանն և եռակիւսակ դաւանութեան: Համագոյ, համապայծառ, համագաղափար, զուգակշիռ, վըսեմագոյ, ինքնազոյ էռութեանն և միութեանն Զօր և Որդոյ և Հոգուն Սրբոյ, այժմ և անպայմանն յաւխտենիր, ամէն:»

Արդ յանգ ելեալ աւարտեցաւ հոգիաբուխ մատեանս, որ կոչի Մանրուսումն ի շրջագայութեան Հայոց տումարի (**այս չափ**), ի գաւառու (**այս անուն**), ի հայրապետութեան տեառն (**այս անուն**), ի յերկնահանգետ և ի գերահոչակ և ի հրեշտակաձեմ և յաստուածաբնակ վանքս, որ կոչի (**այս անուն**), որ նման է Վերինն Երուսաղէմի, ընդ հովանեաւ (**այս անուն**), ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս (**այս անուն**), որ է վարուքն մաքուր, բնութեամբ հեզ՝ լեզուան քաղցր, սրտիւն առատ, իմաստուն, որպէս Աբրահամ (**ոք չափ կամիս, ասայ**), առ ոտս (**այս առաջնորդի**), ձեռամբ յոգնամեղ և անարհեստ զրչի (**այս անուն**):

Արդ ստացաւ կրօնաւոր ոմն (**այս անուն**), որ է ժիր և արի ի գործս առաքինութեան, անապատասուն, վարժեալ և սնեալ առ ոտս (**այս անուն**), իբրև զլապտեր վառեալ ի մեջ եկեղեցւոյ, և իբրև զանուշահօս խունկ հաճոյացեալ Աստուծոյ, իբրև ծիծառն բանաւոր կանգնեալ ի մէ[ջ] տաճարի, և որպէս զմ[ե]ղու կարօտեալ երկնային ցողին, այսպէս և սա ցանկացաւդ եղի այսմ գրոցս և ետ գրել զաա ի վայելումն անձին իւրոյ, և ի յիշատակ ծնաւղաց իւրոյ:

Արդ աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք սմա, ընդ նմին և զիս զանարժան զծաւոս (**այս անուն**), որ կամաւն Աստուծոյ սկսայ և աւզնականութեամբ նորին կատարեցի, յիշեցէ՛ք Աստուծուած ողորմայի միով, զի կարող է Աստուծ ի ձեռն այլոց՝ այլոց ողորմութիւն առնել, և ձեզ դիւրին է ասելն և մեզ կարի պիտանի,

և ձեզ յիշողացդ և մեզ յուսուցելոց ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած»²⁸:

Հիշատակարանին անմիջապես հաջորդում են (182աբ էջեր) նաև բառեր, բառակապակցություններ, հոմանշային շարքեր և հիշատակարանին հատուկ ոճեր, որոնք առավել հաճախ են հանդիպում հիշատակարաններում՝ «քաղձալի եղբայրք, սրբազն մարուր քահանայք, նուսատ սիրով քահանայ, լուսառուք առաքելական աթոռոյ, ամոլք հաւատոյ, աստուածանման, աստուածատիպ, քրիստոսապսակ, կամ ...քաղձալի և հոգելից սրբազն արհեպիսկոպոս, նուսատ (անունը քաց է թռղնուած) վեհիցդ վեհագունեաց և քաջամիտ հոեսորաց, պանծալի րարունապետաց և աստուածաբան իմաստափրաց...»:

Հետագա դարերի ընթացքում (16-20-րդ դարեր) հիշատակարանների կազմության սկզբունքները ձևային առումով զգալի փոփոխությունների չեն ենթարկվում: Հիմնական փոփոխությունը բովանդակային էր՝ պայմանավորված ժամանակաշրջանի հասարակական և պատմական զարգացումներով և տեղաշարժերով: Այդ են վկայում նաև տպագիր գրքերում հանդիպող բազմաթիվ հիշատակարաններն ու հիշատակագրությունները²⁹:

Ամփոփելով հիշատակարանի սկզբնավորման ու զարգացման ընթացքի վերաբերյալ մեր քննությունը՝ հանգում ենք հետևյալ եզրակացությունների.

1. Հայերեն հիշատակարանը ձեռագրում տեղ է գտել մատյանի կազմման առաջին օրերից՝ V-VI դարերում՝ դառնալով ձեռագրի կարևոր բաղկացուցիչ միավոր: Մեր կարծիքով, ժամանակի ճշգրտման հարցում էական նշանակություն ունեն հայերեն վիմագիր արձանագրությունները, նախագաղափար հիշատակարանները: Գրավոր այս հուշարձանների նախօրինակների

²⁸ ՍՄ հմք 2335, 181բ-2բ: Հիշատակարանի այս կադապարն առաջին անգամ հրատարակել է Ա.Մաթևոսյանը, տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԾԲ դարեր, Եր., 1988, էջ ԾՀ (ծանոթագրության մեջ):

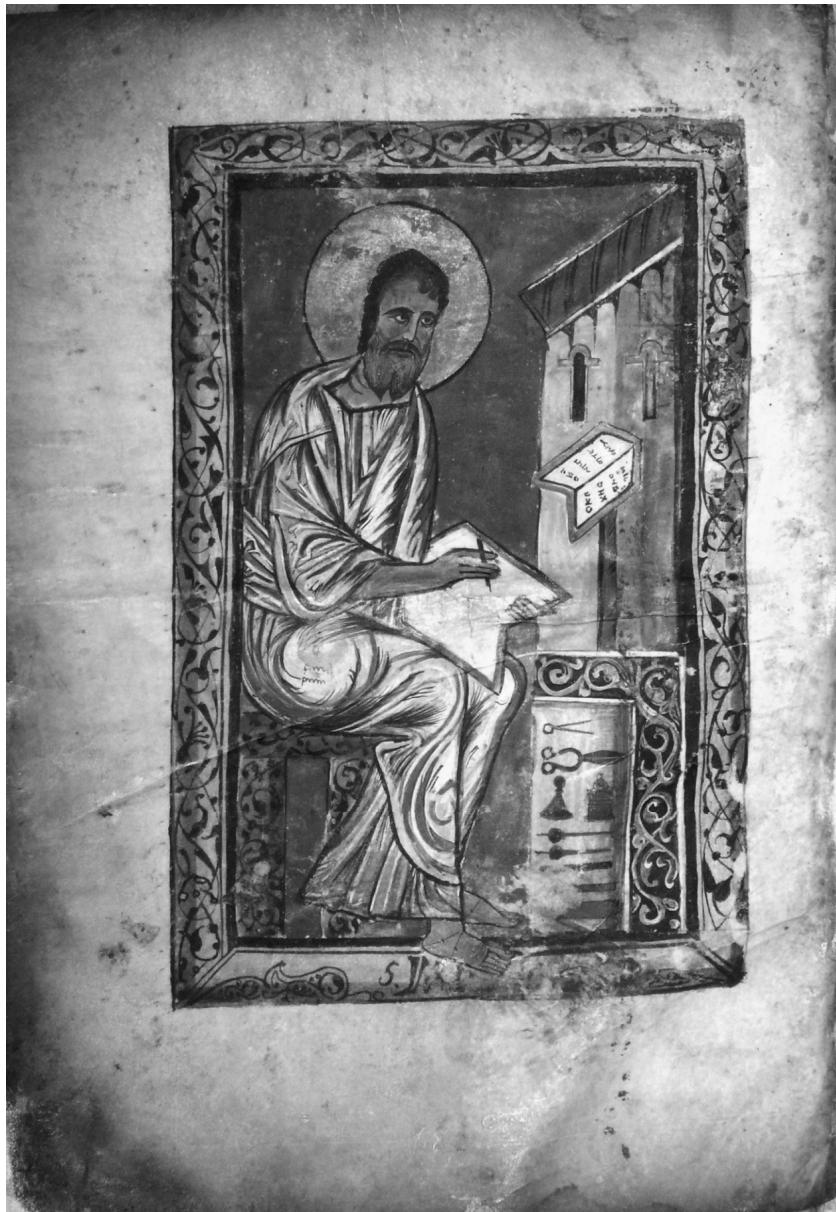
²⁹ Այս մասին տե՛ս և Ն. Պողոսյան, Հայ հնատիպ գրքերի ձեռագիր հիշատակագրություններ (1512-1712), Եր., 2012:

վրա հնարավոր ենք համարում նաև հունական ձեռագրակերտման ավանդույթների ազդեցությունը:

Չնավորվելով V-VI դարերում և ժամանակի ընթացքում ենթարկվելով գրավոր մշակման՝ IX-X դարերում ստեղծվում են հիշատակարանների օրինակելի նմուշներ, որոնք կրում են արդեն գրիչների հատուկ վերաբերմունքը:

2. Դարերի ընթացքում հիշատակարանը, որպես գրական և լեզվական իրողություն, անցել է զարգացման խնդնուրույն ուղի՝ արտացոլելով հայ ժողովրդի կյանքի և պատմության այնպիսի մանրամասներ, որոնք տեղ չեն գտել պատմիչների երկերում: Հիշատակարանը կրել է նաև մի շարք փոփոխություններ ինչպես ձևային, այնպես էլ բովանդակային առումով. այն հանդիպում է ոչ միայն ձեռագրի տարբեր հատվածներում, այլև կազմի վրա:

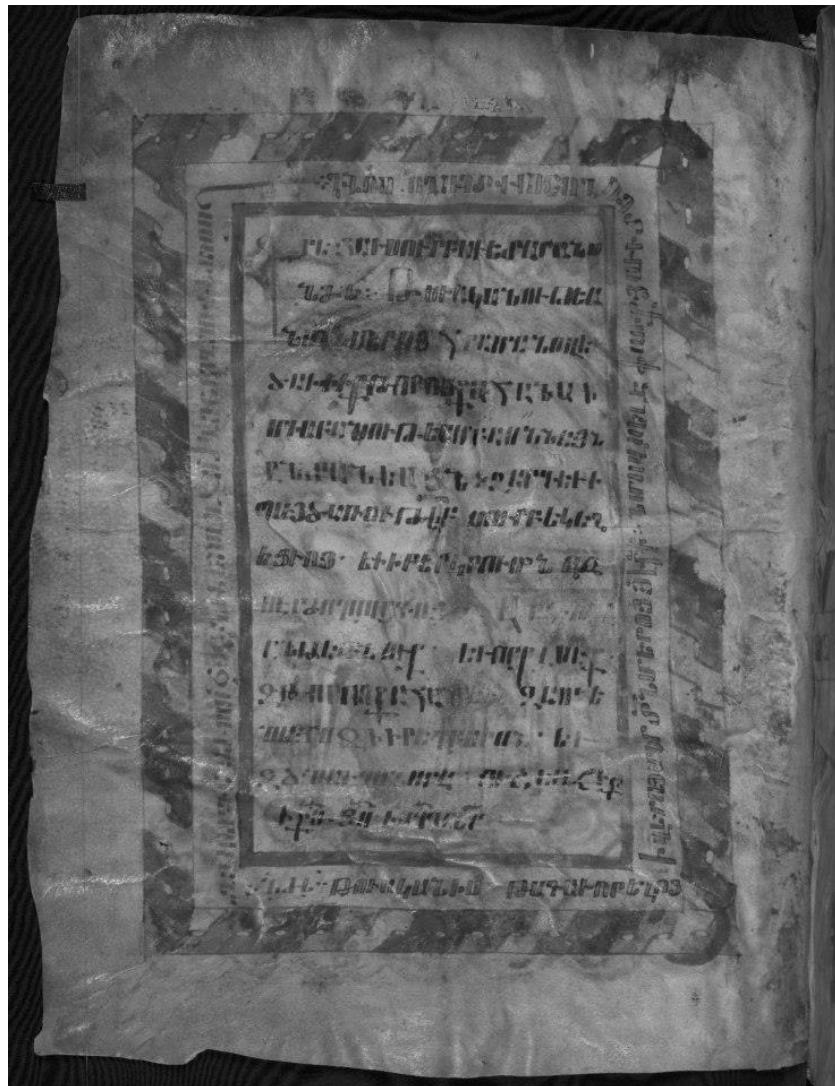
3. XIV-XV դարերում (գուցե ավելի վաղ), անկախ գրչի կրթական մակարդակից, ձեռագրում հիշատակարանի կարևորությունը ստիպում է, որ գրչության կենտրոններում աստիճանաբար ձևավորվեն հիշատակարանի կաղապարներ, որոնք իրենց ազդեցությունն են թողնում գրիչների լեզվի վրա:

Նկ.1, Ավետարան, 1211թ., Հաղբատ, ՄՄ 6288, 18թ

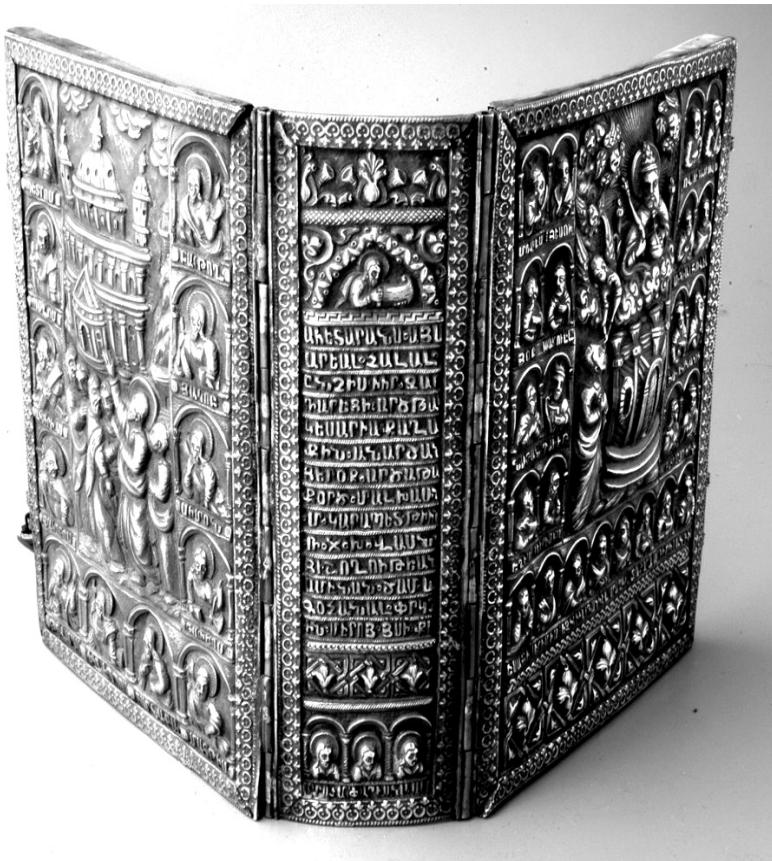
Նկ. 2. Ավետարան, 974թ., Սուլըռութ, Վրաստան
(լուսանկարը Հրայր Բագեհի)

Ակ. 3. Թարգմանչաց Ավետարան, 96թ., Մեծ Բրիտանիա,
Ուոլթերսի թանգարան, ՀՊ 537
(Լուսանկարը՝ Հայ մատենագրութեան թուանշային գրադարանի)

Նկ. 4. Ավետարան, Հիգան, 1402թ., ՍՍ 5562, 10ա

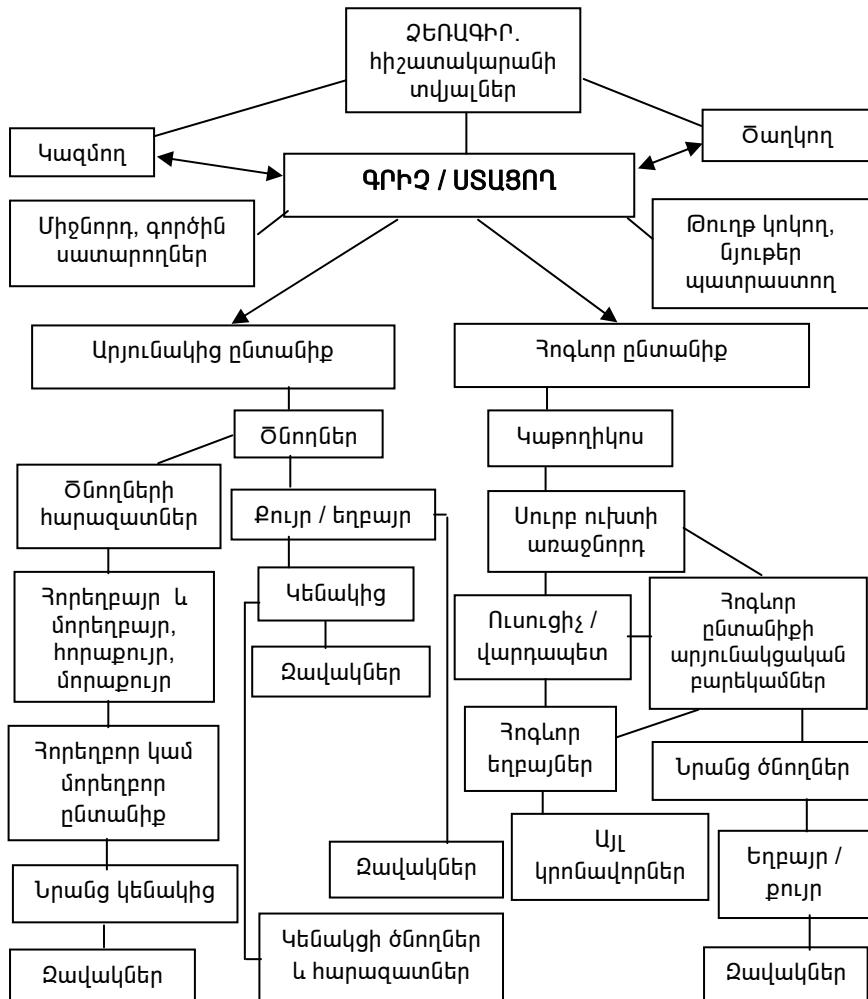

Նկ. 5. «Ծովի Ավետարան», 1332թ., Երուսաղեմ³⁰

³⁰ Հմբ 2649/94 - Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. ութերորդ, կազմեց Նորայր արքեպոս. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1977, էջ 276: Ակարի հրատարակությունը տես՝ ս Armenian art treasures of Jerusalem, edited by Bezalel Narkiss in collaboration with Michael E. Stone, historical survey by Avedis K. Sanjian, managing editor: Alexander Peli, Massada Press, 1979 (տիտղոսաթերթի նկարը): Կազմի մասին տես՝ ս նաև Գ. Յովսեփեան, Մի էջ հայ արուեստի և մշակոյթի պատմութիւնից, Հալէպ, 1930, էջ 30-34: Լուսակարը՝ Հայ մատենագրութեան թուանշային գրադարանի:

Գծապատկեր 1.

(Հիշատակվող հիմնական անձինք)

Khachik Harutyunyan – *History of Armenian Colophons.* – A colophon is a short text added to a manuscript. It may take the form of a page or pages bound in at the end, or it may be written on last page.

The Armenian colophons have been introduced into the manuscript since their origin, i.e. the 5th- 6th centuries, becoming an indispensable constituent unit of the manuscript. The further development of colophons brought into the emergence of the pattern, which, in its turn, had its impact on the scribes' language as well.

Хачик Арутюнян – *История армянских колофонов (памятных записей).* – Армянские колофоны появились с первых же дней возникновения рукописной книги, в V-VIвв., став её важной составляющей частью. Мы считаем, что армянские эпиграфические надписи имеют важное значение в вопросах датировки первичных колофонов.

Последующее развитие колофонов приводит к возникновению шаблонов, которые влияют на язык переписчиков.

Բանալի բառեր: Հայկական ձեռագրեր, հիշատակարաններ, կաղապարներ, գրչության կենտրոններ, զրիշներ, պատմություն:

Ключевые слова: Армянские рукописи, памятные записи, формы, скриптории, переписчики, история.

Key words: Armenian Manuscripts, Colophons, Formulae, scriptorium, scribes, history.

ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԵՐԻ ՈՃԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ ՏԵՐՅԱՆԻ ՉԱՓԱՇՈՅՈՒՄ

ՄԵՐԻ ՀՈՎՀԱՆԻՍՅԱՆ (Երևանի պետական համալսարան)

Գրողի լեզվական արվեստն ուսումնասիրելիս հետազոտողները շատ անգամ մեծ ուշադրություն են դարձնում լեզվի ժողովրդայնության հարցին՝ մանրազնին քննելով հեղինակի խոսքարվեստում տեղ գտած բարբառային, ժողովրդախոսակցական բառերն ու բառաձևերը։ Լեզվի ժողովրդայնությունը, անշուշտ, զգալիորեն պայմանավորված է բարբառային, ժողովրդախոսակցական բառերի հմուտ օգտագործմամբ, սակայն, ինչպես նկատում է Արտ. Պապոյանը, «...դրանից չի կարելի բխեցնել, թե ժողովրդական չի կարող լինել այն գրողների լեզուն, ովքեր խուսափում են բարբառներից ու ժողովրդական ձևերից և նախապատվություն են տալիս «մաքուր» գրական արտահայտություններին...։ Խսկական գրողը, եթե իրոք նա մեծ արվեստագետ է, այս դեպքում էլ կգտնի այլոց համար անսպասելի ու անմեկնելի, միայն իրեն հայտնի լեզվական միջոցների ու գույների այն գաղտնի խաղը, որը խոսքին կհաղորդի կենդանություն ու հյութեղություն, ինչն անհրաժեշտ է լեզվի ժողովրդայնացման համար»¹։ Ասել է թե՝ գրողը կարող է բարբառային, ժողովրդախոսակցական բառ ու բառաձև չգործածել, բայց նրա խոսքը կարող է լինել ժողովրդական։ Լեզվին «ժողովրդայնություն տվողը բառերը չեն, – գրում է Գ. Սևակը, – այլ հարազատ, ժողովրդային լեզվամտածողությունը, պարզ, ոչ շինծու լեզուն, որ տրվում է հարազատ ժողովրդի կենդանի խոսքի ուշադիր դիտումով և հմուտ օգտագործմամբ»²։ Նույնիսկ Վահան Տերյանը, որի մշակված լեզուն գրական լեզվի փայլուն օրինակ է, չի խուսափել բարբառային ու ժողովրդախոսակցական բառերից։ «Տերյանի կազմած բառերի մի

¹ **Արտ. Պապոյան**, Պարույր Սևակի չափածոյի լեզվական արվեստը, Ե., 1970, էջ 26:

² **Գ. Սևակ**, Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Ե., 1948, էջ 124:

մասը, – ինչպես նշում է Վ. Առաքելյանը, – իրենց ձևով ու արտահայտչական բնույթով բնավ չեն տարբերվում ժողովրդախոսակցականից. իսկ այսպիսի բառերը թափ ու թոփչք են տալիս Տերյանի չքնար խոսքին»³:

Տերյանական լեզվում հանդիպում են Կարնո բարբառի Զավախիքի խոսվածքի, ինչպես նաև Արարատյան բարբառի մի շարք խոսվածքների բառեր և ընդհանրական հատկանիշներ: Ստեղծագործության վաղ շրջանում բանաստեղծը, հետևելով Թումանյանի և Իսահակյանի լեզվական ավանդույթներին, հրապուրվել է գրական լեզուն ժողովրդայնացնելու ուղղությամբ: Հետագայում, սակայն, ժողովրդախոսակցական լեզվի ազդեցությունն աստիճանաբար նվազել է, և Տերյանը նախապատվությունը տվել է գրական լեզվին: Բանաստեղծը վերամշակել է իր ստեղծագործությունները՝ բարբառային ու ժողովրդախոսակցական բառերը թողնելով միայն այն բանաստեղծություններում, որոնց բովանդակությունը պայմանավորում է դրանց գործածությունները:

Բարբառային բառերի գործածությամբ Տերյանն առավել արտահայտիչ ու կենդանի է դարձնում բանաստեղծական խոսքը, նրան հաղորդում է ոճական մեծ լիցք: Բարբառները եղել և մնում են մեր լեզուն սնող հիմնական աղբյուրներից մեկը: Հայերենի բազմաթիվ բարբառներ դեռևս պարունակում են գրական լեզվի կողմից չյուրացված հարուստ բառապաշար, որի՝ գրական լեզու մուտք գործելու ուղին, բնականաբար, մնում է գեղարվեստական գրականությունը: Տերյանը բարբառներից ու համաժողովրդական լեզվից վերցրել է այն, ինչը դրական է և նպաստում է խոսքի հուզականությանն ու արտահայտչականությանը: Սա գեղարվեստական խոսքին ներկայացվող էական պահանջներից մեկն է: Այսպես՝ **շվար** (ՄԱ, I, 50), **հանար** (ԱԷ, II, 115), **մուժ** (ԵՆ, I, 250), **աշունք** (ԳՀ, I, 118), **ծեզ** (ԱԷ, II, 141), **մանկութ** (ՄԱ, I, 59), **հավը** (ԱԷ, II, 68), **նազ** (ՄԱ, I, 28), **նանիկ** (ԱԷ, II, 50), **վառման** (ՈՇ, I, 218), **ժեռ** (ԱԲ, I, 263), **զինով** (ՈՇ, I, 216), **դի** (ՈՇ, I, 155), 284), **օրի-**

³ Վ. Առաքելյան, Ավետիք Իսահակյանի պոեզիայի բառապաշարի ոճաբանական առանձնահատկությունները, Ե., 1954, էջ 17:

նենք / օրինեք (ԱԷ, II, 119, ՈՀ, I, 187), **հիացը** (ՄԱ, I, 83), **ասղտել** (ԱԷ, II, 48), **խոնջած** (ԱԷ, II, 40), **բեզարած** (ԱԲ, I, 267), **պահվուծ** (ՄԱ, I, 30), **երթալ** (ԱԲ, I, 282), **հերիթ** (ԱԷ, II, 88), **էզուց** (ԱԷ, II, 110) բարբառային բառերն ու բառաձևերը բանաստեղծական խոսքում նուրբ ու հոգեբանական երևույթներ դրսերող լեզվական անփոխարինելի միավորներ են: Դիտարկենք օրինակներ.

Ժեռ սարի կրծքից դու դուրս ես թռչում,
Սառույցը ճեղքում – գոհարներ ցողում... (ԱԲ, I, 263)

Ընկերըս գարշ մի, **գեշ** սարդ,
Ոստայն է, չարը, հյուսում... (ԱԲ, I, 288)

Ակնհայտ է, թե ինչքան մեծ նշանակություն է տվել բանաստեղծը նշված բառերի իմաստաբանական կողմին. **ժայռ** բառից այշէ հնյունափոխությամբ կազմված **ժեռ** բառը իմաստային ու արտահայտչական կողմով տարբերվում է իր գրական հոմանիշներից. այն ոչ միայն նշանակում է «ժայռ», այլև «ամուր», «կարծր», ընդ որում՝ վերջինները չունեն **ժեռ** բառի արտահայտչականությունը: Ուշագրավ են նաև **գեշ** բառի իմաստային առումները: Արեւկելահայերենում գրական հնչեղություն ստացած այս բառի «տգեղ», իսկ արևմտահայերենում «վատ» իմաստի դիմաց բարբառներում ունենք «վտանգավոր» իմաստը⁴, որն էլ գործածության մեջ է դրել բանաստեղծը՝ մի կողմից անժխտելի ոճական լիցքով ընդգծելով բարիմաստը, մյուս կողմից արտահայտելով զգացական-դասողական վերաբերմունքի նրբերանգներ:

Վերահաս մահվան ներշնչմամբ գրված «Գինով եմ, զինով եմ ես էշ...» բանաստեղծության տողերում ժողովրդախոսակցական ու բարբառային բառերը նուրբ երաժշտականությամբ և թախծուու ու քնրուշ զգացմունքայնությամբ հագեցած գեղեցիկ պատկեր են ստեղծում.

Գինով եմ, **զինով** եմ ես էշ,
Ժեթև եմ, անհոգ, լեզվանի...

⁴ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 1, Ե., 1969, էջ 384:

Բայց դեռ երգն իմ երգում է տենդում –

Օ, երա՛ զ է, երա՛ զ ու երա՛ զ...

Իսկ ներսում իմ, ներսում մի ասեղ

Ասղոռում է – ննջե՛ լ առհավետ... (ԱԷ, II, 48)

Բառաշղթայում ոճական ինքնատիպ արժեքով է հատկանըշվում «ասեղով ծակծկել» իմաստով գործածված բարբառային **ասղոռէլ** բառը, որը Տերյանի բանաստեղծությունների որոշ հրատարակություններում սխալբար տպագրվել է «աստղել» կամ «ասղնտել»⁵ տարբերակներով: Նշենք, որ Հ. Աճառյանի «Գավառական բառարանում» **ասղոռէլ** բառն ամրագրված է միայն **ասղնտել** ձևով⁶: Կարն բարբառում, ինչպես նշվում է, **ասղոռէլը** հանդիպում է երկու տարբերակով՝ «ասխրդէլ» և «ասխրնդէլ»⁷:

«Մթնշաղի անուրջների» բանաստեղծություններից մեկում գործածված **պահկոտած** (**պահկոտիլ**) բայի վերաբերյալ հետաքրքիր տեսակետ է հայտնում Ա. Աբրահամյանը՝ վկայակոչելով նշված բառի տերյանական գործածության օրինակը՝ «Հեռածավալ անհայտներում **պահկոտած** Գալիք օրերն անհուն, անտես ինակարում...» (ՄԱ, I, 30): Ըստ լեզվաբանի՝ Ժամանակակից հայերենում -տ- և նրանով բաղադրյակած -րտ- բազմապատկական ածանցների գործադրումը մի շարք բայերի ածանցագուրկ ձևերում թեպետ «սովորական և ընդունված չէ, բայց կրավորական տիպարի մեջ հնարավոր և ընդունելի է»⁸: Այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ չեզոք սեռի **պահկոտէլ** (**պահկոտիլ**) բայը, որն այսօր գործածական է արևմտահայերենում, զուտ բարբառային և ոչ թե ժամանակակից հայերենին բնորոշ լեզվական իրողություն է: Այս փաստի օգտին են խոսում նաև որոշ բարբառներում գործածական,

⁵ Վ. **Տերյան**, Բանաստեղծություններ: Լիակատար ժողովածու, Ե., 1940, էջ 297 և Երկեր, Ե., 1956, էջ 391:

⁶ Հ. **Աճառյան**, Հայերէն գալառական բառարան, Էմինեան ազգագրական ժողով, հ. Թ, Թիֆլիս, 1913, էջ 139:

⁷ Հ. **Մկրտչյան**, Կարն բարբառ, Ե., 1952, էջ 123:

⁸ Ա. **Աբրահամյան**, Բայը ժամանակակից հայերենում, գ. 1, Ե., 1962, էջ 289:

նշված բայից կազմված մի շարք գոյականներ՝ պահպողիկ (ժողովրդախոսակցական լեզվում՝ պահմողի), պահպողը⁹ և այլն:

Տերյանական խոսքում վերապրուկային բնույթ ունեն կրավորակերպ չեզոք բայերի՝ առանց -վ- ածանցի գործածությունները («Միջև հանդարտեն շշուկներն այս չար...» (ԱԲ, I, 273), «Վերջին լույսերը մեղմ կրվախճանեն...» (ՍՍ, I, 56), «Օ՛, խաղաղիր քո նրբագին Նայվածի տակ, ոսկի բոցում...» (ԱԷ, II, 41), «Միրտ իմ, հանդարտիր...» (ԳՀ, I, 112): «Այն բայերը, – գրում է Ա. Աբրահամյանը, – որոնք այժմ մեր լեզվում հանդես են գալիս իբրև կրավորածն չեզոք բայեր (չեզոք, բայց -վ- ածանցով), ժամանակակից հայերենի զարգացման պյոցեսում, մինչև լրիվ ձևավորվելը առանձին դեպքերում գործածվել են նաև առանց -վ- ածանցի՝ որոշ չափով պահպանելով մեր լեզվի հին շրջանի կրավորածն չեզոք բայերի ածանցազուրկ վիճակը»¹⁰: Միջին հայերենում -վ- (ի, ու) ածանցի առաջացումը տարբերակում է մտցրել ներգործական, կրավորական և չեզոք սեռի բայերի միջև: Միջինհայերենյան նշված իրողությունը ժառանգել է Պոլսի բարբառ՝ հետազոտմ փոխանցելով նաև արևմտահայերենին: Ահա թե ինչու, կարծում ենք, թեպետ Ի լծորդության բայածերի գործածությունները լեզվի տևական զարգացման արդյունք են, այնուամենայնիվ, չպետք է անտեսենք նաև բանաստեղծի մայրենի բարբառի ու արևմտահայ գրական լեզվի ազդեցությունը:

Բազմավանկ բառերում առ ձայնավորի սղումը, ինչպես հայտնի է, միջինհայերենյան շրջանի հնչունափոխական երևույթ է, որը պահպանվել է նաև արևմտահայերենում և Կարնո բարբառի խոսվածքներում¹¹: Դիտարկենք օրինակներ՝ **քարվան**՝ «Ուսկի քարվաններն անցնում են կրկին...» (ԱԷ, II, 100), **մոռնալ**՝ «Կը-

⁹ Առ. Մայիսսեանց, Հայերեն բացատրական բառարան 4 հատորով, հ. 4, Ե., 2010, էջ 41:

¹⁰ Ա. Աբրահամյան, Բայր ժամանակակից հայերենում, գ. 1, Ե., 1962, էջ 649:

¹¹ Ա. Ղազարյան, Միջին հայերեն, գ. 1, Ե., 1960, էջ 191-192, Ռ. Մարապետոյան, Արևմտահայերենի դասագիրք, Ե., 2006, էջ 30, Հ. Մկրտչյան, Կարնո բարբառ, էջ 13:

մոռնամ հեռվի աղմուկը ահեղ...» (ՄԱ, I, 39), *պարզմիտ*՝ «Երգեր ուներ պարզմիտ, բայց ջեռ...» (Ա, II, 179), *մայրմուտ*՝ «Մայրմուտն էր ժլատ վառվում...» (ԵՆ, I, 250), *շարիսինդ*՝ «Եվ շարիսինդ ձնշե հոդն իմ արյունոտ...» (ԵՆ, I, 241), *նորրաց*՝ «Դոդում է սիրտըս նորրաց, Նորրաց մի հուրվարդի պես...» (ՈՇ, I, 215): Ռ. Իշխանյանը, անդրադառնալով բանաստեղծի խոսքարվեստում գործածական մի շարք բառերի հեղինակային կրծատումներին, դրանց թվում նշում է նաև *շարիսինդ* բառը¹²: Զարկ է նկատել, որ նշված բառը, ինչպես նաև վերոհիշյալ օրինակներում գործածված բառերը ոչ թե հեղինակային կրծատման հետևանք են, այլ գուտ բարբառային իրողություն: *Ա* հոդակապը, ինչպես նշում է բարբառագետը, բարդ բառեր կազմելիս Զավախրի և այլ խոսվածքներում սակավ է գործածվում¹³: Կարծում ենք՝ ճիշտ չէ բոլոր բառերի կրծատումները համարել հեղինակային մոտեցման հետևանք, որն իրագործվում է միայն ոտանավորի չափը պահպանելու համար:

Ոճական որոշակի երանգավորմամբ է օժտված նաև առկայցման քերականական կարգը: Այն ունի իր իմաստային-քերականական առանձնահատկությունները, որոնք ձևավորվում են որոշյալության, ստացականության, ցուցականության, դիմորշության իմաստ արտահայտող և, դ, ն (ը) հոդերի միջոցով: Վերջիններս աշխարհաբարին անցել են գրաբարից, իսկ ը-ն հետագայում հանդես է եկել որպես ն-ի դիրքային տարրերակ: Ժամանակակից հայոց լեզվում մինչև 19-րդ դարի վերջը որոշիչ հոդի գործածության սահմանափակումներ չեն եղել: Դրանից առաջ, ինչպես նկատում է Ս. Պալասանյանը, «գրական լեզվի մեջ բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները ավելի անհոդ են վարվում...»¹⁴, իսկ 20-րդ դարասկզբին արդեն նշված հոլովների որոշիչ հոդ չընդունելու հատկանիշը վերածվում է օրինաշափության: Գեղարվեստական խոսքում որոշյալ հոդի՝ ժամանակակից

¹² *Ռ. Իշխանյան*, Տերյանի լեզվական արվեստը (դասախոսություն), մաս Ա, էջ 89:

¹³ *Հ. Սկրոյցան*, Կարնոն բարբառը, էջ 13:

¹⁴ *Ս. Պալասանեան*, Քերականութիւն մայրենի լեզուի, Թիֆլիս, 1906, էջ 120:

հայերենի համար ոչ օրինաչափ կիրառությունները հատուկ են ժողովրդախոսակցական լեզվին և նրան հաղորդում են բարբառային երանգ, ինչպես՝ «Խաղաղ ննջեցին գյուղերը խավար Եղ քաղաքները քերդերովն ամուր...» (ԱԲ, I, 260), «Հմայված լուսնի շողերովն արծաթ..., Ուրվականորեն շրջում է անվերջ...» (ՍՍ, I, 41): Դիտարկված օրինակներում գործիական հոլովի որոշյալ առումով գործածությունն իմաստային ինչ-ինչ նրբերանգներ շեշտելու կամ հանգավորման խնդիր լուծելու միտում չունի, պարզապես, ինչպես նկատում է Ռ. Իշխանյանը, «գրական արևելահայերենի նախորդ շրջանից մնացած վերապրուկ է»¹⁵, բարբառային-քերականական շեղում:

Ոճական յուրահատուկ արժեքով են հատկանշվում մակրայների բարբառային ձևերի կիրառությունները: Այսպես՝ **դիմաց** գրական ձևի փոխարեն Տերյանը մի դեպքում հանգավորման («Նոյնն է խանութքը դեմի, Նոյն ցուցանակը հիմար. Նոյն մեղմախոս Վեղենի Երգն ես կրկնում դու համառ...» (ԱԲ, I, 274), մյուս դեպքերում խոսքի ոճավորման նպատակով գործածում է նշված մակրայի բարբառային տարբերակը՝ **դեմք** («Ես դեմք – դողդոց տերեն..., Նետում ես ոսկի նետերը...» ՈՇ, I, 222), «Դեմ են ելնում պարզմիտ ու բոի Գյուղացիք ծանոթ – զարմանքով նայում...» (Ս, II, 178)): Կամ՝ **վաղը** մակրայի փոխարեն կգուց բառի գործածությունը «Նամակ» բանաստեղծության մեջ նպաստում է համապատասխան լեզվամիջավայրի ստեղծմանը՝ «Ձեզ համար սերը «հաց ու պանիր է», Այսօր այստեղ եք – կգուց այստեղ...» (ԱԵ, II, 110):

Տերյանի խոսքարվեստում մեծ է և բազմաբնույթ նաև ժողովրդախոսակցական բառաշերտին պատկանող բառերի ոճական արժեքը: Խոսքային համապատասխան միջավայրում իր տեղը զտած ժողովրդախոսակցական կամ բարբառային բառը հաճախ պայմանավորում է ամբողջ բանաստեղծության արտահայտչականությունը՝ միաժամանակ լուծելով նաև հանգավորման խնդիր, ինչպես օրինակ՝

¹⁵ **Ռ. Իշխանյան**, Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, (17-րդ դարից մինչև 1920 թ.), Ե., 1978, էջ 330:

Որքան ձյունե թիթեռ,
Ճեռներ, Ճեռներ բարակ.
 Որքան **զինովի** ու շեռ,
 Որքան զգլանք – կրակ.
 Որքան պուրպուր շուրթեր,
 Շուրթեր **ալ** մարջանե,
 Քնըշուրթյուններ – թույներ,
 Որքան **ջանե՞ր, ջանե՞ր...** (ՈՇ, I, 216)

Անժխտելի է խոսքի սեղմուրյանը նպաստող **Ճեռներ, ալ, զինովի, ջան** բառերի ոճաստեղծ արժեքը դիտարկված օրինակում: Թեպետ նշված բառերն ունեն իրենց գրական հոմանիշները (բացի **ջան** բառից), սակայն որոշ նրբիմաստներով տարբերվում են դրանցից. **ալ** նշանակում է «մուգ, վառ կարմիր», իսկ **զինովի**՝ «հարբած», «հմայված, արբեցած»: Ոճական կարևոր գործառույթ կատարող նշված բառերը բառաշղթայում հոմանշային զույգեր են կազմում գրաբարյան **շեռ** (*տաք*) և բանաստեղծական լեզվին բնորոշ **պուրպուր** (մուգ կարմիր) բառերի հետ, իսկ գրական հընչեղություն ստացած **ջան** բառի փոխանվանական գործածությունները միաժամանակ տաղաչափական խնդիր են լուծում: Նկատենք նաև, որ բանաստեղծական հյուսվածքում ժողովրդախոսակցական **ջան** բառը չի կարող փոխարինվել գրական ոչ մի բառով: Գեղարվեստական գրականության մեջ նմանօրինակ բառերի դերը կարևորելով՝ Հովհաննես Թումանյանը դիպուկ պատասխան է տալիս այն քննադատներին, ովքեր պահանջում էին նման բառերը մաքրել գրական լեզվից: «...Առաջարկում եք «ջանի» տեղ գործածել «հողյակ»..., այսուհետև փոխանակ **ախապեր ջան** կամ **Գրիգոր ջան** ասելու, մաքուր հայերենով կասենք հոգյալ եղբայր կամ հոգյալ Գրիգորը....: Մի թե չեք տեսնում, որ հոնքը շինելու տեղ աչքն էլ հանում եք», – գրում է բանաստեղծը: Տերյանի խոսքարվեստում ոճական նմանօրինակ գործառույթով են օժտված նաև **յար, նազան** և այլ բառեր, որոնց գործածությունները, ըստ Ռ. Իշխանյանի, ներդաշնակ և հարիր չեն տերյանական խոսքին, ինչպես օրինակ՝ «Այսօր գալու է իմ յարը, Օ սիրտ,

ինդա ու դողա...» (ՈՇ, I, 235), «Կր զամ իմ հոգու ալ-լավ վարդեռով Հոգուդ դրախտը նազան զուգելու...» (U, II, 187) և այլն: Գ. Մահարին «Լինեի չոբան սարերում հեռու...» բանաստեղծության մեջ գործածված չոբան բառի գործածության վերաբերյալ գրում է. «Ա՞յս, այդ «չորանը»: Որքա՞ն վատ է զգում նա իրեն Տերյանի «Կատվի դրախտում»...»¹⁶: Եվ չնայած նշված տեսակետներին, այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ այդպիսի բառերի գործածությունները լեզվական համապատասխան միջավայրում որոշակիորեն պայմանավորում են բանաստեղծական խոսքի հմայքն ու գրավչությունը: Կա ոճական մի գործառույթ, որը կարող է իրականացնել միայն բարբառային կամ ժողովրդախոսակցական բառը. դա միջավայրի պատրանքի ստեղծումն է:

Համաձայն չենք տերյանական լեզվին Չարենցի կողմից տրված «չափազանց նիվելիրովկայի ենթարկված լեզու»¹⁷ որակմանը, ինչպես նաև իսահակյանական այն բնորոշմանը, թե նրա (Տերյանի – ընդգծումը մերն է՝ Ս.Հ.) լեզվական ֆակտուրան մաքուր գրական է՝ իր բառապաշարով և քերականությամբ... Սակայն ոչ մի ժողովրդական բառ, ոչ մի ժողովրդական դարձվածք և ոճ, ոչ մի արմենիզմ՝¹⁸ Լեզվի արտակարգ զգացողությամբ օժտված բանաստեղծը ոչ միայն չի խուսափել բարբառային ու ժողովրդախոսակցական բառերից, այլև գործածել է ժողովրդախոսակցական բնույթի մի շարք արտահայտություններ, ինչպես՝ «–Հանաքը հաճախ դանակ է դառնում, –Մի օր սև զիխից փորձանք կրբերես..., Մի օր անպատճառ թակարդը կրնկնես...» (ԱԷ, II, 115), «Զեզ համար սերը «հաց ու պանիր է»...» (ԱԷ, II, 110), «Զրի բերածը տանք նորից ջրին, Թող թեփը տանի, ուսկին լոկ մնա...» (U, II, 156), «Բայց կյանքն է տերը – մենք նրա գերին...» (ԱԷ, II, 145), «Չար աչքը թող չըտեսնի քեզ...» (ՈՇ, I, 220) և այլն: Տերյանը ոչ միայն գործածել է ժողովրդախոսակցական լեզվին

¹⁶ Նշենք, որ վերոնշյալ բանաստեղծությունը ընդգրկված է ոչ թե «Կատվի դրախտ» շարքում, այլ անտիպ էջերում:

¹⁷ Ե. Չարենց, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. 6, Ե., 1967, էջ 319:

¹⁸ Ավ. Իսահակյան, Վահան Տերյանի մասին // ԳԹ, Ե., 1945, № 1, 10 հունվարի, էջ 3-4:

բնորոշ դարձվածքներ ու արտահայտություններ, այլև կերտել է այդպիսի ինքնատիպ լեզվական միավորներ: Այսպես՝ ժողովրդական խոսքում «դժբախտության հանդիպել» իմաստով տարածված **գրլիխին ձյուն իջնել** դարձվածքը բանաստեղծի խոսքարվեստում հանդիպում է նաև **զիխին ձմեռ իջնել, ձմեռ ծաղկել** տարբերակներով՝ «Զմեռ իջավ իմ զիխին և ցուրտ, և խոր, և անդորր, Աղբյուրները չորացան – ոչինչ, ոչինչ չըմնաց...» (ԱԲ, I, 269), «Զմեռ ոն է, ձմեռ ոն է ծաղկում... Օ, սիրտ իմ, օտար երկնի տակ Մեռնում ես անտուն ու անքուն...» (ԱԷ, II, 67): «Անվերջ, անդադար քայլել», «գնալ-գալ» իմաստով հատկանշվող **փողոցները մաշել** դարձվածքը բանաստեղծը փոխարինել է **ճանապարհների հեռուն մաշել, մայթերը մաշել** ինքնատիպ դարձվածքներով՝ «Արդյոք ո՞ւ ես դու... Այս, արդյոք դու որ Ճանապարհների հեռուն ես մաշում...» (ՍՍ, I, 92), «Ես դուրս եմ զայիս փողոց եմ գնում, Եվ երկար, երկար մայթերն եմ մաշում...» (ՍՍ, I, 79):

Միանգամայն հնարավոր է, որ հիմնականում անտիպ էջերում ու սևագրություններում հանդիպող բարբառային ու ժողովրդախոսակցական բառերի օրինակները հրատարակության ժամանակ իրենց տեղը զիջեին գրական բառերի ու արտահայտությունների, ինչպես «Մթնշաղի անուրջներ» ժողովածուի վերահատարակման ժամանակ բանաստեղծի չափածոյի լեզվից դուրս մնացին **մահմուր, խաս, շուր, թակել** և այլ բառեր: Այնուամենայնիվ, Տերյանի խոսքին ժողովրդայնություն հաղորդող լեզվական նման մարզարտահատիկները մեր ժողովրդի բնավորության ու հավաքական մտածողության արտահայտություն են: Հանձարեղ բանաստեղծը լեզվական համապատասխան միջոցներով ժողովրդայնություն է հաղորդել իր լեզվին՝ միաժամանակ բարձունքի վրա պահելով գրական հայերենը: Իրավացի է լեզվաբանը՝ գրելով. «Բարձր ու վսեմ գրական հայերենը, եթե իրոք այդպիսին է, արդեն իսկ ներծծված է ժողովրդական լեզվամտածողությամբ: Հիշենք Տերյանի ոսկեղենիկ լեզուն...»¹⁹:

¹⁹ **Արտ. Պապոյան,** Պարույր Սևակի չափածոյի լեզվական արվեստը, էջ 26:

Мери Оганисян – *Стилистические особенности диалектных слов в искусстве речи Вахана Теряна.* – Терян умело использовал разные стилистические пласти лексики армянского литературного языка, многочисленные возможности значения и использования слов. Один из факторов, обуславливающих самобытность поэзии Теряна – искусство выбора слов, которое ярко проявляется в семантико-стилистическом использовании диалектных слов. В лексике Теряна народные и диалектные слова, сопоставления, фразеологизмы выделяются удивительной образностью определения вещей и явлений. Диалектные и народно-разговорные слова, используемые в соответствующей речевой ситуации, зачастую определяют звучание поэтической строфы, а иногда и звучание всего произведения.

Meri Hovhannisyan – *The stylistic peculiarities of dialectical words in Vahan Teryan's speech art.* – Teryan was very skilful to apply various opportunities of different stylistic layers of Armenian literary language vocabulary, word meaning and their usage. The poet's speech art originality is the word-selection art, obviously reflected in the meaning-stylistic specific usage of ethno-verbal and dialectical words. Dialectical words, comparisons, phrases which are not specially popularized in Teryan's speech, characterize amazing figurativeness of things and phenomena. Ethno-verbal and dialectical words which have their suitable verbal place create the sonority of the paragraph, the rhyme, and the whole poem.

Բանալի բառեր: ոճագիտություն, խոսքարվեստ, բարբառ, բարբառային բառեր, ժողովրդախոսակցական բառեր, ոճական արժեք, դարձվածք:

Ключевые слова: стилистика, искусство речи, диалект, диалектные слова, народные слова, стилистическая ценность, фразеологизм.

Key words: stylistics, speech art, dialect, dialectical words, ethno-verbal words, stylistic value, phrase.

ՀԱՅ ԲԱՆԱՀՅՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ

**ՏԱՎՈՒՇԻ ԱՍՈՒՅԹԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ըստ 1970-90-ական թթ. հավաքած նյութերի)**

**ԷՄԹԵՇ ԽԵՄՉՅԱՆ
(ԳԱԱՀԱԻ)**

Ժողովրդական բանավոր ավանդության նշանակալից մասը կազմում է ասույթաբանությունը, որի մեջ ընդգրկված են խոսքային բանաձևերի տարբեր տեսակները՝ առած-ասացվածքները, անեծք-օրինանքները, երդումներն ու դարձվածները, շուտասելուկներն ու հանելուկները, նախանշանային բանաձևաված ասույթները և այլն։ Ասույթաբանական ժանրերին բնորոշ է փոքր ծավալի մեջ խտացնել ու բանաձևել դարավոր փորձի ու գիտելիքների վրա խարսխված պատկերավոր ու իմաստուն խոսքային ամբողջություն, որը ըստ մատուցած գործառույթի ստորաբաժանվում է տեսակների։

Տավուշի ասույթաբանական բանահյուսության ամենատարածված, կենսունակ ու կիրառելի ժանրերից են առած-ասացվածքները։ Սրանք մեծ մասսայականություն են վայելում, հարստացնում ու պատկերավոր են դարձնում յուրաքանչյուր տավուշցու բանավոր խոսքը։

Առած-ասացվածքները, ի տարբերություն վիճական բանահյուսության մյուս ժանրերի, չունեն այումե և կոնկրետ հերոս, այլ իրենց մեջ ամրողացնում են բարոյահոգեբանական առանձնահատկություններ¹, որոնք ի դերև են հանում համամարդկային բնավորության ու հոգեբանության առանձին գծեր՝ դրանցով վեր հանելով կյանքի պայմաններով թելադրված մարդկային այս կամ այն հոգեբանական վիճակն ու այն ընդհանրացնելով հանգում իմաստուն եզրակացության։

¹ **Кравцов Н.И.**, Искусство психологического изображения в русском народном поэтическом творчестве, фольклор как искусство слова, Изд-во МГУ, Москва, 1969, с.13.

Առած-ասացվածքները կիրառվում են բանավոր խոսքի մեջ ըստ անհրաժեշտության և բացահայտում են տվյալ պահին բնորոշ և ունկնդիրներին հասկանալի այլաբանական, անուղղակի կամ ուղղակի միտք՝ որպես անկախ բանահյուսական ստեղծագործություն։ Առած-ասացվածքների սեղմ, մի քանի բարի կամ տողի մեջ արտահայտված պատկերավոր ու խորիմաստ միտքը հնարավորություն է տալիս այն հեշտությամբ յուրացնել, մտապահել և օգտագործել, սակայն, ի տարբերություն երկարաշունչ բանահյուսական ստեղծագործությունների (հեքիաթ, գրույց, ավանդություն), այն գրառելը կապված է որոշակի բարդությունների հետ, հատկապես այն ըստ անհրաժեշտության կիրառելու հանգամանքի հետ։ Ոչ մի վարպետ բանասաց սոսկ գրառելու համար առած-ասացվածք չի ասում։ Առածներն ու ասացվածքները միմյանցից տարբերվում են ներքին, իմաստային առանձնահատկությամբ։ Առածները միտքը և իրականությունը արտահայտում են փոխարերական առումով, այլաբանորեն, օրինակ՝ «Էշն էլի էն էշն ա, փալանն ա փոխվել» [ՀԱԲ 21, № 95(458)], «Ղազանը վեր ընզանի, կոտրեց վրեշ, ծըլնզոցը վեր ըլան» [ՀԱԲ 21, № 237(600)], «Պառավը գիդնակ չէր, համա կյլոխը եկած էր» [ՀԱԲ 21, № 332(695)] և այլն։ Ասացվածքներն իրականությունն արտացոլում են ուղղակի, առանց այլաբանական միջնորդության² և հաստատում են կոնկրետ իրողություն, օրինակ՝ «Թամամ խոսկը էշին կասեն» [ՀԱԲ 25, № 93(487)], «Որդեղ մարթ էնտեղ՝ մահ» [ՀԱԲ 25, № 270(664)], «Լավություն արա, ճնշըն ածա» [ՀԱԲ 21, № 142(505)], «Ուշ չուշտ, նա կուշտ» [ՀԱԲ 21, № 320(683)], «Փախչիլն էլ հիննար ա» [ՀԱԲ 21, № 398(761)], «Օցի սևն էլ սատկի, սիպտակն էլ» [ՀԱԲ 21, № 434(797)] և այլն։

Առած-ասացվածքների պատկերավորությունը մեծ արտահայտչականություն է հաղորդում խոսքին, որովհետև այն ասվածքը հագեցնում է չափազանցությամբ, համեմատությամբ, ի ցույց է

² Հարությունյան Ս.Բ, Բանագիտական ակնարկներ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ, Երևան, 2010, էջ 246:

դնում բառի ներքին տարիմաստությունը, օրինակ՝ «Անջրդի հողը մի աստված ունի, //Զրովի հողը երկու աստված» [ՀԱԲ 25, № 18(412)], այս առածում «ջուր» բառը իր հիմնական նշանակությունից բացի իր մեջ թաքցնում է երկրորդ՝ աստված նշանակությունը, ուստի այլաբանորեն «հողին» երկու աստված է հովանափորում՝ ջուրը և աստված: Այստեղ ջուրը ձեռք է բերում ամենազոր աստվածային հատկանիշ:

Առաջի և ասացվածքի ժանրային տարրերակման համար լեզվաբաններն ու բանագետները հիմք են ընդունել նաև քերականական ավարտվածության հատկանիշը, ըստ որի, առաջը ավարտուն նախադասություն է, իսկ ասացվածքը՝ անավարտ³: Առած-ասացվածքների հիմքը դիտարկելով որպես լեզվական կադապարային միավոր՝ ուսւ բանագետ Պերմյակովը ըստ շարահյուսական ավարտվածության տարրերակում է երեք կադապար՝ 1) ասացվածք, 2) առած, 3) երկխոսական առած (պօբասենկա): Տավուշի առած-ասացվածքները նույնպես իրենց կազմությամբ միանդամ, մեկ պարզ նախադասությունից կազմված կամ երկանդամ կազմությամբ, որոնց անդամները միմյանց լրացնում են իմաստով և հաճախ հանդես են զալիս հանգավոր⁴, օրինակ՝

Էլս էլ լիացավ,	Ըրեխին՝ մեօքիցըդ,
Պելն էլ լիացավ,	Հացը՝ հորիցդ,
Մեզ պան չհասավ:	Ճիպոտն էլ քոլիցդ:
[ՀԱԲ 25, № 65(459)]	[ՀԱԲ 25, № 87(481)]

կամ պատկերավոր երկխոսություն է հարց ու պատասխանի միջոցով, որը տեղի է ունենում երկու մարդու, մարդու և կենդանու, երկու կենդանու միջև՝ իր հեռահար իմաստուն եզրակացությամբ: Օրինակ՝ «Զուռնաչու կընգանը ասեցին.- Պար կյալ զիդէ՞ս: Ասեց.- Բա էս պըռճըկվածը (մազերը) որդէ՞ն ա սիպտակել» [ՀԱԲ 25, № 61(455)], «Աքլորին ասըմ են.- Խի՞ ես հպարտ: Ասըմ ա.- Զանքաշ չունեմ» [ՀԱԲ 21, № 53(416)], «Եթիմն ասեց.- Ես օր

³ *Пермяков Г.Л.*, Основы структурной паремиологии. Главная редакция восточной литературы, Москва, 1988, с. 16.

⁴ *Հարությունյան Ս.Բ.*, Նշան. աշխ., էջ 247:

կքաշեմ: Աստվածն ասեց.- Ես վըերդի՝ եմ, վըեր տի՛ւ օր քաշես» [ՀԱԲ 21, № 69(432)], «Ուխտին ասել են.- Վիզրտ ծուռ ա: Ասել ա.- Ի՞նչս ա դի՛ւզ, վըեր վիզրս դի՛ւզ ըլի» [ՀԱԲ 21, № 389(752)]:

Երկխոսական առածները պատմական երկար ճանապարհ են անցել և ծագել են առակներից բխեցվող վերջընթեր եզրակացությունից: Դրանք առանձնանալով առակից՝ ձեռք են բերել ինքնուրույն կիրառություն:

Տավուշի առած-ասացվածքները փոքր ծավալի մեջ խտացրել են ժողովրդի կյանքի, վարքի, պատմության, սոցիալական հարաբերությունների, կենցաղի, հոգեբանության, մտածելկերայի բազմապիսի դրսեւրումներ: Ասույթաբանույթան այս տեսակը ոչ միայն հարստացնում է անհատի խոսքը, այլ ավելի արտահայտիչ, դիպուկ ու կոնկրետ է դարձնում ասելիքը, հնարավորություն է տալիս այլաբանորեն դիմացինին հասկացնել այն, ինչը երբեմն ընդունված չէ ուղղակի ասել: Տավուշի առած-ասացվածքներն ու դարձվածները համահայկական ասույթային բանահյուսությունը հարստացրել են զուտ տեղական ծագում ունեցող ստեղծագործություններով: Տավուշի ժողովրդական առած-ասացվածքները ճանաչողական մեծ արժեք ունեն և հաճախ արտացոլում են պատմաազգագրական տարածքի բուսական, կենդանական աշխարհը, կենցաղը, սովորույթները, միջավայրը, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, անգամ կոնկրետ անձանց և կատարված դեպքերը և դրանց հիման վրա ձևավորված ասույթները: Այդպիսի տեղական ծագում ունեցող առած-ասացվածքները: Այդպիսի տեղական ծագում ունեցող առած-ասացվածքներից են. «Քիչ չի չինչինեցի ա, են է Ազգըխապի թաղեցի ա» [ՀԱԲ 21, № 417(780)]. Չինչինը Շամշադինի ենթաշրջանի հեռավոր ու կենտրոնից կտրված գյուղերից է, իսկ Ազգախայուրը Չինչինի ամենահեռու և ցեխառատ թաղամասը: Այս առածի հիմքում ընկած է հեռավորության և անմատչելիության գաղափարը՝ խարսխված կոնկրետ տեղավայրերի հակադրության վրա: Իջևանի գյուղերում «Կատուն պլիքը տարել ա» [ՀԱԲ 25, № 153(547)] առածի համար հիմք է ծառայել հետևյալ պատմությունը: Տավուշում հացաթխման արարողության ժամա-

նակ ընդունված է տան փոքր անդամների համար թխել փոքրիկ կլոր հացիկներ, որ կոչվում է «պըլիթ» (բլիթ): Մի մայր թխել և տան փոքրիկին է տվել հասանելիք «պըլիթը», որը երեխային չի բավարարել և նա խռովել է ու մի կողմ դրել իր «պըլիթը». այն թոցրել է կատուն: Այստեղից հետևություն՝ ունեցած քչից էլ կարելի է զրկվել: «Մի վարար որ չըլի, մի ծրմծրման կըլի» [ՀԱԲ 25, № 224(618)] առածը ստեղծվել է Դիտավան գյուղում և պարունակում է շատ որ չինի, քիչը կինի իմաստը, որի համար հիմք է ծառայել գյուղից վեր՝ անտառում գտնվող Ծրմծման կոչվող քարածայոր, որի բարձունքից մի բարալիկ ջուր է հոսում ժայռերն ի վար: Մի շարք առածներ առնչվում են կոնկրետ իրական անձնավորությունների հետ, օրինակ՝ «Պետին կգիդա, թե տավարը դորն ա քշըմ» [ՀԱԲ 21, № 335(698)], «Գիդըմ չի, թե ով ա մեռել, // - Վա՞յ Վարթան ա կանչըմ» [ՀԱԲ 21, № 62(425)], «Գյագին ցորեն հացին սրվորել ա» [ՀԱԲ 21, № 64(427)], Պետին գյուղի՝ իր գործին գիտակ նախրապանն է, իսկ Գյագին գյուղի աղքատն է, որ ջրաղացպան է դարձել և փոխել իր սոցիալական վիճակը, որից հետևություն է արվել, որ աղքատն էլ կարող է հարստանալ:

Տավուշի ասույթաբանական բանահյուսության մեջ զգալի տեղ են գրավում դարձվածները: Դարձվածը կայուն վերահիմաստավորված նշանակությամբ բառակապակցություն է⁵ բաղկացած երկու կամ ավելի բաղադրիչներից: Առանձին-առանձին այս կամ այն նշանակություն ունեցող բառերի կապակցությունը արտահայտում է ուրիշ իմաստ, իսկ կապակցված բառերը կարող են և՛ ուղիղ, և՛ փոխարերական նշանակություն ունենալ: Տավուշի դարձվածները բազմազան են և հյութեղ, գոյություն ունեն տեղական միջավայրում ստեղծված ինքնատիպ դարձվածներ: Քարվանսարա գյուղում (այժմ՝ Իջևան) ստեղծվել և կիրառվել է «Լոք տամ Գյրացոս անել» [ՀԱԲ 25, № 56(808)] դարձվածը, որն այլաբանորեն նշանակում է շտապ ու վրայից ցատկելով՝ լոք տալով,

⁵ **Բեղիրյան Պ.Ս.**, Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, «Լույս» հրատ., Երևան, 1973, էջ 5:

սահելով ու շրջանցելով գործ, որի համար հիմք է ծառայել քար-վանսարեցի հաղթահասակ Գյրազոսի (Կիրակոս) լոք-լոք տալով, շտապելով քայլելու սովորությունը: Իշխանի ենթաշրջանի գյուղերում տարածված դարձվածներից է «Պառավը ծոցն անել» [ՀԱԲ 25, № 136(888)] դարձվածը, որն ուղեկցում է մի յուրօրինակ մրցույթ-խաղի: Խաղի իմաստը հետևյալն է՝ երեկոյան քնելու պատրաստվող երեխաները պետք է արագությամբ հանվեն և պառկեն, վերջինը անկողին մտնող երեխային բաժին է հասնում պառավը, որը ցանկալի չէ: Մեր կարծիքով՝ այս «պառավի» արմատները շատ խորն են և աղերսվում են «ջաղու պառավի» գործառույթի դրսնորման հետ⁶: Նմանատիպ հնագույն երևույթի դրսնորման փաստ է «Քարը մտնել» դարձվածը, որը Տավուշում օգտագործվում է այն դեպքում, եթե որևէ մեկը երկար ժամանակ տեսադաշտում չի երևում և իմաստաբանորեն անհետանալու երևույթն է փաստում: Քարում փակվելու մոտիվի ծագումնաբանական հիմքերը աղերսվում են «Սասնա ծոեր» էպոսի չորրորդ ճյուղի գլխավոր հերոս Փոքր Մհերի՝ Ազրավոր քարում փակվելու, ինչպես նաև ժողովրդական հեքիաթների հերոսների՝ ժայռի մեջ մտնելու հետ:

Հեքիաթագետները նկատել են, որ առած-ասացվածքներն ու դարձվածները հեքիաթի կառույցում երբեմն հանգույցի, կապող օղակի դեր են խաղում⁷, և բանասացները դրանք օգտագործում են իրենց խոսքին ավելի մեծ արժեք տալու և տարբեր երևույթներին տարբեր հնչեղություն հաղորդելու համար: Առած-ասացվածքի փոքր ծավալը, պատկերավորությունը, ճանաչողական ու իմացական արժեքը կիրառական մեծ հնարավորություն է ընձեռում հեքիաթի հերոսների վարքագիծը բնորոշելու, նրանց հետա-

⁶ Հեքիաթներում հաճախ պառավը խորհրդանշում կամ անձնավորում է մահը (Բարա Յազան և կախարդ պառավները): Քունը ընկալվում էր որպես ժամանակավոր մահ, հետևաբար «պառավը ծոցն անել» դարձվածը սկզբնապես հավանաբար նշանակել է մահվան գիրկն ուղարկել ինչ-որ մեկին:

⁷ *Баранникова Е.В.*, Бурятские волшебно-фантастические сказки, Новосибирск, Сибирское отделение изд-ва «Наука», 1978, с. 200.

զա արարքները կանոնակարգելու համար, խորհուրդ տալու կամ էլ արդեն տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին եզրակացություն-բանաձևով հանդես գալու: Օրինակ՝ «Թաքավորն ապրած կենա, տիր քանի թագա յա, քանի դեռ հլամ կլուխը պղցրցրել չի, արի տիր տրա կլիխն տու, **թռող ոտք իրան յորդանի զյուրա մեկնի, իրան զյուրա թռող ժած կյան**»⁸, «Այ վրերթենի ջան, դե, էսա ես մըեռնըմ եմ, տիր եք զիդրմ, թե վրե՞նց կանեք, ի՞նչ կանեք, մըենակ մի խըրատ եմ ձըեզ տալըի, վրեր փրսակվեք, առանց ձընանչիլու, առանց տըենալու խամ, օտար տըեղից ախչիկ չի առնեք, **ծրեր ճիպոտը ծրեր քոյիցը կրկտրեք**»⁹, «Թուրք՝ թքողին, մուրք՝ մրողին, ո վ կրքի իրան ծնողին»¹⁰, «Աման մարք Հաջի Սուրադ չի տնոնալ, աման ցավի դիմանար»¹¹, «...աստոծ ինձ դրգեց, ասեց. «Քյնան նիհնաց ասա՝ **ով կանի պարութին, նան կստանա անմահութին**, նիհնաց գյանք բախշի, իրանց ամենքին հարիր տարի գյանք տու»¹²:

Վերջին բանաձևերը գալիս են հաստատելու այն իրողությունը, որ բանահյուսական ժանրերը մեկուսացած չեն հանդես գալիս, այլ փոխադարձաբար ներբափանցում են մեկը մյուսի մեջ և հարստացնում, արտահայտիչ ու ինքնատիպ դարձնում տվյալ ստեղծագործությունը: Նման դերակատարությունը հատկապես իրենց վրա են վերցնում ասույթաբանական ժանրերը, որոնք իրենց սեղմ ծավալի մեջ խտացնում են իմաստաբանական մեծ ներուժ:

Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանների բնակիչների մեջ ցայսօր պահպանվել է խոսքի հմայական ներգործության հավատը: Տավուշում մինչ օրս ակտիվորեն կենցաղավարում են անեծ-

⁸ Հայ ժողովրդական հերիաքներ, հ. VI, (հետայսու՝ ՀԺՀ VI), ՀՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1973, «Պիւրք կյզրդը թաքավոր», էջ 322:

⁹ ՀԺՀ VI, «Հոր խըրատը իրան տըրերանցը», էջ 382:

¹⁰ Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, **Խեմշյան Է.Հ.**, Տավուշ, հ. 21 (հետայսու ՀԱԲ 21), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 2000, № 1(1), «Վրսկըրյանու տղի հերիաքը», էջ 20:

¹¹ ՀԱԲ 21, № 6(6), «Հաջի Սուրադ», էջ 48:

¹² ՀԺՀ VI, «Ով անի պարութին՝ կստանա անմահութին», էջ 489:

քի, օրինանքի և բարեմաղթությունների ժանրերը: Անեծք-օրինանքները հմայական պարզ բանաձևերի խմբին են պատկանում. դրանք, առարկայական հիմք ունենալով հանդերձ, հոգեբանական իրողության դրսերումներ են¹³: Անեծքներն ու օրինանքները օգտագործողի, ասցողի բացասական ու դրական ցանկություններն են, որոնց հմայական ներգործությանը մարդիկ հավատում են: Անեծքները գումար են մահ, դժբախտություն, անբուժելի հիվանդություն, աղքատություն, սոցիալ-տնտեսական անելանելի վիճակ, ինչպես օրինակ՝

Կնիկդ ծննդկան ըլի,

Տանդ հաց չըլի,

Ճըղացիդ հերթ չըլի,

Տունդ էլ կաթիլիս ըլի: [ՀԱԲ 25, № 80(1085)]

Անեծքի ամենատարածված տիպը պարզ ու հակիրճ բանաձևներն են, օրինակ՝ «Օխտը պատան մաշես» [ՀԱԲ 21, № 190 (1128)], «Մորու տակին շվար անես» [ՀԱԲ 21, № 99(1037)], «Թյուրգինքըտ ուշնի» [ՀԱԲ 21, № 53(991)]: Դրանց գուգահեռ հանդիպում են նաև բարդ ու ծավալուն, ինչպես նաև չափածո անեծքներ, օրինակ՝ «Ուսկոռնիքըտ տոպարակն ածեմ, չըխկչըխկալի մանածեմ» [ՀԱԲ 21, № 115(1053)] կամ՝

Քյնաս, քյնաս փըրըսող,

Կերածըդ ըլնի լսնըհող,

Կյոմշի պոզի պէս կրանաս,

Իծի պոզի պէս չորանաս,

Շատ անես՝ քիչ ուտես,

Քիչ անես՝ ոչ ուտես,

Քու ծուն քու լրիսովը վե քես¹⁴:

Տավուշի տարածաշրջանում մի շարք անեծքներ ձևավորվել են պատմական կոնկրետ իրադարձությունների հիման վրա և ուղղված են եղել երիտասարդ աղջիկներին, օրինակ՝ «Լազզու կյանքին քյնաս», «Թուրքի կյանքին քյնաս», «Շորժեն անց կենաս»: XIX դարավերջին լեզգիներն ու թուրքերը հաճախ Տավուշի լեռնաշխարհից և հատկապես Մուրդուզ սարի ամառանոցներից

¹³ Հարությունյան Ս.Բ., Անեծքի և օրինանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ, ՀՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1975, էջ 124:

¹⁴ FEI: 0643-0646, Է. Խեմչյանի հավաքածու, 1977, Շամշադին, Բերդ:

աղջիկներ էին առևանգում¹⁵: Տղամարդիկ մինչև Շորժա հետապնդում էին առևանգիչներին, հասնելու դեպքում հետ էին բերում առևանգվածին, չհասնելու դեպքում հետապնդողները Շորժայից վերադառնում էին ձեռնունայն:

Տափուշում նկատվում է ավանդական որոշ անեծքների տեղայնացման երևույթը. «Տերտերը դաքիտ քյնա» [ՀԱԲ 25, № 129 (1134)] անեծքը, որը թաղման ծիսակարգն է ներկայացնում, Դիտավան զյուղում վերածվել է «Նիկոլը դաքիտ քյնա» [ՀԱԲ 25, № 106(1111)] ձևին, որովհետև Նիկոլ անունով մեկը միշտ թաղման թափորի առջևից տարել է դագաղի կափարիչը: Նույն զյուղում «Տատկանց տների տակը քյնա» [ՀԱԲ 25, № 125(1130)] անեծքը նույնպես մահագույժ է, որովհետև զյուղի գերեզմանատունը գտնվում է Տատկանց (տոհմանուն է) տներից ներքեւ: Ավանդական անեծքների հիմքի վրա նոր ժամանակակից առարկաների ու հասկացությունների օգտագործմամբ ձևավորվել են անեծքների նոր տարբերակներ, օրինակ՝ «Մեյիդըտ ժեշտա յաշիկըմ պիրեն» [ՀԱԲ 21, № 94(1032)], «Ռուպըտ փորըտ մտնի» [ՀԱԲ 21, № 125(1063)]:

Տափուշում ընդունված է անեծքին հակազդելու համար հանդես գալ պատասխան բանաձևով, որը կամ պետք է ոչնչացնի, կամ էլ թուլացնի անեծքի ուժը: Ամենատարածված պատասխան բանաձևերն են՝ «Ինչ ասես՝ քեզ քյնա», «Ծոցըտ ճրվալ տանոնա, նի քյնա», «Քիչ ընթի, կաթն ըլըմ ա, իրան վրա վեր տանոնըմ»: Այստեղ ակնհայտ գործում է «բումերանգի օրենքը», այսինքն՝ անիծողի բերանից դուրս եկած չարագույժ խոսքը հակադարձում և ուղղորդվում է հենց անիծողին:

Օրինանքներն ու բարեմաղթությունները Տափուշի տարածաշրջանում մեծ մասամբ կիրառվում են հարսանեկան ծեսի, նշանադրության ժամանակ, նորածին երեխայի ծննդյան կա-

¹⁵ FEI:3689-3693, Է. Խեմչյանի հավաքածու, 1981, Շամշադին, Բերդ, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, **Խեմչյան Է.Հ.**, Խչևան (Չորոփոր), հ. 25 (հետայսու՝ ՀԱԲ 25), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 2008, № 7(200), «Առևանգում», էջ 276:

պակցությամբ, հիվանդատեսության ընթացքում: Դրանցում բացառապես շեշտվում է բարեկեցիլ ու երջանիկ կյանքով ապրելու, շնորհների ու հաջողությունների արժանանալու, բարի, ազնիվ ու արդար լինելու ցանկություններ, օրինակ՝ «Կետի քան տիտ ումբրն ունենաս» [ՀԱԲ 21, № 31(869)], «Դորը քյանա՝ բախտավոր ըլես» [ՀԱԲ 21, № 14(852)], «Մինը տընես՝ հազար վեր ունես» [ՀԱԲ 21, № 40(878)]: Հին Քարվանասրայի (Իջևան) բնորոշ օրինանքներից է. «Զորանաս, զորտիկանաս, /Մէջտեղիցը կեռտիկանաս», որով մարդուն մաղթում են այնքան երկար կյանք ու ծերություն, որ մեջքից կռանա:

Անեծք-օրինանքները և բարեմաղթությունները, օժտված լինելով ներքին հմայական զորությամբ և ընկալվելով որպես ներգործուն զորություն և ցանկության իրազործման գերբնական հնարավորություն, մշտապես ուղեկցել են նաև հերիաքների այուժեներին և կարևոր դեր են խաղացել դրանց կառուցվածքում: Տավուշի հերիաքներում հանդիպում են անեծքների երկու տիպ: Առաջինը անեծքների այն տիպն է, երբ հերիաքային հերոսի կատարած վատ արարքն է ազդակ դառնում անեծքի համար, որով կանխորոշվում է նրա ապագան և մատնանշվում է անեծքի ազդեցությունը վնասազերծելու միջոցը, որը պեսք է ձեռք բերվի անդրաշխարհից: Սովորաբար անիծող կողմը մի պառավ կին է, որը, անկասկած, օժտված է հմայական կարողություններով և զիտի իր խոսքի արժեքն ու ուժը: Օրինակ՝ «Էս պառավը իիլ ա անըմ փախչըմ ա ու անըծըմ ա, ասըմ ա. «ԱՇ որթի, ասծանէ իրնքրում եմ, բալքի սամվելա քամին կյանքու բաղր նհենց սրփի տանի, նհենց չորացնի, որ տեղը մի կանաչ էա մնա ոչ»: Սրա ասելն ու մի փիս հանքարդ քամի վեր կենալը մին չի ըլլը:

... Դրանից ետք պառավը ասըմ ա. «Զեր բաղր չի կնանչի, նեշկել որ Զաղի բլբուլը չպիրեք»¹⁶:

Ինչպես տեսնում ենք՝ անեծքի այս տեսակով պայմանավորված են հերիաքի հետագա զործողությունները՝ անեծքով դրված արգելքը չեղոքացնելու համար, իսկ երկրորդ տեսակը, որ կիրառ-

¹⁶ ՀԺՀ VI, «Թաքավորի բաղի հերիաքը», էջ 688:

վում է հեքիաթում, ընդհանուր բնավորությամբ անեծքն է: Այս պարագայում անիծողը իր հոգեկան ապրումները, վրդովմունքն ու զայրույթը արտահայտում է բացասական ցանկությամբ, օրինակ՝ «Թող կյանք, **ֆողեմ դրա կլուխը**, հորս հացը հալքաթ փորին ծանրութին ա անըմ, հալքաթ կլուխը ցավը ա, աջալը մոտացել ա»¹⁷, «Այ տըրա սրվորցնողի վիզք կոտրի»¹⁸, «Վայ, տիւ բեմուրազ ըլես, վայ տիւ իշորզնըհատ ըլես...»¹⁹:

Դժբախտություն, վիճակի վատթարացում արտահայտող ցանկություններին զուգահեռ՝ հեքիաթներում հաճախ կիրառվում են բարի մաղթանքի հմայական բանաձևեր, որոնց միջոցով ասացողն իր լավագույն ցանկություններն ու երախտագիտությունն է փոխանցում դրան արժանացած հերոսին: Օրինանքներն ու բարեմաղթությունները հակակշում են անեծքին, լավատեսական տրամադրություն են հաղորդում հեքիաթին և արդարացնում ունկնդիրների սպասումը՝ կապված բարու հաղթանակի հետ: Օրինակ՝ «Փա հ, փա հ, քու ձեռները կնանչի, քու մատները պետք ա պաշել, որ էս դայդի հունարի տեր ա»²⁰, «Քյնա, ասսոծ քու պանն աշողի, ինչ որ տվել եմ քեզ, քու մոր կաթնի պես հալալ լի քե»²¹, «Վայ, ես քու ցավը տանեմ, ես քու հորուն մատադ, ես քեզ դուրքան, որ իմ ախճկանն ազատեցիր...»²²:

Հմայական բանահյուսության հիմնական տեսակներից են աղոթքները, որոնք պատկանում են հմայական բարդ բանաձևերի խմբին: Տավուշի հմայական աղոթքի կրողները հիմնականում այն անհատներն են, որոնց այն ավանդաբար փոխանցվել է որպես մենաշնորհ և որոնք խոսքի դյութական գորությունը չկորցնելու համար նախանձախնդրորեն պահպանել են հմայական բանաձևի գաղտնիքը և այն իրենց հերթին փոխանցել են հակառակ սերի սահմանափակ թվով (յոթ հոգու) «ընտրյալ» անհատնե-

¹⁷ ՀԺՀ VI, «Սայիփ թաքավորի հեքիաթը», էջ 309:

¹⁸ ՀԱԲ 21, № 1(1), «Վըսկըրյանքու տղի հեքիաթը», էջ 19:

¹⁹ ՀԱԲ 25, № 18(18), «Թաքավորի պուճուր տղեն», էջ 94:

²⁰ ՀԺՀ VI, «Սուլթան Սուլրադ թաքավորի հեքիաթը», էջ 343:

²¹ ՀԺՀ VI, «Պիտրի կյանքը թաքավոր», էջ 329:

²² ՀԱԲ 25, № 21(21), «Խեչոյի հեքիաթը», էջ 109:

թի: Հմայական աղոթքները հանդես են զալիս որոշակի ծխական գործողությունների կիրառմամբ աղոթողի և աղոթվողի անհատական հանդիպման ընթացքում, այլոց աչքից հեռու, զաղտնիության պայմաններում, եթե աղոթքն ուղղված է չար աչքի կամ հիվանդությունների վերացմանը:

Տափուշի հմայական աղոթքները ըստ գործառույթի բաժանվում են հետևյալ խմբերի. ա) չար աչքի կամ նիաթի, բ) վախի, գ) զանազան հիվանդությունների (կարմիր քամի, մկնատամ, գորտնուկ, ուշաթափություն-«հաշարք»), դ) զայլկապի, ե) չար ուժերի կանխարգելման (օրինակ՝ «ալմազի»): Դրանց գործողության մեջ դնելու ժամանակը կանոնակարգված էր: Ընդունված էր հմայական աղոթքը և նրան ուղեկցող հմայագործման ծեսն իրագործել չորեքշաբթի, շաբաթ (զյորգնամուտ) և կիրակի օրերը՝ երեկոյան: Վնասակար ուժերը, չար աչքը, զանազան հիվանդությունները չեզոքացնելու նպատակով կիրառվող պահպանակները (աչքահուլունքներ, փոշենու փայտից պատրաստված պահպանակ և այլ առարկաներ) նախապես ենթարկվում էին հմայական աղոթքով ուղեկցվող ծխական գործողության, որը գերբնական-հմայական գորություն պետք է հաղորդեր առարկային: Տափուշցիների կենցաղում հմայական ըմբռնումներով պայմանակիրված ավանդական սովորութահավատալիքային մի շարք դրսորումներ միտված էին վնասից, փորձություններից ու անցանկալի պատահարներից խուսափելու, կանխարգելելու նպատակ: Կորած անասունին զայլից ու այլ զագաններից պահպանելու համար «կիլկապ» էին անում. կացինը դնում էին սանդերքի բերանը կամ սանդերքի ատամներին գույնզգույն թելեր էին փաթաթում, որ գայլի բերանը կապվի, սանդերքի չորս կողմը մոխիր էին ցանում, որ գայլի աչքերը բռնի և ասում զայլկապի աղոթքը.

Պասն ու աղոտկն,

Մեկն՝ ի սիրտն սատանայի,

Պարսեղն ու անեղն,

Մեկն՝ ի բերան զայլ-զազանի,

Զինվորի Պարսեղը

Երկու բութով, յոթն մատնով,

Սուրզը խանդը

Քիստոսի հրամանով,

Մտավ ի նեղ տապանը,

Աստծու մոր քաղծր կաթնով,

Կապվածն, զօծն,	Օհանես Մագրդիչի աղոտկովը՝
Կարիձն, կուկապվորն:	Կիլի ըռեխը կապված կենա,
Չորս քևեռն,	Աչկերը խրփված կենա:
Կողմի թշեն խաչափայտյա ՀԱԲ 21, № 17(1361)	
Սովորաբար չար աչքի, հիվանդությունների ու վախի հմայական աղոթքներից առաջ և վերջում ասվում էր տերունական «Հայր մեր» աղոթքը (որը պետք էր կրկնել երեք կամ յոթ անգամ) և եզրափակել «Ամեն» բանաձևով: «Չար աչքի» աղոթքներին ուղեկցող արարողություններում կարևոր դեր էր վերապահված հմայողի թքին և դանակին, որի մետաղյա շեղբը, ըստ ժողովրդական հավատալիքի, չեզոքացնում էր չար աչքի և չար ոգիների ազդեցությունը: Նմայագործ աղոթողը իր ձեռքի դանակով ծակծրկում էր աղոթվողի մարմնի տարբեր մասերը, խաչակնքում էր և իր շարժումները գուգակցում աղոթքին՝ ստեղծելով հոգեբանական այնպիսի տրամադրություն, որը նախապատրաստում էր աղոթվողին ազատազրվել հիվանդությունից կամ չար աչքից: Տավուշի տարածաշրջանից գրառվել են «չար աչքի» 20 աղոթք, որը տեղացիներն անվանել են «նիաթի աղոթք» ²³ : Գրառված նյութի քանակը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի մեծ տարածում ունի չար աչքի վնասակար ազրեցության մասին հավատալիքը և այն կանխարգելելու միջոցները: Տավուշում «չար աչքից» պաշտպանելու համար աղոթում էին թե՛ երեխաններին ու մեծահասակներին, թե՛ տնային կենդանիներին, տունն ու ունեցվածքը: Օրինակ՝	
Ըրեխնեն ըրօրոցըմը,	Քարն ու քացախը բերանին,
Սաղմոսը ծոցըմը,	Աստված օրինի պառավին,
Թղշթըշան կետը,	Վըեր նստել ա յոթ շըհարին
Վըշվըշան քարը,	Ի չար նիաթին,
Սև օղի քիստը	Ի չար սիաթին
Աչք տվողի աչքի լիսըմը ²⁴ :	Օցը կըթի, օցը մորթի, օցը ուտացնի,

²³ Տարածաշրջանում տարածված է «նիաթի կյալ» դարձվածք, որն օգտագործվում է ակնահարության դեպքում: Տավուշի խոսվածքում «նիաթն» ըմբռնվում է որպես չար աչք, չար հայացք:

²⁴ ՀԱԲ 21, № 10(1354), էջ 244:

Թե կնիկ ա՝ պոչը վեր կյա

Թե մարթ ա՝ միրուքը վեր կյա,
Քարը մատին ու վլետին, թո՛ւ, թո՛ւ²⁵:

Տավուշի «չար աչքի» աղոթքներում չար աչքի ազդեցությունը չեզոքացնելու համար աղոթքների համատեքստերում հանդես են գալիս և գերակշռում են օձի քիստը (խայթիչ), կաթը, միսը, սև և սպիտակ օձը, չալ օձի պողը, աղաքարը, քարն ու քացախը, նուռն ու խաչափայտը որպես կանխարգելող ատրիբուտներ:

Տավուշում հատկանշական է նաև հիվանդության սկզբնապատճառը պարզելու համար «Փրթիթա» կոչվող գուշակման ծիսակարգը²⁶, որի միջոցով պարզում են, թե որ խաչից կամ սրբից է տրված հիվանդությունը և այն ինչ միջոցով պետք է բուժել: Հմայական տեքստերի հատուկ բաղադրամաս են քրիստոնեական սրբերը (Հիսուս Քրիստոս, Սարիամ Աստվածածին, սուրբ Սարգիս, Հովհաննես Մկրտիչ, սուրբ Ստեփաննոս, սուրբ Հովհաննես և ուրիշներ), որոնք ամենայն հավանականությամբ փոխարինել են հնագույն հեթանոսական դիցարանի աստվածներին: Աղոթողը, որպես բարի ողիներ հանդես եկող սուրբ անձանց օգնությամբ (նրանց աղոթքով, Աստվածամոր կաթով, և Սարգսի ձիու ձարով, խաչափայտով, տեր Մովսեսի գավազանով) և հմայագործությամբ, բուժում է կարմիր քամին, մկնատամը, գորտնուկը, ուշաթափությունը և այլն:

Տավուշի աղոթքների մեջ իր ինքնատիպությամբ առանձնանում է «Ալմազի աղոթքը»²⁷, որը կիրառվում է այն դեպքում, եթե նոր ծնած անասունը (կով, գոմեց, այծ, ոչսար) նորածին ձագին չի ընդունում և թույլ չի տալիս կաթ ծծել: Աղոթքի այս տեսակը եղակի երևույթ է հայ բանահյուսական ժառանգության մեջ, և նմանա-

²⁵ ՀԱԲ 21, № 5(1349), էջ 243-244:

²⁶ ՀԱԲ 25, № 44(1319), էջ 364:

²⁷ Ալ կոչվող չար ողիները մասնավորապես վնասում էին ծննդկանին ու նորածին: Տավուշյան տարբերակում ալը (սաղայելը) վնասում է նաև նոր ծնած անասունին:

տիպ աղոթք մինչ օրս չի գրանցվել: Դատելով աղոթքի տեքստից՝ անասունը ենթարկվել է չար ոգուն՝ սադայելին, որի չար կապանքներից ձերբազատվելուն է ուղղված աղոթքը.

Կայթը տա, թքած քու աշկին,
Սադայելին հոգուցըտ հանի:
Արյուն տա, թքած քու աշկին,
Հորիտ խարխանդ արա,
Սադայելն ա հոգուտ նստած,
Մրտիտ տուտը պաց արա,
Հոգիտ ծով ա ալեկոծված:
Զագիտ սրտիտ տեղ արա,
Կայթ տա, թքած քու էրեսին,
Բարի աշկով ձագիտ նայի:
Արյուն տա, թքած քու էրեսին,
Արուտ արա, կուրծըտ լարի,
Ետ շուտ արի, թե շըռըհարի,
Զագիտ պահի, կշտացրու²⁸:
Ավանդական հմայական աղոթքների որոշ տեսակներ (գայլկապի, չար ոգիների և այլն), կապված ժողովրդի կյանքի սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունների հետ, կենցաղավարումից դուրս են եկել, իսկ որոշ տեսակներ իրենց հոգեքանական ներգործուն ուժով պահպանելով կենսունակությունը՝ տակավին շարունակում են կենցաղավարել (չար աշքի, հիվանդությունների):

Բանահավաքչական և բանագիտական հետազոտությունները հնարավորություն են տալիս պնդելու, որ Տավուշի մարզում ասույթաբանական բանահյուսության ժանրերի մի մասը (առածասացվածք, անեծք-օրինանք, բարեմաղթություն, դարձված) շարունակում են կենցաղավարել, իսկ որոշ ժանրեր (աղոթք, հանելուկ, շուտասելուկ) և դրանց առանձին տեսակներ գրեթե դուրս են եկել կենցաղավարումից ու մոռացվել: Տավուշի ասույթաբանական ժանրերն իրենց ինքնատիպությամբ, առանձնահատկություններով, տեղական հյութեղ խոսվածքի լեզվամիջոցների ու բառամբերքի օգտագործմամբ ստեղծել են տարբերակների բազմազանություն և հարստացրել հայ ասույթաբանական բանահյուսությունը:

²⁸ ՀԱԲ 21, № 21(1365), էջ 246:

Эстер Хемчян – *Паремиологический фольклор Тавуша (по материалам, записанным 1970-1990 гг.)*. – Исследование паремиологического фольклора Тавуша показывает, что виды словесных формул региона различны и включают в себе почти все паремиологические жанры.

Представлены пословицы-поговорки, фразы, заклинания-благословения, пожелания, загадки и молитвы. Выявлены особенности паремиологического фольклора, которые обусловлены верой в магическое действие слова и являются проявлениями психологической реальности.

Прокомментированы паремиологические материалы местного происхождения, сформированные под воздействием конкретных исторических событий, быта, обычая и верований.

Рассмотрены группы традиционных заговоров и молитв, их функциональные особенности. Представлены исторически сформированные причинно-следственные и психологические основы продолжительности бытования и выхода из бытования нескольких типов молитв.

Исследование также показывает, что фольклорные жанры в Тавуше не изолированы, а соответственно проникают один в другой и обогащают, делают выразительнее и своеобразнее фольклорное произведение.

Ester Khemchyan – *Paremiological folklore of Tavush (according to the materials recorded on 1970-90s)*. – The research of the paremiological folklore of Tavush exposes that the word-formula types are various and include in them almost all the paremiological genres.

There are presented the fables and sayings, proverbs, curses and blessings, wishes, riddles and prayers of Tavush marz. Also the characteristic features of the paremiological genre depending on the belief of the charming influence of speech and the manifestations of the psychological reality are revealed.

In addition, the paremiological materials of local origin formed under the influence of the specific historical events, life, customs and beliefs are interpreted too.

The groups of the traditional charming prayers of Tavush marz together with their functional features are inspected. The psychological bases of a series of types of prayers expelled from life in the result of some historical causes and the continuity of some types are presented too.

The research also exposes that folklore genres in Tavush aren't acting isolated but are penetrating reciprocally into one another and enrich folklore works, making them more expressive and unique.

Բանալի բառեր: ասույթաբանական, բանահյուսություն, առած-ասացվածքներ, դարձվածներ, անեծք, օրինանք, բարեմաղթություն, հանելուկ, աղոթք:

Ключевые слова: паремиологический фольклор, пословицы-поговорки, фразы, заклинание, благословение, пожелание, загадка, молитва.

Key words: paremiological folklore,fables and sayings, proverbs, curse, blessing, wishe, riddle, prayer.

ՀԱՄԱՆՈՒՆ-ՀԱՐԱՆՈՒՆԱՅԻՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԱՆԵԿԴՈՏ- ԶՎԱՐՃԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ԱՐՄԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
(ԳԱԱՀՀԱԻ)

Հայ ժողովրդական երգիծական մանրապատումների համատեքստում մեծ քանակ են կազմում իմաստաբանական կառույցներով անեկդոտ-զվարճախոսությունները, մասնավորապես համանուններով և հարանուններով ստեղծվածները։ Իսկ վերջիններիս մեջ գերակշռողը համանունային /քուն և քերականական/ կիրառություններն են։

1.Համանունային կառույցներով երգիծապատումներում անսպասելի ծիծաղը դրսողրվում է։

ա/ արգելական հրամայականի մի մասնիկի և երաժշտական մի ձայնանիշի համանության հենքի վրա։

Երաժշտական դպրոցից տուն վերադարձած երեխան ծնողին պատմում է իր անտրամադիր լինելու պատճառը. «Դասատուն ըսավ՝ դո զարգե, զարգեցի, ըսավ՝ ոչ զարգե, զարգեցի, ըսավ՝ ոչ զարգե, զարգեցի, զիսուս զարգեց»¹:

թ/ տեղանվան և գունատեսակի համանությամբ։

Ապարանցիները Սպիտակի ավտոբուսը կանգնացնում են, մարդկանց իշեցնում ու սկսում ծեծելը։ Զարմացած ուղևորները երբ հարցնում են պատճառը, ասում են.«Մեզ էշի տեղ ե՞ք դրել. կարմիր ավտոբուսի վրա գրել եք «Սպիտակ»²։

զ/ համանունություն՝ գոյականի /մեզ/ և մենք դերանվան տրական-հայցական հոլովածեսի /մեզ/ կիրառությամբ։ Մեր զրանցած զվարճապատումներից մեկում բժշկի «Մի րոպե, հայ-

¹ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու։

² Նոյն տեղում։

րի՝ կ, այսքանը մե՞զ եք բերել» հարցին հետևում է անալիգ բերողի՝ «Հա՛, ախչի՝ կ ջան, դիփ ձեզ եմ բերել»³ պատասխանը:

Դեռև վերը ներկայացված համանունային դրսնորումներով երգիծական մանրապատումները մեծերի կողմից ծիծաղ առաջցնելու համար նպատակադրված են ստեղծվել ու շրջանառվել, ապա նման կառույցներով մանկական զվարճախոսությունները, կապված երեխայի մտածողության որոշակի աստիճանի հետ, իրենց ստեղծման ժամանակ երևույթների և առարկաների անմիջական և ուղղակի ընկալման արդյունք-վերաբարտադրություններ են և հարազատ-մտերիմների շրջանում վերապատմվելով՝ հետագայում են զվարճախոսության իմաստ ձեռք բերել: Մանկական զվարճախոսություններում դրանք ևս բազմազան են: Ստորև բերվող նմուշներում ծիծաղն առաջանում է.

- Երկու հասարակ գոյականների համանունությամբ.

Նկատելով ոչխարի հոտը՝ հայրը ասում է.

– Արա ՚մ, նայի ՚ր, տե՛ ս ոչխարների հոտը:

– Ոչխարներին տեսնում եմ, բայց հոտը չեմ տեսնում⁴, – պատասխանում է որդին:

- հատուկ և հասարակ գոյականների համադրությամբ.

Մինը իւր կնոջը նոր լուրեր էր ասում. ի վերջոյ ավելացրեց.

– Միրմաննենց Շաքարը մեռաւ:

9 տարեկան որդին որ լսեց, ասաց.

– Հայրի ՚կ, եթէ շաքարը մեռնի, այսուհետև թէյն ինչո՞վ պէտք

է խմենք⁵:

Ե/ համանունության կիրառությամբ զավեշտ է ստեղծվում նաև բան միավորի իմաստային դրսնորումներով.

Տարսիով էրկու ընկեր զնալիս մեկը կանգնացնում ա, նստում վարորդի կողքին, ու որ մի քիչ զնում են, շրջվում ա ու հետևի նստածներին հարցնում.

³ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու:

⁴ Հենրիկ Հարությունյան, Հայոց լեզուն հազարագանձ, «Արևիկ» հրատ., 1989թ., էջ 132:

⁵ Միմատ Շահազիզեան, Ծիծաղի տոպրակ, Թիֆլիս, 1892թ., էջ 164:

- Ներեցեք, դուք ի՞նչ մասնագետ եք:
- Կենսաբան եմ, – կարձ ու չոր պարասիանում ա նրանցից մեկը:

– Իսկ դու ՞ք, – հարցնում ա երկրորդին:

– Իրավաբան եմ, – պատասխանում ա երկրորդը:

Էս հարցնողը շրջվում, ու լռություն ա տիրում: Հետևի ուղեվորներից մեկը սրան թէ.

– Չհասկացա, ախատե՞ք, մեր մասնագիտությունները հարցրիք, ետք ՞ո՞ւնն ինչի չես ասում, դու ՞ինչ մասնագետ ես:

– Ճիշտն ասած, ես ել եմ բան, բայց իմ բանն առաջից ա...⁶ /իմա՝ բանասեր/

2. Զվարճապատումի հենք կարող է հանդիսանալ տառային՝ մեսրոպյան այբուբենի գրանվան՝ Ի-Ի /իին՝ հյուն-վյուն/ և բառային /ծառապտուղ հոնի-բարբառային՝ հուն՝ հյուն / արտասանական համանունությունը.

– Դարչի՞ն ջան, ո՞նց էր ուսումնարանը. հավանեցի՞ք, մատա՞դ, – հարցրեց մայրը նոր ուսումնարան ուղարկած երեխային:

– Հա՛, այեա՛ ջան, շատ լավն էր. համ էլ զիդաս ի՞նչ, աճի՞ ջան, զրիս միջին լիւն/լ/ էլ կար, իիւն/ էլ...այ:

– Բա՛, մատադ, էղպէս ա. թէ որ լավ կարդաս, տանձ էլ կրի, խաղող էլ⁷:

3. Ինչպէս զիտենք, զրական արևելահայերենն ու արևմտահայերենը, ինչպէս նաև հայերենի բարբառներն ու խոսվածքներն ունեն արտասանական, քերականական և բառապաշտարային մի շարք տարբերություններ: Հայության լեզվական տարբեր շերտերի կրողների շփումների ընթացքում ի հայտ եկած զավեշտալի միջադեպերն էլ հետագայում պատճառ են դառնում բազմաթիվ անեկդոտ զվարճախոսությունների ստեղծման: Դրանց մեջ մեծ քանակ են կազմում հատկապես արևելահայերենում և արևմտա-

⁶ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու:

⁷ Ծիծաղի տոպարակ, աշխատասիրեց դպիր U.S.U. Շահագիզեան, 1892, Թիֆլիզ, տպարան Մովսես Վարդանեանի, էջ 65:

հայերենում առկա բառերի և բառակապակցությունների համանունության և հարանունության հենքի վրա ստեղծված տարատեսակ դրսեորումներով անեկդոտ-զվարձախոսությունները.

ա/ հոդ /քերականական կարգի/ և հոդ ցուցական դերանվան կիրառությամբ.

Անզլերենի իմացությամբ պարծեցող մի տարեց հայրենադարձին ուղղված՝ «Դե որ լավ գիտես, անզլերենի հոդե՛րն ասա» խոսքին հետևում է նրա՝ «Է՛, ըսեմ. հոս, հոդ, հոն» ինքնազնի պատասխանը⁸:

բ/ արևմտահայերենի ցուցական դերանվան /հոն, հոս/ և հոնորար, երգեհոն, հոնի օղի բառերի «հոն»-ի համանունությամբ «ստուգաբանվում» են այդ բառերը, ինչն էլ դառնում է զավեշտի մեխը.

Մի ախպարի հարցընըմ են.

– Հո՞ս է լավ, թե՝ հոն:

– Իհարկե՛ հոն:

– Էդ ո՞նց կապացուցես:

– Հարգավ, ապացուցեմ. թե որ հոս լավ ըլլար, կկոչվեր երգեհոս, և ոչ թե՝ երգեհոն, թե որ հոս լավ ըլլար, կկոչվեր հոսորար, և ոչ թե՝ հոնորար, թե որ հոս լավ ըլլար, կկոչվեր հոսի օղի, և ոչ թե՝ հոնի օղի...⁹

գ/անսպասելի ծիծաղը դրսեորվում է նաև հակառակ իմաստն արտահայտող ձգել /արևմտ.՝ բաց թողնել/ և ձգել /արևել.՝ քաշել/ բառերի համանունության միջոցով, ինչն էլ, անշուշտ, պատճառ է դարձել իրական միջադեպի /հայրենադարձի և պարանով փոսից քաշող արևելահայի, տարբերակ՝ ծանրությունը բաց թողնող սփյուռքահայի մասին/ հենքի վրա ստեղծված երգիծապատումների առաջացման¹⁰:

դ/արևմտահայոց մեջ շինել-կառուցել-ը և կոխել-տրորելը արևելահայոց շրջանում երկու իմաստներով էլ կիրառվում են. և՝

⁸ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում:

կառուցել ու տրորել է նշանակում, և՝ բռնաբարել /իբրև բամբառակ/ արտահայտություն՝ դրանք ժողովրդախոսակցականում են կիրառվում: Հենց սրանց համանունությունն էլ հիմք է հանդիսացել մի շարք ժողովրդական երգիծապատումների ստեղծման: Պատումներից մեկում հայրենադարձի՝ «Եկանք, որ հայրենիքը շինենք...» խոսքին հետևում է տեղացու երկիմաստ հեգնախառն պատասխանը. «Հայրենիքին արդեն 70 տարի շինու մ է Սովետը...¹¹: Խորիրդային ժողովրդի «Հայր Ստալին»-ի «հայր» հասկացությունը սփյուռքահայն «ընկալում» է հայրենադարձվելուց հետո միայն.

Արտասահման եղած ժամանակ կըսեին՝ հայր Սթալին, չեինք հասկնար՝ ինչու ադանկ կըսեն: Բայց երբ Հայաստան եկանք, և ան մերին մայրիկները մեկիկ-մեկիկ լացացուց, ան ատեն հասկցանք անոր հայր ըլլալը¹²:

Ե/զրական արևմտահայերենի և որոշ բարբառների արտասահման առանձնահատկությունները, մասնավորապես ձայնեղների խլացումը և հակառակը՝ շնչեղ խուլերի ձայնեղացումը զավեշտալի միջադեպերի և անեկդոտ-զվարճախոսությունների առաջացման պատճառ են դառնում:

Ռուսերենի «դրել» /շաղափիշ/ բառի արևմտահայերեն արտաքերումը՝ «թռել» հնչողությամբ, համընկնում է արևելահայերի բաց թռղնել-տռել բառի արտասահմանությանը, ինչն էլ իրողությունը վերածում է զավեշտի¹³:

Վանի բարբառում բ,գ,դ,ձ,շ ձայնեղ բաղաձայնների փոխարեն կիրառվում են պ,տ,կ,ծ,ձ խուլեր, ինչն էլ Վանի բարբառով ծեթ-ը, արևելահայոց շրջանում չընկալվելով, հարանունությամբ շփոթություն է առաջացնում ձեթ-ի հետ՝ տեղիք տալով երկխոսական զվարճապատումի ստեղծման.

Երևանցի – լա՞ վ աղ, լա՞ վ աղ...

¹¹ Վերժիննե Սվազյան, Կիլիկիա, Ե., 1994, էջ 114:

¹² Արմենուի Ստեփանյան, 20-րդ դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, Ե., «Գիտություն», 2010, էջ 254:

¹³ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու:

Վանեցի պառավ – Քյա տղա, Էտա ի՞նչ ի կըծախես:
Երևանցի – Մայրիգ, աղ էմ ծախըմ:
Վանեցի – Պէ՛ խէմ /քեր նայեմ/, պէ՛ խէմ, ծէ՞թ /մանր/ ի, թէ՞
պէտ /խոշոր/ ի:
Երևանցի – Մայրիգ, ձէ՛ չէմ ծախըմ, աղ էմ ծախըմ:
Վանեցի – Աղէկ, կըխասկընամ, պէ՛ խէմ, ծէ՞թ ի, թէ՞ պէտ ի:
Երևանցի – Տօ մայրիգ, ասըմ էմ՝ ձէ՛ չէմ ծախըմ, աղ էմ ծա-
խըմ:

Վանեցի – Քյա տղա, աղէկ... կըխասկընամ... պէ՛ խէմ, ծէ՞թ
ի, թէ՞ պէտ ի¹⁴:

գ/զվարձապետումներից մեկում արևմտահայերեն առողա-
նությամբ արտաքերած սովորական անմեղ երկխոսությունը հա-
րանունության հետևանքով արևելահայերենում վերածվել է բամ-
բառակ արտահայտության¹⁵: Զավեշոր ստեղծվում է բառային
կառույցների նպատակադրված ընտրության միջոցով:

4. Անեկրոտ-զվարձախոսություններում զավեշոր հանդես է
գալիս նաև զրական հայերենի և բարբառների կամ ժողովրդախո-
սակցական լեզվի և բարբառների բառ-բառակապակցություննե-
րի ու արտահայտությունների համանուն-հարանունային կա-
ռույցներով: Նման դեպքերում ծիծաղը դրսնորվում է՝

ա/ զրական արևելահայերենի և Լոռու խոսվածքի բառախա-
ղային համանունությամբ.

Այսպես, *հրել* բայի ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակի
եզակի թվի 2-րդ դեմքի /հրես/ և Լոռու խոսվածքի նույնահունչ
/հրես- իմա/ բառի հենքի վրա ստեղծված զվարձապատումը
դրա վառ օրինակն է.

Գյումրեցին գնում է Վանաձոր և մտնելով ճաշարան՝ մա-
տուցողին ասում է.

– Քուր ջան, քիշըմ ուտելու բան բեր:
– Հրես կբերեմ:

¹⁴ **Գ.Զահոռիկյան, Ֆ.Խղդաբյան,** Հայոց լեզու, դասագիրք հանրակրթական դպրո-
ցի 10-րդ դասարանի համար, Եր., 1998, էջ100:

¹⁵ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու:

– Իյա՝, օր չիրեմ, չես բերե՞...¹⁶

թ/ ժողովրդախոսակցական լեզվում կիրառվող /չայ-թեյ/ գոյականի և Փերիո բարբառով հարադրավոր բայի /թեյ լինել – թուլանալ, նվադել/ բառախաղային համանունությամբ.

Մեկը թեյ շատ էր սիրում, երբ ճամփից հասնում է ծանոթի տունը, ասում է.

– Թեզ արա մի չայ շինի, թե չայ չխմեմ, թեյ կլնեմ¹⁷:

գ/ բարբառային /հեր – ոնց, ինչպես, ինչու/ և ժողովրդախոսակցական /հեր-հայր/ բառերի համանունության հենքի վրա.

Մեկը գալիս է մսավաճառի մոտ ու հարցնում.

– Միս ունե՞ս:

– Հե՞ ը չունեմ, –պատասխանում է մսավաճառը:

– Օդրմի հորըս, մի կիլո կշոփի¹⁸:

դ/ համանունություն՝ տնային կենդանու /էշ/ և գութանի մասերից մեկի՝ համձողի /ժողովրդախոսակցականում՝ էշ/ անունների կիրառությամբ.

Գութանի փայտերից մեկը կոչվում է «էշ» որ եթե մի քիչ թաց է լինում, կատով ծեփում են ու դնում արեւի տակը, որ չորանայ ու չձեղքուի:

Սկեսրայրը հրամայեց իւր քաղաքացի հարսին, որ էշը բոլորովին կատով ծեփէ: Նա էլ մտաւ գոմը, էշը ոտքից մինչեւ գլուխ կատով ծեփեց եւ «չու՝, չու՝» անելով՝ դուրս տարավ:

Սկեսրայրը տեսնելով՝ բացազանչեց.

– Աստուած, իմ դուշման գեղացուն քաղաքի հարս չտա, որ լիզուն չիմանան¹⁹:

ե/ համանունություն՝ բարբառային և ժողովրդախոսակցական բառակապակցության հիման վրա /նման դեպքերում զավեշտի առաջացման պատճառը բարբառի չիմացությունն է/: Զվար-

¹⁶ Գրիգոր Մելիք-Սարգսյան, Զվարճալիք, Ե., 2001, «Պարույր Սևակ» հրատ., էջ 34:

¹⁷ Լ. Սինասյեան, Գիլղական բառ ու բան՝ Նոր Զուլա, 1998թ., էջ 195:

¹⁸ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու:

¹⁹ Անեկդոտներ, 3-րդ հատոր, Աշխատասիրեց Յովհաննէս Նազարեանց, Թիֆլիս, 1883թ., տպարան Մ. Վարդանեանի, էջ 83-84:

Ճապատումներից մեկում զավեշտի աղբյուրը հաճախորդի՝ Մեղ-րու բարբառով անընդհատ արտաքերած խոր տուր /երես-երես/-ը սափրիչն ընկալում է խորը տալ՝ խորը խուզել.

- Տո՛ տավար, քեզ չե՞մ ասում՝ խո՛ր տուր:
- Ախմա՛խ, – պատասխանեց սափրվերը, – այնքան խոր տվի մորուքի, որ դառավ հնձած արտ, է՛լ խոր տամ²⁰:

5. Բարբառով արտաքերած խոսքը՝ արագախոսության և արտասանական դադարի խախտման շնորհիվ, հարանունության ինքնատիպ դրսեորում է ձեռք բերում՝ վերածվելով զավեշտի.

ա/ Հիրակցի հարևանուիխ, ցանկանալով իր բարեկամուհուն հյուրասիրել տաք կարկանդակով, ասում է.

- Քա կեցի, տաք-տաք կեր, նոր կերթաս...²¹
- բ/ լոռեցիները շիրակցիների լեզուն տնազ անելիս ասում են.
- Քակեցի, փափաղը դիր, նոր գնա, քակեցի, փափաղը դիր...²²

ե/ Երգիծապատումում անսպասելի ծիծաղը դրսեորվում է տեղանվան նախկին բնորոշիչ հատկանշական բառի՝ բող-մոխրագույն /ծողովրդախոսական անվանմամբ՝ բողիգեղ/ և բարոյականությունն արտացոլող բացասական հատկանիշներից մեկի /ծողովրդախոսակցական լեզվով՝ բող/ համանունության միջոցով.

Վիյամ Սարոյանը ավտոմեքենայով Մարգահովիտ գյուղի միջով անցնելիս հարցնում է.

- Ի՞նչ է աս գյուղին անունը:
- Բողիգեղ, – ներկայացնում են ուղեկցողները:
- Ամերիքա ալ աղանկ հաստատություն կա, բայց ասանկ քոմպակտ չէ, – ասում է Սարոյանը²³:

²⁰ Անեկդօտներ, հատոր 2, Աշխատասիրեց Յովհաննէս Նազարեանց, Թիֆլիս, 1883, Մ.Վարդանյանի եւ ընկ. տպարան, էջ 42:

²¹ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու:

²² Նույն տեղում:

6. Երգիծական մանրապատումների մի մեծ խումբ էլ առնչվում է գրական հայերենի, բարբառների, բառ-բառակապակցությունների ու արտահայտությունների և օտար լեզուներով ստեղծված նրանց համանուն-հարանունային դրսնորումներով կառուցված զավեշտալի պատմություններին: Ի դեպ, նման անեկդոտ-զվարձախոսություններում գերազանցում են ծիծառի դրսնորման հարանունային կառուցները.

ա/ հարանունություն՝ բարբառային «Եա՝, ՍույփՓյօփ» բառակապակցության արտաքերման և օտար՝ թուրքերեն «այուփյուրգե-ավել» բառի համադրությամբ.

Զեյթունցիները շատ քաջ մարդեր էին: Անոնք երբ միշտ կոփիվի կերպային թուրքերուն դեմք, կաղոթեին, օգնության կկանչեին իրենց Սուլր Փրկիչին, կըսեին.

– Յա՝, Սույփ Փյօփ, – ու կհաղթեին:

Թուրքերն ալ կզարմանային, կըսեին.

– Աղ զյավուրները «Սյուփյուրգե» կըսեն, կսկսին կովիլ ու կհաղթեն:

«Սյուփյուրգե» թուրքերեն կնշանակե՝ ավել: Ավելը ի՞նչպես անոնց կօգնե²⁴:

Եթե «Կարոս խաչ» վիպերգում թշնամու դեմ կովելիս հայերին օգնում էր նեխուրի /քարառագի/ դաշտում հայտնված խաչը, «Սասնա ծոերում»՝ Խաչպատարագին, ապա այս զվարձապատումում զեյթունցիներին օգնության է հասնում Սուլր Փրկիչը: Պատումի առաջին մասը վիպերգային կառուցվածք ունի: Հենց երկրորդ մասից էլ սկսվում է զվարձապատում տանող ուղին՝ հայերենի բարբառային արտահայտության և թուրքերենի բառային հարանունության կիրառությամբ, ինչն էլ դառնում է զավեշտի մեխը: Ի դեպ, զեյթունցիների այս ինքնատիպ զվարձապատումի մեկ այլ տարբերակ Հալեպում գրառել է նաև հայագետ Հակոբ Չոլաքյանը²⁵:

²³ Նոյն տեղում:

²⁴ **Վերժինե Սվազյան**, Կիլիխա, էջ 107:

²⁵ Միջ-զաւառական անեքքոստներ: Հաւաքեց եւ ներկայացուց Յակոբ Չոլաքեան, Հալեպ, 1988թ., էջ 55:

բ/ զվարձապատումում զավեշտի միջոց կարող է դառնալ նաև օտար բախի /ոռուսերեն՝ յմհիցա/ և հայերենի *ով* հարաբերական դերանվան բացառական հոլովով ստորոգյալական կառույցի՝ Լոռու խոսվածքին բնորոշ և հոդով /ումիցն-ումնից/ համանունության ստեղծումը: Ռուբենյան անեկդոտաշարի պատումներից մեկում ոռու անցորդուհու՝ «Կակայա ումնիցա» /ի նշ խելքն է/ խոսքին հետևում է վրդովված հերոսի՝ «Ռուբենիցն ա, ո ւմնից ա» /տարբերակ/՝ Էրեխի մերը թե՝ «Իմ մա՛ թիցն ա, ու մնից ա» պատասխանը²⁶:

գ/ հարանունության օգտագործմամբ զվարձապատումում անսպասելի ծիծաղ է առաջանում, եթե բաղադրյալ ստորոգյալի հարակատար ներկայով կազմված դիմավոր բայի եզակի երրորդ դեմքը՝ բարբառային հնչողությամբ, ներկայանում է իբրև օտար (Վրացական) ազգանվան մաս:

Քեֆները լավ երկու գյումրեցի Թիֆլիսում, մի արձանի մոտ կանգնած, իրար հետ վիճում են.

– Ծո՛, աշե՛ ինչըլի լավ ուանդաձ է /տարբերակ/՝ տաշաձ Է/

– Ոչ թե ուանդաձ է, այլ քանդրկաձ է:

Կողըներով անցնող մի վրացի միջամտում է նրանց.

– Ի՞ ՛ /ոչ/ Ռանդաձե, Ա հե /ոչ է/ Կանդրկաձե /տարբերակ/՝ Տաշաձե/, этո Ճավճավաձե /սա Ճավճավաձեն է/²⁷:

դ/ Զվարձապատումում զավեշտի առաջացման հենք կարող է հանդիսանալ հարցադրում-առաջադրանքով այնպիսի երկխոսական կառույցը, որտեղ հարանունությունը ստեղծվում է բառամասնատում-բառաբարդումով. անզերեն քըրփըրիշն բառը մասնատելով՝ նրա առանձին մասերը համընկեցվում է Հայաստանի որոշակի տարածքների /Հրազդան-Ախտա և Ապարան/ բնակչությանը տրվող մականուներին.

– Երկու ախտեցի ու մի արարանցի որոշում են միասին գործ դնեն, աշխատեն: Կարա՞ք ասեք՝ Էդ ձեռնարկության անունն ինչ են դնում:

²⁶ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու:

²⁷ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու:

—

— Քոռքոռէշըն²⁸:

Ե/ զվարձախոսությունում անսպասելի ծիծաղի աղբյուրը կարող է դառնալ հարցադրում-առաջադրանքով երկխոսական կառուցում բառերի /կոնկրետ դեպքում՝ քաղաքների անունների/ ուղիղ ձևերի դասավորության այնպիսի ընտրությունը /Բաքու, Վորկուտա, Երևան, Չիտա/²⁹, որոնց հաջորդականությունը արտաքրեման ժամանակ կհանգեցներ իմաստակիր բամբառակ նախադասության: Ընդ որում, այդ բարդ նախադասությունը կառուցելու համար վերցվել է երկու օտարերկրյա այնպիսի քաղաքների անուններ, որոնց մասնատումը հայրենում հնարավոր կդարձներ դիմավոր բայով միտք արտահայտել:

գ/ զվարձապատումներում զավեշտի միջոց կարող է դառնալ օտար անուն-ազգանվան /Մառ Ցզե Դուն/ և բարբառով կազմված նախադասության հարանունային կառուցը /Մացե տուն – մնացել է տանը/³⁰

Ե/ հարանունության կիրառությամբ զավեշտ է ստեղծվում, եթե ժողովրդախոսակցական լեզվի մեջ ներթափանցած հարկային տեսակի՝ եկամտահարկի օտար /ուստերեն՝ պադախողնի/ բառի չիմացությունը հայրենադարձի կողմից գուգորդվում է մեկ այլ օտար անվանը՝ պարախողին /ջերմանավիխն/.

– Աս ի՞նչ պահում ըրած եք, – աշխատավարձն ստանալիս զարմացած հարցնում է հայրենադարձը:

– Պադախողնի, հայրի՝ կ, պադախողնի: /Եկամտահարկուս./

– Մայրը թաղեմ, եռոտն տարի առաջ փարախողով Սովիետմիություն եղած եմ, եռոտն տարի շարունակ փարախողին փո՞ղը կպահեք...³¹

²⁸ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Նույն տեղում:

թ/ հարանունության ստեղծում՝ օտար լեզվով /ռուսերեն/ նախադասության և հայերենի բարբառի բառահամադրության միջոցով.

Շուկայում ռուսախոս մի հայ հարցնում ա.

– Պա չյո՞ւ մ կարտոշկա:

Քյավառջի կարտոշկա ծախողն ասում ա.

– Պաշա, խամա էլի տեղը դիր...³²

թ/ Օտար լեզվով /ռուսերեն/ նախադասությունը կամ նրա մի մասը սխալ ընկալելը կամ արտաքերելը ևս հարանունության շնորհիվ /Նի տառապի – Ո՞նց չըտառապեմ, թող մի լա՞վ տառապեմ/³³ կարող է զվարձապատումի պատճառ դառնալ:

ժ/ համանունությամբ զավեշտի ստեղծում՝ օտար լեզվով /վրացերեն/ և հայերեն նույնահունչ բայական կառույցների համադրմամբ.

– Կու տ է /անդամալո՞ւծ է/:

– Կուտե, ինչպե՞ս չի ուտե³⁴:

7. Զվարձապատումի հենք կարող է դառնալ բառամասնատումով ստեղծված հարանունությունը.

Ցուրտ ու մութ տարիների համար ժողովուրդը հեգնելով՝ «արդարացնում» էր իշխանավորներին.

– Բայց Լևոն Տեր-Պետրոսյանն ի՞նչ մեղավոր ա, որ ժողովուրդը վառելիք չունի. ցուրտ ա, մրասում ա: Նա դեռ 1988-ից էր ժողովրդին զգուշացնում, որ չմոռանան՝ ցախ առնեն, ու չմոռանալու համար վանկարկելով կրկնել էր տալիս նրան. «Առ-ցախ, առ-ցախ, առ-ցախ!...³⁵

8. Հարանունություն՝ սխալ հնչյունարտաքերման կիրառությամբ.

– Քուր ջան, անունը ի՞նչ է, – հարցնում է մեկը:

³² Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու:

³³ Նոյն տեղում:

³⁴ Ծիծաղի տոպարակ, աշխատասիրեց դպիր U.S.U. Շահագիզեան, 1892, Թիֆլիզ, տպարան Մովսես Վարդանեանի, էջ 100:

³⁵ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու:

Բաթէ՝

– Զիաննա: /Դիանա/

– Ճիշտն օր ըսեմ, ընձի Էլ Էշ Վալոդ կըսեն³⁶:

9. Զվարճապատումների մի մեծ խումբ է առնչվում է հայերենից օտար լեզուներով և հակառակ թարգմանությունների համանունային դրսերումներին: Մարդկանց կյանքում հաճախակի հանդիպող զանազան բառերի և արտահայտությունների թարգմանական զավեշտներն են, հետագայում շրջանառվելով, առիթ են դարձել բազմաթիվ անեկդոտ- զվարճախոսությունների ստեղծման:

Փանոս-Պահօս-ն ու պահօս-փորլուծ-ը օտար միջավայրում կիրառելիս զավեշտալի միջադեպերի և զվարճապատումների ստեղծման առիթ են հանդիսացել.

Հերոսի՝ Կետ, յ պահօս, ա օհ Արդյուն խոսքը դառնում է զվարճապատումներից մեկի³⁷ անսպասելի ծիծաղի առիթը: 1970-ականներին Ռուսաստանում ականատես եմ եղել թարգմանական հարանունային զավեշտի դրսերման մի հետաքրքիր փաստի. հայկական «Զախորդ Փանոս» կինոնկարի ռուսերեն ազդագիրը տարակուսանքի տեղիք էր տվել ու դահլիճը լցրել հետաքրքրասերներով:

10. Հայ ժողովրդական երգիծական մանրապատումներում բավականին մեծ քանակ են կազմում հայկական կամ հայության շրջանում տարածում գտած անձնանունների և դրանց հենքի վրա ստեղծված տարատեսակ բառերի համանուն-համանունային դրսերումները.

ա/ հայկական անձնանվան /Մնացական/ և դրա համանունությունն արտացոլող ստեղծված իրավիճակի միջոցով.

Միլիցիան բռնված գողին հարցնում է.

– Անունդ ի՞նչ է:

– Մնացական, – պատասխանում է գողը:

– Իսկ են, որ փախա՞վ:

³⁶ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու:

³⁷ **Յովիկ. Նազարեանց**, 3-րդ հատոր, էջ 36, 1883թ.:

– Գնացական³⁸:

թ/ բուսատեսակից ստեղծված անձնանվան /Ծաղիկ/ և այդ նույն բուսատեսակների փնջի /ծաղկեփունչ/ համանունությամբ.

Ավտորուսից իշնելիս մեկը շրջվելով դիմում է իր ծանոթին.

– Ծաղի ՚կ, տոմս չկերցընես. Վերցրել եմ:

Քիչ հետո մի 5-6 հոգի առանց տոմս վերցնելու իշնում են:

– Չհասկըցա, էսից ծաղիկ ՚ը թէ՝ ծաղկեփունչ, – զայրանում է գյումրեցի վարորդը³⁹:

գ/ հայկական անձնանվան /Իշխան/ և ջրային կենդանու /իշխան/ համանունությամբ.

Իսպեկտրը մեկին կանգնացնըմ ա, ուզըմ ա ակտ գրի: Էս շոփեռն ինչ անըմ ա, չի անըմ, ինչքան խնդրըմ ա, հնար չի ըլըմ, ակտ ա գրըմ ու ասմ ա՝ հմի կարաս ազատ գնաս:

Էս շոփեռն ասմա.

– Էտա դու քու ասածն արիր, մենակ մի բան եմ խնդրըմ. անունըդ ինձ բաշխի ու ես հանգիստ խղճով կզնամ:

Իսպեկտրն ասմա՝

– Իշխան, բավարարված ե՞ս, դե գնա:

– Իշխա՞ն...Վայ քեզ ջրիցը հանողի....⁴⁰

Համանունության վերոնշյալ դրսւորման ստորև բերվող բառախաղային կիրառությունը ոչ միայն ընկալելի է դարձնում իրավիճակը, այլև էլ ավելի է նպաստում զավեշտի տպավորիչ արտահայտմանը.

Գնացինք Սևան՝ իշխան բոնելու, մըլիցա Իշխանը բոնեց⁴¹:

դ/ հայկական անձնանվան /Գալուստ/ և մակդրավոր բայանուն գոյականի /բարի զալուստ/ համանունությամբ.

Թոռան հետ հարևան շրջան գնացող պապը, տեսնելով «Բարի զալուստ ցուցանակը, զարմացած հարցնըմ ա ավտորուսի վարորդին.

³⁸ Պատմում և կատակում էր Գալուստ Գալստյանը, Հավաքել և կազմել է Լենա Անքառանյանը, էջ17, Վերնատուն, Եր., 1994թ.:

³⁹ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Նույն տեղում:

– Այտա, սրանք բա ո՞րդիան են իմացել, որ մեր Գալուստը քարի ա...⁴²

Ե/ զվարձախոսություն՝ կառուցված թաղման և ծննդյան ծիսակարգային դրսեորումների և տոններից մեկի համանունությամբ.

Ուսանողուհին՝ դասախոսին.

– Ձեր յոթը /Ապրիլի 7-ը՝ Մայրության օրը/ շնորհավոր:
Դասախոս.

– Շնորհակալ եմ, քո էլ՝ քառասունքը...⁴³

/Ուսանողուհու երեխան 40 օրական էր դարձել/

զ/ զավեշտի ստեղծում՝ հայկական անձնանվան և ամիս-ամսաթվի համանունության հենքի վրա՝ կրկին կապված թաղման ծիսակարգային դրսեորումներից մեկի՝ յոթի հետ.

– Ընկերը ընկերոջը հարցնում է.

– Արա, Էսօր Մայիսի յոթն է, գիտե՞՞ս:

– Այ դուռակ, Էս ձմեռվա կեսին ի՞նչ մայիսի յոթ:

– Արա, ինչ ես խոսում, մի շաբաթ առաջ Մայիսին շքաղեցի՞նք⁴⁴:

Այսպիսով, անտիպ և տպագիր աղբյուրներից վերը բերված համանուն-հարանունային օրինակները ցույց են տալիս.

ա/ հայ ժողովրդական երգիծական մանրապատումների և զվարձախոսությունների համատեքստում համանունային տարատեսակ դրսեորումները գերակշռում են հատկապես գրական հայերենի և բարբառների ու ժողովրդախոսակցական լեզվի բառբառակապակցությունների զուգադրմամբ ստեղծված կառուցներում.

բ/ հարանունային դրսեորումները հանդես են զալիս հիմնականում օտար լեզուների զուգադրմամբ ստեղծված կառուցներում. օտար լեզվին լիարժեք չտիրապետելու կամ մասսամբ տիրապետելու պատճառով բառ-բառակապակցությունն արտաք-

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Պատմում և կատակում էր Գալուստ Գալստյանը, Հավաքել և կազմել է ԼենաԱնթառանյանը, Վերնատուն, Եր., 1994թ.,էջ 44:

⁴⁴ Նույն տեղում:

բելիս զավեշտալի իրավիճակ է ստեղծվում՝ առիթ հանդիսանալով բազմաթիվ ժողովրդական երգիծապատումների ստեղծման:

գ/ զվարձապատումներում զրական հայերենի և բարբառային բառ-բառակապակցությունների հարանունային կիրառություններ քիչ են հանդիպում, եղածներն էլ առնչվում են հիմնականում արագախոսությանը և արտասանական դադարի խախտմանը, բաղաձայնների քմայնացման-ձայնեղացմանը, սխալ հնչյունարտաքրմանը, բառամասնատմանը և այլն:

դ/ համանուն-հարանունային տարատեսակ կառույցներով անեկդոտ-զվարձախոսությունները զուտ հայկական բանարվեստի նմուշներ են, ուրեմն նաև՝ օտարի համար անլնկալելի ու անթարգմանելի:

Армен Саркисян – *Омонимы и паронимы в армянских народных сатирических миниатюрах*. – В текстах армянских народных сатирических миниатюр большое место занимают анекдоты семантического строения, в частности, созданные омонимами и паронимами. В подобных видах сатиры неожиданный смех проявляется:

1. в словах и словосочетаниях существительных в литературном западно-армянском и восточно-армянском языках, имеющих омонимные и паронимные основы / [հօճ]- грамматическая категория и [հօճ] - как местоимение; в словах имеющих противоположные значения [ձգել] - отпустить и [ձցել] - тянуть, [շինել] – строить, [շինել]-изнасиловать; в нарушениях декламационной паузы, выраженной артикуляционной наречной скороговоркой и т.д./

2. в литературном армянском языке и наречиях или в диалектах слов и словосочетаний, а также в омонимо-паронимных выражениях /существительное [տեյ] - чай / и диалектно –сопоставительный глагол/ [տեյ լինել] - слабеть, чахнуть/; в строении игры слов и диалекта [հեր] - как? почему?/ и [հեր] - отец, использованием слов на омонимичной основе; в названии домашнего животного [էշ] - осел и [էշ] - часть плуга, которая омонимична на диалекте и др.

3. в литературном армянском языке, диалектных словах и словосочетаниях, и в выражениях, созданных на иностранных языках, а также их омонимо-паронимных выражениях /диалектное звучание глагола

[рандадзе] – струганный и окончанием грузинской фамилии [-адзе]; в иностранных собственных именах /Мао Дзе Дун/ и в словах с омонимичной основой, которые образуются паронимами диалектного предложения /[Маце тун-минацел э тан]- остался дома/; в сопоставлении паронима английского слова /корпорэйшн/ и шуточного прозвища, которые даются местными жителями [коркорэшн] и др.

Armen Sargsyan – *Homonyms and aronyms in anecdote narratives.* – Among Armenian humorous folk narratives we come across a series of anecdotes where verbal humour shapes at the expense of different homonymous and paronymous relations. In these humorous texts laughter is provoked by the unique homonymic clash. The latter can be observed

1. Between the name of the Armenian letter ի-ւ (hyun) and the dialectal pronunciation of the fruit - hon (meaning dogberry).
2. Between words and expressions of Eastern Armenian and their homonyms and paronyms in Western Armenian.
3. Between words and expressions of literary Armenian and their homonyms and paronyms in dialects or between conversational, colloquial phrases and dialectal expressions.
4. Between words and expressions of literary Armenian and its dialects on the one hand and their homonyms in other languages on the other.

Բանալի բառեր: համանուն, հարանուն, անեկդոտ, երգիծանք, հայերն, բարբառ, կարգ:

Ключевые слова: омоним, пароним, анекдот, сатира, армянском языке, диалект, категория.

Key words: homonym, aronym, anecdote, satire, Armenian, dialect, category.

ՆՎԻՐԱՏՈՒՆ ԵՎ ԽՈՐՀՇԱՏՈՒՆ ՏՎԱՌՈՒՇԻ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ

ՄԱՐԻՆԵ ԽԵՄՉՅԱՆ (ԳԱՍՀԱՀԻ)

Տավուշի մարզի բանավոր ավանդությունը հարուստ է հրաշապատում, կենդանական և իրապատում հեքիաթներով։ Հեքիաթը բանարվեստի ամենահնագույն տեսակներից մեկն է։ Այն իր արմատներով՝ գնում է դարերի խորքը և մինչև օրս մնում է մարդու ուղեկիցը նրան պատճառելով գեղագիտական մեծ բավարարվածություն։ Հեքիաթի արժեքը բացատրվում է նրանով, որ դրանում արտահայտված են ժողովրդի՝ դարերով կուտակված զգացմունքներն ու մտքերը։ Տավուշի հեքիաթները (հատկապես հրաշապատում), ինչպես Հայաստանի տարբեր պատմազգագրական տարածաշրջանների, այնպես էլ աշխարհի բոլոր ժողովուրդների մեջ, սիսևատիկորեն ունեն միանման կառուցվածք, ունեն գործող անձինք՝ իրենց համապատասխան գործառույթներով։ հերոսը հեռանում է տնից, նրան ներկայացվում է ինչ-որ արգելք, արգելքը խախտվում է, հայտնվում է հակադիր կերպարը, հերոսը ենթարկվում է փորձության, հայտնվում է նվիրատուն, հերոսի տրամադրության տակ է ընկնում հրաշագործ միջոց, հերոսի և հակադիր կերպարի միջև պայքար է ծավալվում, հերոսին դժվար խնդիր է առաջադրվում, թշնամին պատմվում է, հերոսն ամուսնանում է¹։ Ինչպես ասել է Վլադիմիր Պրոպը. «Հեքիաթն այնքան հարուստ է և բազմազան, որ ուսումնասիրել հեքիաթի բոլոր երևույթներն ամբողջությամբ, ողջ ծավալով և բոլոր ժողովուրդների մոտ անհնարին է»²։

Հրաշապատում և կենդանական հեքիաթները մեծ մասամբ ծագում են առասպելներից։ հնագույն հեքիաթներն ակնհայտ

¹ *Пропп В.Я.*, Морфология сказки, Издательство “Наука”, Москва, 1969, с. 29-60.

² *Пропп В.Я.*, Исторические корни волшебной сказки, Издательство Ленинградского государственного университета, Ленинград, 1946, с. 7.

այուժետային կապ ունեն նախնադարյան առասպելների, ծեսերի, ցեղային սովորույթների հետ³: Տոտեմական առասպելներին բնորշ մոտիվներն արտացոլվել են կենդանական հեքիաթներում: Հեքիաթի հերոսի ամուսնությունը հրաշագործ տոտեմական էակի հետ, որը կերպարանափոխվում և դառնում է զեղեցիկ աղջիկ կամ տղա, ունի բացահայտ առասպելական ծագում: Մարդկային կերպարանք ստացած տոտեմ-կինը իր ընտրյալին տալիս է որսորդության հմտություն կամ օգնում է առատ բերք ստանալ: Տոտեմական կենդանիների կամ ոգիների հետ սիրային կապը նախնադարյան մարդկանց մոտ հաճախ համարվում էր ուժի և հաջողության աղբյուր: Հերոսը սովորաբար այդպիսի կին-պահապան հրեշտակ ձեռք է բերում՝ լողանալու ժամանակ գողանալով նրա հագուստը (աղջիկ-աղավնի) կամ որսորդության ժամանակ (արձակված նետի տեղում գտած գրրտ) և կորցնում է՝ խախտելով ամուսնական հմայական արգելքը:

Հեքիաթային որոշ սյուժեներում մարդիկ ընկնում են (երբեմն խախտելով հմայական արգելքը) դների ու առասպելական հրեշների իշխանության տակ և նրանցից փրկվում են կամ հրաշագործ առարկաների միջոցով, որոնց միջոցով հակադիր կերպարների համար անանցանելի խոշնրոտներ են ստեղծում իրենց փախուստն ապահովելու համար (հմայական փախուստ), կամ տարբեր միջոցներով խաբելով նրանց, կամ խորհուրդների օգնությամբ հարկածելով նրանց թույլ և խոցելի կողմերին: Զաճախ դնը կամ հրեշը գերիներին ենթարկում է ծանր փորձությունների: Մարդիկ սովորաբար իրենց ուժով, հմայական հնարքների գիտելիքներով ու հնարամտությամբ դուրս են զալիս փորձություններից և սպանում դնին: Սովորաբար մարդկանց խմբից ամենազիշտ հնարամիտը նրանցից ամենափոքքն է դուրս գալիս. նա սպանում է դնին և փրկում եղբայրներին: Հեքիաթների առանցքային մոտիվը հերոսի ուղևորությունն է հակոտնյա աշխարհ: Այս և այն աշխարհների սահմանագիծը հատելու համար

³ Հարությունյան Ս.Բ., Բանագիտական ակնարկներ, ՀՀԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 2010, էջ 162-163:

հերոսը օգտվում է տարբեր խորհուրդներից և օգնական ուժերի աջակցությունից (թռչուն, խոյ):

Հրաշապատում հեքիաթը նկարազրում է «ընտանեկան» իրադրություն⁴: Տավուշի հրաշապատում հեքիաթների տիպական հերոսը կարող է լինել թագավորի փոքր տղան, որսորդի տղան, խորթ աղջիկը և այլն:

Հեքիաթային կերպարների շարքում կարևորագույն տեղ են գրավում նվիրատուներն ու խորհրդատուները, որոնց գործողությունները ողջ համակարգում նպաստում են հեքիաթային սյուժեի զարգացման ու հանգուցալուման գործընթացին: Հեքիաթի գլխավոր հերոսը առանց օգնության ի գորու չէ լուծել իր առջև դրված խնդիրները: Նվիրատուների և խորհրդատուների կերպարային երանգապնակը ձևավորվել է դարերի ընթացքում և իր արմատներով գնում է դեպի մարդկային մտածողության խորքերը: Նրանք կարող են ներկայացնել տվյալ ժամանակահատվածի հասարակության ամենատարբեր շերտերը (թագավոր, պալատական, ծառա, դերվիշ, վաճառական, ջրաղացպան, որսորդ, հողագործ, ձկնորս, տերտեր և այլն):

Տավուշի հեքիաթներում նվիրատուն և խորհրդատուն երբեմն հանդես են գալիս միաժամանակ. նվիրատվությունն ուղեկցվում է խորհրդատվությամբ: Հերոսին ինչ-որ հրաշագործ առարկա փոխանցելիս նվիրատուն անպայման պետք է հերոսին տեղեկացնի, թե ինչպես պետք է այն օգտագործի: Կամ ընդհակառակը, որպեսզի հերոսը կարողանա իրականացնել խորհրդատուի ասածները, նրան տրվում է ինչ-որ միջոց՝ դժվարությունները հաղթահարելու համար: Այսպես, օրինակ, Շամշադինի շրջանում գրառած «Արա Գեղեցիկ» հեքիաթում հերոսը՝ թագավորի փոքր տղան, հոր կուրացած աչքերի բուժման դեղը փնտրելու ճանապարհին⁵ հանդիպում է դժվարությունների, որոնք հաղթա-

⁴ **Мелетинский Е.М.**, Герой волшебной сказки. Происхождение образа, Издательство “Традиция”, Москва-Санкт-Петербург, 2005, с. 7.

⁵ Այս մոտիվը համապատասխանում է Աարնե-Մոոմիստոնի «Ժողովրդական հրաշապատում հեքիաթների գործող անձանց գործառույթները ըստ հեքիաթ-

հարելու համար հերոսի թիկունքում հայտնված ծերունին օգնում է հերոսին ոչ միայն իր խորհուրդներով, այլև տալիս է նրան հրաշագործ առարկաներ՝ փետուր, գլխարկ, երկու բլիթ, օդ. «Առ Էս բլրիվը, ոտներիտ տակը կրսես անց կկենաս, Էտ կետք կկոխես անց կկենաս, կյանաս: Էս գլխարկը կլիխտ կտնես, տասնիրեք հատ դեմք կան շարքով կաղնած: Առաջնին կբրախես, երկրորդին սիլլա կտաս, երրորթին կբրախես, չորրորդին սիլլա կտաս, տիե՛ մինչև վերչ: Փափառը կլիխտ տըրած տու չես ըրևալու, օթ Էս տառնալու, աներևույթ ես տառնալու: Սիլլա կտաս, անց կկենաս: Տըռնն կլիխտվը չըանց կենաս, տոռն ձեղքովը կմտնես մեշը: Որ կրյանաս գլխարկը կիանես, մարթ կտառնաս, Էս երկու փաթիրն (բլիթ) էլ վեր կալ, կտանես, փլաքանի տակին երկու շուն ա կապած: Կմոտենաս, փաթիրը կես կանես, կեսը կտաս Զանգուն, կեսը կտաս Բլանգուն, կմտնես մեշը: Որ բաքավորը հրե քնած, սեղանի վրա մի շիշ կինի կա, սեղանի վրա մի խնձոր կա, տեղն էլ պատուհանը տըրած: Էտ դեղը վեր կունես ու տու կկյան»⁶:

Ծերունի նվիրատուն կամ խորհրդատուն Տավուշի հերիաթներում հանդես է գալիս տարբեր կերպարանքներով. նա կարող է լինել աստված (սպիտակամորուս ծերունու տեսքով), դերվիշ, ճամփաբաժանի ծերունի, սև և սպիտակ թել կծկող ծերունի (զիշերը և ցերեկը կարգավորող անձ), կյանքի փորձով իմաստնացած ծերունի (հերոսի հայրը, հորեղբայրը, քեռին կամ պապը), հերիմ, ջրաղացան և այլն: Հայ ժողովրդական հերիաթներում սովորաբար նվիրատվությունը և խորհրդատվությունն արվում է հերոսին օգնելու նպատակով, որպեսզի նա բարեհաջող հասնի իր առջև դրված խնդրի լուծմանը: Տավուշում բազմաթիվ են այդ-

ների տիպերի» միջազգային համացույցի AT 550 թվահամարով մոտիվին (տե՛ս A. Aarne, S. Thompson, The Typesofthe Folktale. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen. FF Communications. № 184. Translated and Enlarged by Stith Thompson, Second Revision, Helsinki, 1964, Academia scientiarum Fennica (first edition 1928, № 74)).

⁶ Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, **Խեմցան Է. Հ.**, Տավուշ, հ. 21 (հետայսու՝ ՀԱԲ 21), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 2000, № 4(4), «Արա Գեղեցիկ», էջ 30:

պիսի հեքիաթները, սակայն երբեմն հանդիպում են հեքիաթներ, որոնցում խորհրդատվությունը կամ նվիրատվությունը կատարվում է ի շահ խորհրդատուի կամ նվիրատուի՝ բազմաթիվ խոչընդոտներ ու արգելքներ ստեղծելով հերոսի ձանապարհին: Օրինակ «Զոմշուղն ու Մոմշուղը» հեքիաթում դերվիշը, դեռ ու դարման տալով անժառանգ ամուսիններին, նրանցից պահանջում է որ ծնված երկվորյակ տղաներից մեկին իրեն հանձնեն: Դերվիշը տղային տանում է հասունանալուց հետո միայն՝ այն նպատակով, որ նա անդրաշխարհից դուրս բերի իր համար կախարդական մոմակալը: Հերոսը չի հետևում դերվիշի խորհուրդներին և մնում է ստորերկրյա աշխարհում: Եվ դերվիշի մի նախադասությունը՝ «Արթեն սա էլ հե՞»⁷, ասում է այն մասին, որ նա այդպես շատ երիտասարդների է ուղարկել կախարդական մոմակալի հետևից, որոնց չի հաջողվել հետ վերադառնալ լույս աշխարհ:

Երբեմն հերոսը ծերունուց խորհուրդ է ստանում իր ազնվորեն աշխատած փողի դիմաց⁸ կամ ծերունին խորհուրդ է տալիս այն դեպքում, եթե համոզվում է, որ հերոսն արժանի է, որ ձեռք բերի անմահական խնձորն ու զուրը⁹:

«Արա Գեղեցիկ» հեքիաթում որպես նվիրատու է հանդես գալիս նաև կուրացած թագավորը՝ Ապրահամը: Թագավորի փոքր տղան՝ Արա Գեղեցիկը, երկար դեգերումներից հետո չի կարողանում զսնել հոր աշքերի դեղը և խնդրում է հորը՝ իրեն տալ այն ձին, որը սլանում էր մեծ արագությամբ¹⁰: Թագավորի կողմից իր որդիներին կամ որդիներից փոքրին ձի նվիրելը հանդիպում է Հայաստանի գրեթե բոլոր պատմաազգագրական շրջանների, աշխարհի ժողովուրոնների հեքիաթներում: «Կրտսեր եղբայրն ու Անջան դեր» հեքիաթում (AT 302) թագավորի քառասուն տղանե-

⁷ Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, **Խեմյան Է. Հ.**, Իջևան (Չորոփոր), հ. 25 (հետայսություն՝ ՀԱԲ 25), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 2008, № 10(10), «Զոմշուղն ու Մոմշուղը», էջ 72:

⁸ ՀԱԲ 21, № 16(16), «Հալալ աշխատանքը», էջ 98:

⁹ ՀԱԲ 21, № 10(10), «Զըհանի հեքիաթը», էջ 70, 71:

¹⁰ ՀԱԲ 21, № 4(4), «Արա Գեղեցիկ», էջ 26:

թից կրտսերը հորից պահանջում է իր պապի ձին¹¹, որպեսզի կարողանա քառասուն քույրերի որոնումների գնացած եղբայրների հետևից հասնի¹²: Մեկ այլ հեքիաթում (AT 550 + AT 513C) թագավորը հրեղեն ձին ձեռք բերելու համար հորթարածին է տալիս իր ամենայիմաստուն ձին, կախարդական սանձը և պարանը, իհարկե, դա արվում է հորթարածի կյանքի բովում իմաստնացած ծեր հորեղբոր խորհրդով. «Տղա ջան, կրյնան թաքավորին կասես, որ մի զամբիկ ծի, քու ամենածիերի էն իմաստուն զամբիկ ծին թամբի քեզ տա ու մի մեծ պարան էլ տա՝ թոկ: Էտ ծիուն կնստես, կրյնան ծովի ափին վե կլյան, տու կմտնես մի քարի քամակ, էտ ծին, որ պան ասես, խրինջալու ա, որ խրինջա մի քանի անքամ, էն հրեղեն ծին նրա ծենին պդի տյիւս կյա, հենց որ տյիւս եկավ, տու աշխաղիր էտ կախարդական սանձը նրան կյլինկը քցի, երփ որ քցեցիր կլուխը, արթեն ծին հարուր տոկոսով կենթարկվի քեզ, էն ժամանակը կքաշես ու կպիրես»¹³:

Հեքիաթներում առկա է թագավորի կողմից իր ապօրինածին զավակի համար տրվող թագավորական ծագումը խորհրդանշող թևկապի նվիրելու մոտիվը: Թագավորական թևկապի նվիրատվության մոտիվով պյուտեները ոչ միայն ապագա արքայազնի հետ էն կապվում, այլ նաև թագավորի հյուրընկալության ընթացքում հյուրընկալների տանը ծնված երեխայի կնքահայրը դառնալու փաստի հետ, որպեսզի սանիկը մեծանալուց հետո այդ խորհրդանշանով գտնի կնքահորը: Օրինակ՝ «Թաքավորի սանիկը» հեքիաթում թագավորը դառնում է աղքատ կնոջ տղայի կնքահայրը և ոսկե շղթայով մի արծաթե մեղալ է գցում երեխայի վիզը¹⁴:

¹¹ Զիու նվիրատվությունն ընդհանուր վիպական բնավորություն ունի և հատուկ է բոլոր վիպական ստեղծագործություններին: «Սասնա ծոեր» էպոսում արտատեր պառակի խորհրդով Դավիթը հորեղբորից պահանջում է հոր ձին, զենքն ու զրահը («Սասունցի Դավիթ», Հայկական ժողովրդական էպոս, Հայպետհրատ, Երևան, 1961, էջ 223-224):

¹² ՀԱԲ 25, № 5(5), «Կրտսեր եղբայրն ու Անջան դևը», էջ 42:

¹³ ՀԱԲ 25, № 7(7), «Հորթարածի հեքիաթը», էջ 62:

¹⁴ ՀԱԲ 25, № 6(6), «Թաքավորի սանիկը», էջ 48:

Տավուշի հեքիաթներում թագավորի՝ հերոսին արված նվիրատվությանը կամ խորհրդատվությանը երբեմն միջամտում են պալատականները, ծառայողները կամ թագավորական ընտանիքի անդամները (վեզիր, խոհարար, կոշկակար, դերձակ, թագուհի, արքայադուստր, արքայազն և այլն): Այդ միջամտությունները կարող են լինել և՝ ի նպաստ հերոսի գործողություններին, և՝ հերոսին իր ճանապարհից շեղելու նպատակով: Խորհրդատու և նվիրատու թագավորը կարող է լինել ոչ միայն հերոսի, այև դևերի մոտ գերի ընկած արքայադստեր կամ արքայազնի հայրը, ինչպես նաև հարևան երկրի կամ անդրաշխարհում գտնվող մեկ այլ թագավոր:

Հեքիաթի այուժեի զարգացման ընթացքին մեծ ներգործություն ունի նաև երիտասարդ աղջիկը իր խորհրդատվությամբ ու նվիրատվությամբ Տավուշի հեքիաթներում նա թագավորի աղջիկն է, հերոսի հարսնացուն կամ երիտասարդ կինը, դևերի մոտ գերի ընկած աղջիկը, դևի քույրը, հրեղեն աղջիկը, եղնիկ աղջիկը, գորտ-աղջիկը և այլն: «Թաքավորի տղեն ու զմրութ դուշը» հեքիաթում (AT 301) անդրշիրիմյան աշխարհում հանդիպած աղջիկներից թագավորի փոքր տղայի ընտրյալը խորհուրդ է տալիս նրան, թե եղբայրների դավաճանության դեպքում ինչպես դուրս գալույս աշխարհ. «Կրյնաս դվեր, հրենի ընդեղ տեղ կա, պլոշչադ, էսպես շինած քարից, կրյնաս ընդեղ, կնստես, ճամփա կրպահես, երեք դոչ պդի կյալ, մեկը՝ սև, մեկը՝ սպիտակ, մեկն է՝ կարմիր գույնի: Էն սևը նստես, թե սև երգիր կտանի, սպիտակը նստես, էս աշխարհը կհանի՝ ուր քո աշխարը, կարմիրը նստես, կարմիր աշխար կտանի: Լավ մտիտ ըլի»¹⁵:

Տավուշի հեքիաթներում բազմազան գործառույթներ ունի նաև պառավը: Մեծ մասամբ նա ընկալվում է որպես կախարդ, չար ու անիծող, սակայն կարող է լինել նաև բարեհոգի, զթասիրտ և հոգատար: Հեքիաթի հերոսը պառավին կարող է հանդիպել և՝ այս աշխարհում, և՝ այն աշխարհում, և՝ հյուրընկալվել նրա մոտ: Հյուրընկալ պառավը, անկախ այն բանից՝ հարուստ է, թե աղ-

¹⁵ ՀԱԲ 21, № 2(2), «Թաքավորի տղեն ու զմրութ դուշը», էջ 21:

քատ, շատ հաճախ բարի է և իր խորհուրդներով օգնում է հերոսին. նա երբեմն հերոսին իր որդին է համարում: «Թաքավորի սանիկը» հեքիաթում թագավորի համար ջուր տանող արարք հերոսից խլում է թագավորական տարբերանշանը և ինքը նրա փոխարեն ներկայանում թագավորին և աշխատում է թագավորի միջոցով վերացնել նրան. այստեղ մի յուրօրինակ խորհրդատու է խաբերա արարք, որի խորհրդով թագավորը անհնարին հանձնարարություն է տալիս հերոսին: Հուսահատված հերոսը փողոցում հանդիպում է մի պառավի, որի խորհուրդների օգնությամբ¹⁶ կարողանում է կատարել թագավորի հանձնարարությունը:

Տափուշի հեքիաթներում փնտրվող առարկայի կամ անձի որոնումների ձանապարհին հերոսի համար երբեմն խորհրդատու են դառնում դևը, դևի կինը կամ դևի քույրը: «Խար բլբուլի ախչիկը» հեքիաթում յոթգլխանի դևը թագավորի տղային խորհուրդ է տալիս՝ ինչպես ձեռք բերի Խար բլբուլը. «... Ճամփեն էլ շհանց տամ, բաղմանչու տեղն էլ ասեմ: Կըննան էս թուխտը վե կունես կտանես կտաս բաղմանչուն: Մի հատ խար ա, խարը պուկիլ դի քե տալ: Կտնես ծոցիտ ու ետ կտանաս... ետ չմտիկ անես, քեզ պես շատ-շատերը քյնացել են՝ քար տանել...»¹⁷: Մեկ այլ հեքիաթում նվիրատու է քառասուն դևի քույրը, որը հերոսին տալիս է մի կախարդական քլունգ, որի միջոցով նա պետք է կատարեր քառասուն դևի առաջադրած երրորդ պայմանը. «Դե վեր կալ, են քյլինգն էլ վեր կալ, հետո մի վելրո ճախ էլ կա՝ են էլ վեր կալ, քյնան ըստի-ընդի, ըստի-ընդի քյլինգի տու, էտ ճախերիցը վեր ածա, չոփերիցը վեր ածա, մինչև ընդի, մենակ քրմակետ հըռոոց, զյրոոց, հըրամու ծեներ. «Տարան, տարան», կյոռոց դի ըլիլ, ետքբետ ետ չմտիկ անես, դուդին էլ դի քար տանանալ, տու էլ»¹⁸: Այս հեքիաթում դուդին մի թռչուն է, բերդցի բանասաց Տիգրան Բաբայանի որակմամբ. «Դուդի դուշը գիղըմ է՝ ս վըերն ա, էն իսկական դշերը է, զիդուն դշերը, մարթկային լեզվով խոսող մեծ

¹⁶ ՀԱԲ 25, № 6(6), «Թաքավորի սանիկը», էջ 51, 52:

¹⁷ ՀԱԲ 25, № 8(8), «Խար բլբուլի ախչիկը», էջ 64:

¹⁸ ՀԱԲ 21, № 5(5), «Խազօղլու հեքիաթը», էջ 40:

դշերն են՝ չտեսնված սիրուն»¹⁹: Թռչունը, ի նշան երախտիքի, ողջ սյուժեի ընթացքում իր խորհուրդներով ուղեկցում է հերոսին ոչ միայն եղնիկ-աղջկան գտնելու, այլև նրան չար նվիրատուների (թագավորի կոշկակար, պայտար, դերձակ) խարդավանքներից զերծ պահելու գործում, որոնք փորձում էին իրենց նվերների (կոշիկ, ձի՝ ոսկե ասպազենով, հազուստ) միջոցով մոխրացնել եղնիկ-աղջկան և իրենց աղջկներին նրա փոխարեն ներկայացնել որպես խվական հարսնացու²⁰:

Տավուշի հեքիաթներում նվիրատու և խորհրդատու թռչունները բազմազան են իրենց տեսակով (ծիտ, աղավնի, դուդի դուշ, զմրութ դուշ, դուզբուն, արծիվ, հազարան բլբու) և գործառույթներով: Նրանք երբեմն հանդես են գալիս որպես կապող օղակ տարբեր աշխարհների միջև: Ի նշան երախտագիտության տրըված փետուրը կամ փետուրները օգնության են հասնում հերոսին կամ կրակին տալով, կամ իրար քսելով, կամ բերանով անցկացնելով, կամ ջրի մեջ զցելով: Երբեմն թռչունը համոզված չէ, որ խորհուրդներից հետո հերոսը կարող է հասնել իր նպատակին: Այսպես, հեքիաթներից մեկում Զմրութ դուշը երկու փետուր է տալիս հերոսին և ասում. «Դե առաջ փոքրը պետովըտ քաշես, տաննալ դես ծիտ, հետո մեծը կքաշես տաննալ դես ինձ նման դուշ, ու կրյնանք, աստված մեզ հետ, յա կկարանք կհասնենք, յա կարալ չենք»²¹: Այս պարագայում հերոսի տեղափոխությունը հակոտնյա պշիսարհ կարող է իրականանալ միայն կերպարանափոխությամբ թռչունի տեսրով (թռչունը հոգու խորհրդանիշն է):

Պակաս կարևոր դերակատարություն չունեն կենդանիները (ձի, աղյուծ, ոզնի, աղվես, գորս) և միջատները (մրջուն, բոռ, մեղու): Տավուշի հեքիաթներում իմաստուն կամ հրեղեն ձին հերոսի տրամադրության տակ է անցնում երբեմն որպես նվիրատվություն՝ հոր (թագավոր) կողմից, երբեմն հերոսն այն ձեռք է բերում խորհրդատուների կողմից մատնանշված ծովի հատակից, երբեմն կ ստանում է դեսերին հաղթելու արդյունքում: Չիու պոչից

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 38:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 43, 44:

²¹ ՀԱԲ 21, № 10(10), «Զքհանի հեքիաթը», էջ 72:

կամ բաշից պոկած մազը հեքիաթներից մեկում օգտագործվում է որպես բուժամիջոց հերոսի լեզուն բացելու համար. «Իմ թուրիցը (և յալիցը էլի, բաշիցը) մի իրեք մազ պուկի, ստաքանի մեշին ճիւր ածա, խմի, լեզուն պաց դի ըլիլ»²², «Քաշալը» հեքիաթում դևի կարմիր, սև, սպիտակ հրեղեն ձիերը, իրենց խնամելու համար, հերոսին իրենց մազերից տալիս են, որ նա դժվարության հանդիպելիս իրար քսի, որպեսզի նրանք հայտնվեն և օգնեն նրան²³, իսկ կարմիր ձին հերոսին խորհուրդ է տալիս, թե ինչպես ձեռք բերի թագավորի բուժման համար անհրաժեշտ առյուծի կաթը²⁴: Այս հեքիաթում աղյուծն էլ է դառնում մի յուրատեսակ նվիրատու, թեև հերոսը առյուծի կաթը ճարպկորեն ձեռք է բերում կարմիր ձիու օգնությամբ²⁵: Իսկ «Զոմշուղը և Մոմշուղը» հեքիաթում առյուծը նվիրատու է դառնում երախտագիտությունից դրդված. նա իր ոտքը բուժելու համար երկվորյակ եղբայրներից մեկին է նվիրաբերում իր երեք ձագերից մեկին²⁶: «Կախարդական մատանին» հեքիաթում աղքատ փայտվաճառ տղան չարաձձի երեխաների ձեռքից ոգնուն գնում է և ազատ արձակում: Ի պատասխան տղայի արած լավության ողնին լեզվի տակից մի մատանի է հանում, տալիս տղային և ասում. «Եթե ինչ կարիք ունես լիզվիտ տակին տի, տան քու կարիքը կյալ դի, քու նպատակտ կատարվիլ դի»²⁷:

Խորհրդատու կենդանիները հանդես են զալիս ոչ միայն հրաշապատում հեքիաթներում: «Աղվեսի պասը» կենդանական հեքիաթում աղվեսը զայլին խորհուրդ է տալիս գնալ անտառ դմակի հետևից, և խորամանկությամբ տիրանում է դմակին²⁸:

Դժվարությունները հաղթահարելու ճանապարհին հաճախ հերոսին օգնության են հասնում միջատները: Հեքիաթներից մեկում հերոսը թուրք գցում է առվի լայնքով, կամուրջ սարքում, որ-

²² ՀԱԲ 21, № 1(1), «Վրսկըրյաքիլ տղի հեքիաթը», էջ 20:

²³ ՀԱԲ 25, № 9(9), «Քաշալը», էջ 67:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 69:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ ՀԱԲ 25, № 10(10), «Զոմշուղն ու Մոմշուղը», էջ 73:

²⁷ ՀԱԲ 25, № 12(12), «Կախարդական մատանին», էջ 78:

²⁸ ՀԱԲ 25, № 99(99), «Աղվեսի պասը», էջ 233:

պեսզի միջոնավոր մրցյուններն անցնեն առուն: Վերջին մրցյունը թևի տակից երկու մազ է պոկում է տալիս նրան, ասում. «Քյնա, վըերդի տեղըտ նեղվի, մազերս իրար քսի, քու կոխվին եմ: Քասուն հրամու դևը քեզ օքնական»²⁹: Ընդհանրապես հայ ժողովրդական հեքիաթներում հերոսին խորհուրդ են տալիս նվիրած մազը, բուրդը կամ փետուրը կրակին տալ: Տավուշի հեքիաթներում բազմաթիվ են այնպիսի հեքիաթները, որոնցում խորհուրդ է տրվում մազերը կամ փետուրները իրար քսել: Ինչպես զիտենք, շիման արյունքում վերջին հաշվով առաջանում է կրակ և փետուրները կամ մազերը իրար քսելը կարող է հանգել կրակին տալու զաղափարին: Եվ սա տավուշյան հեքիաթների առանձնահատկություններից մեկն է, որ շատ քիչ է հանդիպում Հայաստանի մյուս պատմապատճենական շրջանների հեքիաթներում:

Տավուշի հեքիաթներում հանդիպում են նաև այնպիսի սյուժեներ, որոնցում նվիրատուն մարդ կամ շնչավոր արարած չէ: Այդպիսի նվիրատու, երբեմն նաև խորհրդատու կարող է լինել անտառը, աղբյուրը, ծառը, քարը, տերևը, կոճղը, զանգը և այլն, որոնք խորհրդանշում են հնագույն մոռացված իրողություններ և մրագնված կերպով պահպանում են նախնական մտածողության ու ծիսասպնդութային հավատալիքների հետքեր:

Այդպիսի ակամա նվիրատու է դառնում անտառը, երբ հերոսը որսի ժամանակ անտառում գտնում է լուս տվող փետուր («Հորթարածի հեքիաթը») կամ լուս տվող շապիկ («Դե ախչկա շարիքը»): Այդ իրերը հերոսին են տրվում ոչ փետուրի կամ շապիկի տիրոջ կողմից: Այստեղ անտառը միջնորդավորված նվիրատու է:

Բերենք մի օրինակ ևս, որտեղ գանգն է խորհրդատու: Հերոսի երկվորյակ եղբորը մի մարդու զանգ է հանդիպում, բանասացի որակմամբ՝ «չոր ոսկու», որը նրան խորհուրդ է տալիս՝ ինչպես դիմակայի կախարդ պառավին և վերակենդանացնի եղբորը. «Տղա, ախավերը քյնաց, բայց կախարդական պառավն առաջնե-

²⁹ ՀԱԲ 21, № 5(5), «Խազողլու հեքիաթը», էջ 38:

րուտ ա, ծեզ կախարդացնիլ դի, քար դի շինիլ՝ քար: Ծեզ հվաքեցք: Մինչի քու հասնիլը քյալ դես տենալ ախպերըտ քար ա տնառել: Ինչ պայման անի՝ նրա (կախարդի) պայմանին ստորագրես ոչ»³⁰:

Ինչպես տեսնում ենք վերը շարադրվածից՝ Տավուշի հերթաքններում նվիրատուի գործառույթները շատ հաճախ ուղեկցվում են խորհրդատվությամբ: Եվ զատել միմյանցից նվիրատուին, խորհրդատուին, հերոսի հրաշագործ օգնականներին, ինչպես նաև հրաշագործ միջոցները իրարից այնքան էլ հեշտ չեն, քանզի նրանք հերթաքններում հանդես են զալիս միմյանց հետ փոխկապակցված:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ Տավուշի հերթաքններում, ինչպես աշխարհի բոլոր ժողովուրդների հերթաքններում, մեծ ու անգնահատելի է նվիրատուների և խորհրդատուների դերը հերթաքի հերոսին առաջարված դժվարագույն խնդիրների լուծման գործընթացում:

Марине Хемчян – Даритель и советчик в тавушских сказках. – Устная традиция Тавушской области богата волшебными, животными и бытовыми сказками. Сказка - одна из старейших видов словесного искусства. Она корнями восходит к глубинам веков и остается путником человека до наших дней, доставляя ему большое эстетическое удовольствие. Ценностъсказки объясняется тем, что в ней воплощены идеи и чувства народа, накапливаемые веками. Тавушские сказки (особенно волшебные), как у всех народов мира, схематически имеют одинаковую структуру и действующие лица, соответствующими функциями.

Дарители и советчики занимают важнейшее место в ряду сказочных образов, действия которых во всей системе содействуют процессу развития и связь сюжета сказки. Главный герой не в состоянии решать проблемы, поставленные перед ним: его действия направляются или ему предлагаются средства, для преодоления препятствий. Образный репертуар дарителей и советчиков формировался в течении веков.

³⁰ՀԱԲ 25, № 10(10), «Զոմշուղն ու Սոմշուղը», էջ 74:

Хотя с виду кажется, что дарители и советчики разные образы, но в статье выявлены их общие черты, и часто даритель и советчик объединились в один образ (король, стариk, дервиш, конь, птица и т.п.).

Наблюдения показывают, что в тавушских сказках огромна и неоценима роль дарителей и советчиков в процессе решения труднейших проблем, предлагаемых герою сказки.

Marine Khemchyan – *Gift-Bringer and Adviser Figures in Tavush Folk Tales.* – The oral tradition of Tavush marz is rich with tales of magic and real tales. The tale is one of the oldest types of the folklore. It goes with its routes to the centuries and is accompanying human being up to today giving him great aesthetic satisfaction. The value of the tale is explained by the feelings and thoughts of the people exposed in it. The tales of Tavush (especially the fairy tales), as the tales of the all nations of the world, have identical scheme structure and actors with their corresponding functions.

In the list of the tale characters gift-bringers and advisers have very important role. Their actions in the whole system contribute to the process of the development and resolution of the subject. The main character of the tale cannot solve his problems without their assistance, his actions are directed by them and the means to overcome the obstacles are suggested by them. The character repertoire of the gift-bringers and advisers is formed in centuries.

Although from the first sight it seems that gift-bringer and adviser are different characters, in the article their similarities are exposed and often gift-bringer and adviser are united in one tale character (king, old man, dervish, horse, bird etc.)

The observations show us that the role of the gift-bringer and adviser in the process of the solving of hardest problems by the tale hero is big and essential.

Բանալի բաներ: բանավորավանդություն, հրաշապատում հեքիափ, իրապատումինեքիափ, հերոս, նվիրատու, խորհրդատու, այումե, զործառույթ:

Ключевые слова: устная традиция, волшебная сказка, бытовая сказка, герой, даритель, советчик, сюжет, функция.

Key words: oral tradition, magic tale, real tale, hero, gift-bringer, adviser, subject, function.

**ՇՆՈՐՀԻ ՍՏԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ
(ըստ հայկական հեքիափների նյութի)**

**ԵՎԱ ԶԱՔԱՐՅԱՆ
(ԳԱՍՀՀԱԻ)**

Հնամենի մտածողությամբ երկրի վրա կատարվող ամեն ինչ բացատրվում էր աստվածային կամքով: Գիտելիքի, ստեղծագործական ունակությունների, հերոսության, անսովորի ի հայտ զալը աստվածային միջամտության արդյունք էր: Հերոսացած նախնիներին, ցեղերի հիմնադիրներին համարում էին աստվածներից սերված: Հետագայում դյուցազունների ծնունդը եթե դադարել էր ընկալվել իբրև հենց աստծուց անմիջականորեն ծագած, ապա գոնե փորձում էին այլ, ոչ սովորական, գերբնական ծնունդ վերագրել նրանց: Եվ այսպես ստեղծվում են առասպելները:

Նույնիսկ մարդկության առաջընթացը համարվում էր մշակութային հերոսների կողմից աստվածներից գողացված կամ թույլատրված գիտելիքների, ունակությունների, հմտությունների արդյունք: Արարումը աստծո մենաշնորհն է: Նա է բոլոր գիտելիքների, ստեղծագործ հակումների աղբյուրը: Եվ եթե գերբնական ծագում ունեցողներին անսովոր կարողությունները տրված են ի ծնե, ապա մարդն այն կարող է ստանալ աստվածներից, գերբնական հակներից իբրև շնորհ, պարզե, նվեր: Շնորհներ են համարվում մարդկային զանազան ունակությունները, հմտությունները, ձիբքն ու տաղանդը, նաև ներքին ու արտաքին վայելչությունն ու հրապույրը: Շնորհը տրվում է մարդուն գերբնական հակների հետ հաղորդակցության ընթացքում, տեսիլքի կամ երազի միջոցով: Այդ մարդիկ աստծո կողմից ընտրյալներ են՝ մարզարեներ, սրբեր, վարդապետությունների հիմնադիրներ, ստեղծագործ ունակություններ, զորավոր հատկություններ ունեցող մարդիկ, որոնք ստանում են իրենց գործունեության «օրինությունը» աստվածային պարզեցի ձևով: Շնորհով այդ գործերը

«օրինականացվել» են, համարվել ոչ միայն աստծոն հավանությանն արժանացած, այլ հենց աստծուց պատրաստի մատուցված: Այսպես, Եհովա աստվածը Սինա լեռան վրա հայտնվում է Մովսեսին և նրան անձամբ փոխանցում քարե տապանակները, որոնց վրա Աստծոն մատու գրված էին տաս պատվիրանները (Ելից 31, 18): Մահմեդական վարդապետության սրբազն տեքստը՝ Ղուրանը Ալլահի գահի տակ է, երկնքում, որտեղից այն Զիբրայիլ հրեշտակը աստծոն կամքով հանձնում է Մուհամմեդին Խիր լեռան վրա (Ղուրան 41, 5): Տաս տարի քարայրում փակված Զրադաշտին աստվածահայտնության արդյունքում տրվում է մազդեցական վարդապետության շնորհը, Որմիզդով ներշնչված՝ նա գրում է Զրադաշտական կրոնի սուրբ գիրքը՝ Ավեստան¹: Սուրբ Հոգու թելադրանքով են գրվել Նոր Ուխտի սուրբ գրքերը Հիսուսի առաքյանների կողմից: Ըստ ավանդության, հայկական այրութենք Մեսրոպ Մաշտոցին է տրվել տեսիլքի միջոցով, աստվածահայտնությամբ: Կորյունը հայկական այրութենք անվանում է «աստվածատուր», «շնորհատուր պարզևներ»²: Իսկ ըստ Մովսես Խորենացու վկայության, սուրբ Մեսրոպը երկարատև դեգերումներից ու փնտրտուքներից հետո որևէ արդյունքի չհասնելով, ապավինում է աղորքի: «Եվ տեսնում է ո՞չ երազ քնի մեջ, ո՞չ տեսիլք արթուրյան մեջ, այլ սրտի գործարանում նրա հոգու աշքերին երևում է ազ ձեռքի թաք՝ քարի վրա գրելիս, այնպես որ քարը գծերի հետքը պահում էր, ինչպես ձյունի վրա: Եվ ոչ միայն երևաց, այլև բոլոր (գրերի) հանգամանքները նրա մտքում հավաքվեցին, ինչպես մի ամանում»³:

Հիսուսը շնորհատու է, նա առաքյալներին բուժելու շնորհ է պարզենում: Մինչ այդ դեւերին սանձել, հրաշագործ բուժումներ միայն ինքն էր իրականացնում, իսկ առաքյալներին այդ չէր հաջողվում: «Եւ նա կանչելով տասներկու առաքեալներին՝ նրանց գօրութիւն և իշխանութիւն տուեց բոլոր դեւերի վրայ, նաեւ

¹ Աղիշտան Դ, Հին Հավատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 327:

² Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Եր., Եր. համալս. հրատ., 1981, էջ 98:

³ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Եր., Եր. համալս. հրատ., 1981, էջ 405:

բժշկելու հիւանդութիւնները: Եւ ուղարկեց նրանց քարոզելու Աստուծոյ արքայութիւնը եւ բժշկելու ախտերով վարակուածներին» (Ղուկաս 9, 1-2):

Հիսուսը ինքն էլ աստծու կողմից էր շնորհի արժանացած: Նրա շնորհը կրկնակի է՝ ի ծնե, իբրև Աստծո որդի, հղացած Սուրբ Հոգու կողմից և, իբրև այդպիսին, նա գերբնական էակ է. Գաբրիել հրեշտակը ավետելով Մարիամին անարատ հղիության լուրը, ասում է. «Մի՛ վախեցիր, Մարիա մ, որովհետեւ Աստծուց դու շնորհ գտար: Եվ ահա՝ դու կը յդիանաս եւ կը ծնես մի որդի ու նրա անոնք Յիսուս կը դնես: Նա մեծ կը լինի եւ Բարձրեալի որդի կը կոչուի: Եւ Տէր Աստուած նրան կը տայ նրա հօր՝ Դաւթի աթոռը, եւ նա յափառեան կը թագաւորի Յակոբի տան վրայ, ու նրա թագաւորութիւնը վախճան չի ունենայ» (Ղուկ. 1, 30-33): Եվ ապա երկրորդ անգամ, արդեն երեսունամյա հասակում, Հորդանան գետում մկրտվելով շնորհի ստացման ընթացքն ավարտվում է ծիսական նվիրագործմամբ. «Երկինքը բացուեց, եւ Սուրբ Հոգին մարմնաւոր տեսքով, որպէս աղաւնի իջաւ նրա վրայ. եւ երկնքից ձայն եկաւ, որ ասում էր. «Դո՛ ի ես իմ սիրելի Որդին, որ ունես իմ ամբողջ բարեհաճութիւնը» (Ղուկ. 3, 21-22):

Այստեղ և ընդհանրապես, շնորհի ստացումը նույնական է նվիրագործմանը և՝ բովանդակալային, և՝ կառուցվածքային առումներով, ծիսական նույն մանրակերտն է (մողելը): Երկու դեպքերում էլ արդյունքը նոր կարգավիճակի ստացումն է, ոչ երկրային ուժերի հետ շփման շնորհիվ միստիկական հատկությունների ձեռքբերումը: Եվ շնորհ ստացողը, և՝ նվիրագործվողը անցնում են նույն ծիսական փուլերով՝ մեկուսացում, օտարում շրջապատից, փորձություններ, ապա ծիսական մահ և հարություն՝ նոր որակներով, ինքնահաստատում՝ շնորհիվ ձեռք բերված զորության:

Շնորհը տրվում է ոչ երկրային ուժերի՝ աստվածների կամ ոգիների կողմից, հենց նրանց իսկ ցանկությամբ և ընտրությամբ: Ընտրյալ են դառնում բարեգործ, բարեպաշտ, հալածյալ, տառապյալ, որբ, անզավակ, միայնակ, հասարակությունից դուրս

մղված անհատները, ֆիզիկական, հոգեկան ու բարոյական առանձնակի տվյալներ ունեցողները, որոնք կարողանում են անցնել իրենց բաժին հասած դժվարին ճանապարհը և դիմանալ բոլոր փորձություններին՝ անհաղթահարելի սովորական մարդկանց համար:

Փորձությունները տրվում են նույն իսկ ոգիների, աստվածային ուժերի կողմից, որոնք հայտնվում են ընտրյալին տեսիլքի կամ երազի միջոցով և հայտնում իրենց կամքը՝ ընտրյալի ապագա կոչման մասին, որը նա պարտադրված է ընդունել: Ընտրյալը անցնում է հոգեկան տառապալից շրջան՝ անձի երկվություն, ապրումներ, հիվանդագին երևակայության հարուցած զգայախարություններ, անկումային տրամադրություն, երբեմն հոգեխանգարման հասնող իրավիճակներ, որի դեպքում նա դադարում է նորմալ շփվել մարդկանց հետ, մեկուսանում է, աննպատակ թափառում ամայի վայրերում՝ հետապնդված ոգիներից: Այս տառապանքները տրվում են մարդուն իբրև ներքին ապրումներ: Ոգու հետապնդումներին նա ենթարկվում է էքստազի՝ հափշտակվածության մեջ, հմայված, կախարդված վիճակում: Ի վերջո հասնում է ճգնաժամային պահը, որի ժամանակ նրան ոգիները տեսիլքով տանում են այն աշխարհ, ապա «հարություն» տալիս իբրև նոր մարդ՝ օժտված գաղտնի գիտելիքներով, հրաշագործ զորությամբ: Այդպես են դառնում գուշակ ու հմայագործ, հերիմ ու զրբաց և բոլոր այնպիսի ունակությունների տեր, որոնց համար անհրաժեշտ է ներշնչանքի, ոգեշնչման պահը: Ոգեշնչման, ներշնչման պահին է, որ գուշակը շփվելով ոգիների հետ, նրանցից ստանում է տեղեկություններ ապագայի մասին, հեքիմը ոգիներից ստանում է տվյալներ հիվանդության և նրա բուժման ձևերի մասին, իսկ հմայագործը ոգիների օգնությամբ աներևակայելի հրաշքներ է գործում: Ոգեշնչում և ներշնչում՝ այսինքն ոգին մտել է մարդու մեջ և գործում է նրա փոխարեն կամ նրա շունչն անմիջապես դիպչում է մարդու շնչին: Դա ոգեղենության պահն է, եթե մարդն ինքը ոգու է վերածված, վերացած մարմնական, երկրային կապանքներից՝ անմիջական կապի մեջ է այն-

կողմնային էակների հետ, որոնցից ստանում է մտքեր, գիտելիքներ, զրություն և այնպիսի բաներ, որ հասու չեն սովորական մարդկանց: Ոգու հետ այդ կապը դառնում է տևական, ոզին հայտնվում է ցանկացած պահի, եթե մարդը զգում է նրա ներկայության կարիքը:

Ծնորիի ստացումը ծիսական բնույթ ունի, այն տեղի է ունենում աշխարիի կենտրոն խորհրդանշող սրբազն վայրում, գաղտնիության պայմաններում: «Տվածուրիկ» շնորհով մարդը նվիրագործում է անցնում՝ ի տարբերություն չնվիրագործվածների, որոնք զանազան հմտությունների, գիտելիքների փորձում են տիրանալ բացառապես սովորելով, փորձի ձեռք բերմամբ: Առավել հաճախ հմայական զրության ստացման ընթացքն ընդգրկում է այս երկու պահերը միաժամանակ: Բայց որոշ դեպքերում, ինչպես գուշակությունն ու հմայությունը, կախարդությունը առանց շնորիի հնարավոր չէ կիրառել: Միայն շնորհով օժտվածի, նվիրագործվածի բառերը, քրթմնջոցը, առարկաները, ջուրը և բոլոր այն բաները, ինչ կիրառվում են ծեսի մեջ, ձեռք են բերում հմայական հատկություն: Եթե ամեն ինչ նույնությամբ կրկնի նվիրագործում չանցածը, որևէ ազդեցություն չի ունենա, ջուրը կմնա իբրև սովորական ջուր՝ զերծ հմայական զրությունից, նույնը՝ արտասանված բառերը և մնացյալ ամեն ինչը: Դա է պատճառը, որ ամեն ինչի համար դիմում են զրբացին ու մոմ թափողին և ոզիների հետ շփում ունեցող այլ «մասնագետների», հակառակ դեպքում ամեն մարդ կզբաղվեր դրանով, և չէր լինի այդպիսիների դասը, որոնց քանակը առավել մեծաթիվ է եղել հնում՝ սնահավատության խավար ժամանակներում և ժամանակ առ ժամանակ ակտիվացել:

Ծնորիի ստացման մասին ազգագրական վկայությունները բազմաթիվ են, որոնց մի մասը զուտ իրական պատմություններ են՝ տվյալ ժամանակներին ներհատուկ հավատալիքներով պայմանավորված, մի մասը՝ բանահյուսական ծագմամբ գրուցներ, ավանդություններ: Նմանատիպ պատմություններ կան նաև հեքիաթներում, հիմնականում առասպելախառն, հավատալիքների

հնագույն շերտեր պարունակող: Եվ եթե իրական մարդկանց պատումներում շնորհը տրվում է հիմնականում երազի կամ տեսչիլքի միջոցով իբրև անիրական զգայախաբություն, պատրանք, ապա հեքիաթներում տրանսի (այնկողմնային վիճակի, հիպնոսի, հափշտակվածության մեջ լինելը) պահը բացակայում է, հեքիաթում այդ ոգիները հանդես են զալիս իբրև սովորական գործող անձինք և ազատորեն շփվում հեքիաթի հերոսների հետ, թեև պարուրված են որոշ խորհրդավորությամբ: Հեքիաթի հերոսը «անձամբ» է մուտք գործում անդրաշխարհ, սավառնում երկինք, քանի որ հեքիաթն ինքնին արդեն տրանս է, հնարանք⁴, որի ժամանակ և՛ պատմողը, և՛ ունկնդիրը մտովի փոխադրվում են այլ աշխարհ, վերանում իրականությունից, ոգևորվում՝ հմայվում: Նոյն ազդեցությունն են թողնում նաև արվեստի բնագավառները՝ թատրոնը, երգը, պոեզիան, կերպարվեստը և աշխատանքային գործունեության բոլոր այն տեսակները, որոնցում ստեղծագործական պահ կա, հնարանքի պահ, որը զալիս է ոգեշնչումից: Այդ պահը նման է արարման:

Հեքիաթներում, ինչպես նաև իրականության մեջ, շնորհի ստացման ձևերն ու եղանակները աչքի են ընկնում անշափ մեծ բազմազանությամբ ու տարատեսակներով: Ամենատարաբնույթ պատմություններն են պատմվում մարդկանց՝ ոգիների հետ հանդիպումների, նրանց հետ ունեցած հարաբերությունների մասին:

Հեքիաթներում երբեմն շնորհը տրվում է ծննդյան պահից: Իբրև կանոն, բարեպաշտ, զրկված, ամայի վայրում երկունքի ցավերը բռնած միայնակ, անօգնական կնոջ մոտ են հայտնվում ոգիները (դրանք հավանաբար չորեմուտ, ուրբաթամուտ, կիրակնամուտ ոգիներն են կամ դրանց հիշեցնող այլ՝ աղավնակերպ, կանացիակերպ բարի ոգիներ), օգնում կնոջը բարեհաջող ծննդա-

⁴ *Jivanyan A.*, Feary tales and goose flights. Story telling as trans //Գիտելիք և խորհրդանիշ, հավատալիք և սովորույթ: Միջազգային 2-րդ գիտաժողովի հոդվ. ժող., Եր., 2007. էջ 217-231:

բերել, ապա բարուրում են, անուն դնում, շնորհներ պարզեցում նորածնին:

Մի տարբերակում (ՀԺՀ⁵ XI, 233) թագավորն ու թագուհին արժանանում են որդի ունենալու բերկրանքին միայն այն ժամանակ, եթե հարստությունը, ունեցվածքը բաժանում են աղքատներին իբրև ողորմություն և իրենք էլ տարագրվում երկրից: Եվ ունեզուրկ, թափառական զույգին օգնության են հասնում երեք աղավնակերա ոգիներ, ազատում կնոջը երկունքի ցավերից, նորածին որդուն շնորհներ բաշխում, որով նա դառնում է անխոցելի, հզոր և դիմակայելով դժվարագույն փորձությունների՝ ի վերջո լավ ապագայի արժանանում:

Մի հերիաթաշարում հերոսուհին օրհասական պահին ս. Սարգսին է դիմում աղոթք-խնդրանքով և խոստանում իր թշնամուց (հարամի, դերվիշ, վիշապ) ազատվելու դեպքում փորի մեջ եղող մանկանը մատադ անել, և սուրբն օգնում է նրան: Մի քանի տարի անց սուրբը հայտնվում է ծերունու կերպարանքով (մի տարբերակում Մարիամ Աստվածածինն է պառավի կերպարանքով՝ ՀԺՀ XIV, 257-258) և հիշեցնում խոստումը: Մայրն իր դստերը հոժարությամբ հանձնում է ծերունուն: Ծերունին տեսնելով մոր երիմնապահությունը և դստեր խոնարի պահվածքը, զոհաբերությունն ընդունված է համարում, դստերը բաշխում մորը և շնորհներ պարզեցում նրան (ՀԺՀ IV, 285, VI, 66-67, X, 96, ՀԱԲ⁶ 20, 36 և այլն): Աստծուն, սրբին արված զոհաբերության (ողորմություն բաժանելն էլ է զոհաբերություն), աղոթքի դիմաց շնորի ստանալու օրինակները եզակի չեն: Սրբին ուխտի զնացած, խորոգ զոհաբերած և աղքատներին բաժանած ծնողների թույլ ու հիվանդ որդին սրբի շնորհիվ դառնում է հզոր փակեսան և նույնիսկ հաղթում ջրերի դեմք կտրող վիշապին⁷: Երազում աստված «ղվաթ» (զորություն, ուժ) է տալիս տղային, նա բոլորին զարմացնում է իր

⁵ Հայ ժողովրդական հերիաֆներ, հ. I-XV, Եր., 1959-1999: Այսուհետև՝ ՀԺՀ, հատորի թիվն ու էջը:

⁶ Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 20, Եր., 1999, էջ 36:

⁷ *Արվանձոյան Գ.*, Երկեր, հ. 1, Եր., 1978, էջ 443:

ուժով, դառնում «փակլան» (ՀԺՀ IV, 87): Անզավակ ամուսինները երկարատև աղոթքների շնորհիվ զավակի են արժանանում: Երեխայի ծնունդն ընդունում են աղջիկներ դարձած աղավնակերպ ոգիները և շնորհներ պարզեցնում նորածնին (ԷԱԺ⁸ Բ, 443, ՀԺՀ IV, 434): Շնորհատու գորավոր ուժ ունեն խոնարհված եկեղեցիները: Նրանք հարստություն են պարզեցնում, նպատակին հասցնում սրտանց աղոթողին, իրենց ավերակները խնամողին⁹:

Հստ ժողովրդական մտածողության, սրբի տված շնորհ է համարվում նույնիսկ տևական վարժանքներ ու փորձառություն պահանջող այնպիսի արհեստ, ինչպիսին լարախաղացությունն է¹⁰: Երազում ս. Կարապետի հայտնվելուց հետո աղքատ, որք ու հալածված պատանին զարբնում է ձիրքով օժտված, աղոթում է հովանավոր սրբին, ցատկում լարի վրա և զարմացնում բոլորին¹¹: Հավանաբար պարանի վրա, օդում ցատկեր կատարելն ու վայր չընկնելը վերագրվում է սրբի պահպանից զորությանը: Այդ շնորհը տարիներ անց ֆիզիկապես տկարանալուց հետո փոխում է իր բնույթը՝ մարդն առնում է տավիղը, երգում ու նվազում՝ որպես աշուղ: Աշուղ դառնում են «աստծու հրամանքով» (ՀԺՀ XI, 469), երազում եկած տեսիլքով: Սայաթ-Նովայի մասին հեքիաթ-ավանդությունը պատմում է, որ նա աստծուց եկած երազով իմանում և գտնում է վանքի բակի մի գերեզմանաբարի տակ գտնվող քամանչան, որին տիրանալով էլ շնորհ է ձեռք բերում: Այսինքն՝ այդ շնորհը առարկայանում է անդրաշխարհից բերված գործիքի մեջ, խորհրդանշելով ստեղծագործական ակունքների ոչ երկրային բնույթը, ստեղծագործողի անդրաշխարհ կատարած ճամփորդությունը:

⁸ Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Բ, Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1915:

⁹ Նավասարդեան Տ., Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, գ. 4, Տիղիս, 1888, էջ 90: Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 14, Եր., 1983, էջ 125:

¹⁰ Անտոնյան Յ., Շնորհ ընտրությամբ, չոփչու և լարախաղացի փոխկապակցությունը //Հայ ժողովրդական մշակույթ XIII, Եր., 2001, էջ 27-28:

¹¹ Բիբրակն, Կ-Պոլիս, 1900, էջ 658-660:

Շնորհի ստացման աղբյուր կարող է լինել կախարդական թոշնի սիրտը, քարածիկը, ջիգյարը, գլուխմն ուտելը: Դրանք ուտողը կա՝ մ իշխանության է տիրանում, կա՝ մ հարստության, կա՝ մ ցանկությունների կատարման (ՀԺՀ XIII, 271, ՀԺՀ IX, 376, ՀԺՀ XI, 165-170, ՀԺՀ V, 512-513, ՀԺՀ VI, 41, ՀԺՀ VII, 38 և այլն): Թոշունը հոգու, երկնային ոգիների խորհրդանշի է, միջնորդ երկնքի և երկրի միջև, նրա միջոցով աստվածային կամքն է փոխանցվում երկրային էակներին:

Անդրաշխարհ կատարած նվիրագործական ձանապարհորդության ընթացքում հեքիաթի հերոսը կամ հերոսուիին շնորհ է ստանում՝ կախարդական տարբեր գորությամբ օժտված տարբեր գույնի ջրերում մազերը օծելով կամ լվանալով (ՀԺՀ XIV, 196, 198, XII, 556, X, 94, 108, VIII, 388-389 և այլն):

Այս բոլոր ձևերը այլ աշխարհների՝ երկնքի ու ստորերկրայքի հետ շփման, դրա միջոցով միստիկական հատկությունների ձեռքբերման տարբեր դրսուրումներ են:

Հնադարյան մարդը շատ ավելի սերտ կապերի մեջ է եղել շրջակա բնության հետ, քան զարգացման հետագա առավել բարձր աստիճաններում գտնվելիս: Ոգեպաշտության (անիմիզմ) ժամանակներում նա ընկալել է բնությունը իրու շնչավոր էակների մի բազմազանություն և իրեն էլ համարել այդ բնության մի մասնիկը: Կենդանական առողջ բնազդներով օժտված, նա իր զգայարաններով որսացել է բնությունից, երկրի ընդերքից, տիեզերքից եկող ազդակները, որոնց հանդեպ այսօրվա մարդը խպառ կորցրել է ընկալունակությունը: Շրջապատը նրան թվացել է կենդանի, թրթոռն ու շարժուն, ամեն մի ծառ, ամեն մի թուփ, ծաղիկ ու խոտ թվացել է հոգի ունեցող, որոնք կարող են նաև հաղորդակցվել, խոսել իր հետ իրենց յուրահատուկ շրջունով ու ձայնով: Նրանց վերագրվել են խորհրդավոր, ծիսական ու բուժական հատկություններ: Սրբազն ծառերի, բույսերի պաշտամունքի արմատները ծնունդ են առնում այդ հնագույն ժամանակներից¹²: Այդ ժամանակներից են զայիս բույսերի բուժիչ հատկութ-

¹² Ֆրեզեր Զ.Զ., Ուկե ձյուղը, Եր., 1989, էջ 137:

յունների իմացումն ու օգտագործումը: Բույսին վերագրվել է միստիկական զորություն, և մարդն այն օգտագործելով, տիրացել է այդ զորությանը: Ամերիկյան հնդկացիների չերոկե ցեղի մի առասպելի համաձայն, կենդանիները որոշում են պատժել մարդկանց՝ իրենց որսալու համար, և ամեն կենդանու տեսակ մարդկանց մի հիվանդություն է ուղարկում: Բայց ահա բույսերը, լսելով այդ, որոշում են փրկել մարդկանց. ամեն մի բույս որոշում է մի տեսակի հիվանդության դեղ լինել: Եվ այսպես ծագում է բժշկությունը¹³:

Շումերական առասպելում Էնկի աստվածը շրջում է ճահիճներում, նայում խոտերին և մտածում որոշել դրանց ճակատագիրը՝ ինչի համար են ծառայելու դրանք: Դրա համար նա քաղում և ուտում է ութ տեսակի խոտերը, բույսերը և ճանաչում նրանց սրտերը (սիրտը հոգու զետեղարանն է): Իսկ երբ Էնկին հիվանդանում է ութ տեսակ հիվանդությամբ, Նինխուրսագ աստվածը այդ բույսերի ոգիներից ծնունդ է տալիս ութ բուժող աստվածներին¹⁴:

Հստ աստվածաշնչան լեզենդի, դրախտային ժամանակներում ամեն ինչ կատարյալ էր, և առաջին մարդիկ պատկերացում չունեին ցավերի ու հիվանդությունների մասին, որոնց ենթակա դարձան կնոջ անհնազանդության, իմացության ծառի պտուղը ճաշակելու պատճառով դրախտից արտաքսվելուց հետո միայն: Եվ այն ժամանակ նրանք աղոթում էին աստծուն, որ նա ցույց տա բույսերի, ծաղիկների, խոտերի, արմատների օգտակար հատկությունները, սովորեցնի բժշկել¹⁵:

Եթե հնում մարդիկ ազատորեն հաղորդակցվում էին շրջակա բնության հետ, նրա մի մասնիկն էին, ապա հետազոյում այդ կապը կտրվում է: Եվ հասկանալ բնության լեզուն ի գորու են քչերը: Դա շնորհ է, որ տրվում է ընտրյալներին:

¹³ *Дж. Фр. Бирлайн*, Параллельная мифология, М., 1996, с. 123-124.

¹⁴ *С.Н. Крамер*, История начинается в Шумере, М., 1991, с. 153-154.

¹⁵ *Դ. Ալիշան*, նշվ. աշխ., էջ 45:

Հայկական գանազան ձեռագիր և տպագիր աղբյուրներում վկայություններ են հասել առասպելական համասփյուռ ծաղկի մասին, որն ունի մեկ արմատ և արձակում է տասներկու ոստ, ամեն ոստի վրա՝ մի-մի գույնի ծաղիկ՝ տասներկու գույն: Այն աստվածաշնչյան Կենաց ծառի հայկական տարբերակն է. «Այն քաղաքին հրապարակին մեջ ու այն գետին մեկ կողմէն ու միւս կողմէն կենաց ծառ մը կար, որ տասներկու կերպ պտուղ կը բերէր: Ամէն ամիս իր պտուղը կու տաք: Այն ծառին տերեւները հեթանոսներուն բժշկութիւն կ'ըլլային» (Յայտնութիւն Յովի. 22, 2): Այս հազվագյուտ, հրաշագործ համասփյուռ ծաղկի մասին երգեր են հյուսվել¹⁶: Այն աճել է շատ քիչ վայրերում, որոնց նկարագրությունը տիեզերական կենտրոն է հիշեցնում՝ Բասենում, լեռնան կատարին, տաք, բուժիչ ջրերի կողքին, հատուկ նշաններ ունեցող երեք քարերի միջև: Փնտրում են ծաղկիը գիշերը՝ սրբազն խորհրդավորության պայմաններում: Դա պատճառաբանվում է ծաղկի՝ լուս արձակող հատկությամբ: Ծաղիկը հավաքվում է աստղաբաշխական արվեստի հատուկ ցուցումներով՝ տարվա հատուկ ամսին (Յով), հատուկ օր ու հատուկ ժամին, երբ լուսինը և տանուտեր համաստեղությունը հեռու կլինեն չար աստղերի բացասական ազդեցություններից, այսինքն բույսը տիեզերական, երկնային միայն դրական լիցքեր կկրի իր մեջ, և հավաքվում է ծաղիկը հատուկ ծիսակարգով՝ չկորցնելու համար իր գորությունը¹⁷: Իսկ այդ գորությունը հրաշագործ է, կախարդական: Ըստ Սրբանձոյանի, այն «կոյր աչքերուն լոյս կու բերէ»¹⁸, այսինքն՝ բուժում է կուրությունը, իսկ Մատենադարանի հիշյալ ձեռագրում ասվում է, որ այն խառնում են անուշ յուղի հետ, որը եթե քսեն ականջին՝ կլսեն երկնային ձայններ ու կհասկանան բոլոր լեզուները՝ մարդկանց, թռչունների ու գազանների: Եթե քսեն աչքին, բոլոր արարածներին կտեսնեն աչքի առաջ, եթե քսեն քթին, կզգան երկնային անուշահոտությունները, եթե քսեն լեզ-

¹⁶ *Սրբանձոյան Գ.*, Երկեր, հ. 1, էջ 513:

¹⁷ Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. 8397, էջ 61 ա - 2 բ:

¹⁸ *Գ. Սրբանձոյան*, նույն տեղում:

վին, կխոսեն բոլոր լեզուներով, նաև կենդանիների լեզուներով և ամենայն վարդապետություն կքարողեն, իսկ եթե մատներին քսեն, կտիրանան ամենայն արհեստի: Հայտնի են շամանական նվիրագործման ծեսերից ինչ-որ մոգական բույսերի քսուկներով բոլոր զգայարանները բացելու, նրանց հոգու տեսողությամբ ու լսողությամբ օժտելու մասին¹⁹, որով մարդը իր երկրային էությունից դուրս գալով, հաղորդվում է աստվածային ուժերին, նրանցից ստանում անտեսանելիին, անհասանելիին հասու լինելու կարողություն, որով բնության ու մարդկության բոլոր գաղտնիքները բացվում են մարդու առջև: Հայկական սույն ավանդության մեջ շնորհը պարզեցվում է «զրավոր», «հրաշագործ» և «մեծանուն» համասվյուռ՝ տիեզերական խորհուրդներ կրող, երկնային զորությունը մարդուն փոխանցող մոգական ծաղիկը:

Հստ հայկական հավատաիքների Համբարձման գիշերը ծաղիկներն ու խոտերը լեզու էին առնում և խոսում, ասում, թե որն ինչ ցավի դեղ է²⁰: Իսկ ստանողիք «համբարձում» են ասում մի դեղին ծաղկի, որը քաղում են վիճակ հանելու համար: Տոնի նախորդ օրը կանայք դաշտում ծաղիկը թելով կապում են, և ով այդ գիշեր կապած ծաղկի վրա պառկի, խոտերը նրան ձայն կտան, թե այսինչ ախտի դեղն եմ²¹: Սրանք ևս շնորհի արժանացման օրինակներ են: Համբարձման գիշերը այն խորհրդավոր պահն է, երբ կեսզիշերին իրար են միանում երկինքն ու երկիրը, տիեզերական ոլորտները, և այդ պահը տիեզերական «հայտնություն» է, որին արժանացողը դառնում է ընտրյալ, և այդ շնորհը հիմնականում բժշկելու, մարդկանց ցավերն ամոքելու ուղղվածություն ունի:

Սրբազն ծառերը ևս ոչ միայն բուժիչ, այլև շնորհատու հատկություն կարող են ունենալ: Հայկական մի հերիախում Քաջանց թագավորի «սեհրազ» երկրում (ընդերկրյա խորհրդավոր զորությունների խորհրդանիշ) «ուխտադրության» (այսինքն՝ սրբազն) ծառ (տիեզերական ծառի փոփոխակ) կա Սպիտակ

¹⁹ Թուագե Մ., Շամանիզմ. Կиев, 1998, с. 74.

²⁰ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 1, Ե. 1983, էջ 290:

²¹ Բիւրակն, Վ-Պոլիս, 1899, էջ 658:

սարի (տիեզերական առանցքի փոփոխակ) վրա, որից «խրատ առնելու» է գնում հեքիաթի հերոսը՝ Շիրին շահը.

«Կեթաս, կայսիս Փրեբաթման կարմնջին.

Խամբարձման էրկուշաբթին

Կտեսնես քո Բահրին» (ՀԺՀ III, 205-207):

Ծառը Շիրին շահին նվիրագործում է՝ նրան հեքիմ դարձնելով, հեքիմության շնորի տալով: Շիրին շահին ուղարկում է ծաղկներ ու խոտեր քաղելու, նրան հեքիմական գիտելիքներ տալիս, սովորեցնում այդ բույսերի անուններն ու հատկությունները: Եվ իբրև հեքիմ «գնաց Քաջանց քաղքին մեջ ի՞նչ խիվանդ մարդ իրան ուրթավ (պատահեց), սաղցրեց, քոր, թոփալ, խուլ, յարալի, գորեցուկ, հըմենն էլ սաղցրեց» (ՀԺՀ III, 207):

Շնորհները կարող են ծառայել զուտ անձնական նպատակների՝ հարստանալու, իշխանության տիրանալու, սիրած էակին հասնելու և այլն, կարող են նաև հասարակական արժեք դառնալ, ծառայելով մարդկանց: Կենդանիների, հավքերի, բույսերի լեզուն հասկանալու շնորի ստացողների մի մասը դրա միջոցով հարստության տեր է դառնում (ՀԺՀ V, 219-220, VII, 214, XIII, 188), դառնում իմաստուն (ՀԺՀ IV, 29, VI, 624, III, 336, 347), որոշ դեպքերում էլ դառնում են հայտնի հեքիմ, բուժում մարդկանց (ՀԺՀ X, 80-82): «ԶՃկութ օր կը դնե Ավշի Ահմադի բերան, աշքեր կը բացվին, ուրիշ ֆամ ու ֆարասաթ զիկա վրեն, հավքերն օր կը ճլվլան՝ զընդոնց լեզուն կը հասկընա, ծաղիկ ու ծաղկունք զելնան լեզու, մեկ կըսէ. «Ես իդա հիվընդութենի դեղ իմ», մեկ ել կըսէ. «Ինա հիվընդութենի», հեքիմներ Ավշի Ահմադից կը սորվին յրմեն դեղ ու դարման, ընդրցնե լե հեքիմութեն կը ցրվի աշխարք» (նույն տեղում):

Բազմազան են ոչ միայն շնորհների ստացման եղանակները, այլև դրանք պարզեցները: Կենդանիների, թոշունների լեզուն հասկանալու շնորի պարզեցնը ամենից հաճախ օձն է: Հեքիաթներում օձերն ունեն իրենց ստորերկրյա թագավորությունը, թագավորը, որը մարդկանց հետ խոսում է մարդկային լեզվով: Այդ հեքիաթները հիմնականում պատմում են մի որսորդի մասին,

որն ակամայից օգնում է բացահայտելու օճերի թագավորի հանդեպ կատարված դավաճանությունը: Օճերը ինչպես վրեժինդիր են իրենց շարիք պատճառողների նկատմամբ, նույնքան էլ երախտագետ՝ լավության դիմաց ու նաև խոստմնապահ: Օճերի թագավորը պատվիրակներ է ուղարկում որսորդի մոտ, որոնք նրան ուղեկցում են թագավորի պալատը և հորդորում հարստության, զանձի փոխարեն ցանկանալ, որ օճերի թագավորը թքի, փշի, ձկույթը կամ լեզուն պստի որսորդի բերանում, տա լեզվի տակի մատանին (ՀԺՀ V, 219-220, III, 336, IV, 273, VI, 624, VIII, 188): Հայկական հավատալիքներում օճերի թագավորը համարվել է հմայական զորության տեր: Օձը նաև խորիրդանշում է իմաստնությունը: Զորության հիմնական կրողը համարվել են ալմաստի պես փայլող կոտոշները կամ զիսի միջի ուղունքը: Եթե մեկը խելացի է, նախագուշակ, խորագետ, ասում են՝ օձու հլու (ուղունք) կա զլուխը²²: Ձեռք բերել լեզվի տակի մատանին կամ դիպչել նրա լեզվին, նշանակում է ստանալ նրա զորությունը, իմաստնությունը, այն փոխանցել իրեն: Որոշ դեպքերում, իբրև երախտագիտություն, նույն շնորհը պարզեւում է ձկների թագավորը, որին հերոսը կերակրել էր²³ կամ բռնված մանր ձկներին ետքել ծով (ՀԺՀ III, 346-347, 503):

Ձկների ու օճերի թագավորի կողմից շնորհը կարող է փոխանցվել հերոսին նաև ցորենի հատիկի կամ մի պուտ խմորի միջոցով, որը տրվել էր կամ իբրև երախտագիտության նշան օճերի թագավորից (ՀԺՀ IV, 379), կամ իբրև հարկ՝ ձկների կողմից²⁴: Շնորհ պարզեւում են ոգիները՝ մարդուն տալով ինչ-որ առարկա, իր, որը նա մշտապես կրում է իր մոտ կամ ուտելիք, որից համտեսում է, դրանով կարծես հաղորդվում ոգուն, նրանից ստանում նրա հմայական հատկանիշները: Ահա այս նվիրված հատիկից կամ խմորից թիսված հացով պետք է հաղորդվի թագավորը և ար-

²² Բենեկ (Սահակ Մովսիսյան), Հարք //Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 3, Եր., 1972, էջ 54:

²³ **Գ. Մըլքանձոյան**, նշվ. աշխ., էջ 438-439:

²⁴ Ազգագրական հանդէս, գ. X, Թիֆլիս, 1903, էջ 307:

ժանանա շնորհի: Բայց շնորհը, որ աստվածային ծագում ունի, տրվում է արժանավորին: Նույնիսկ մի տարբերակում դա հատուկ շեշտվում է. օձի թագավորի տված հատիկն ուտողը պետք է արժանի լինի դրա զորությանը, մաքրվի մեղքերից, «... սրա ուտողը պըետկ ա պարի մարթ ըլի, վըեր արժանը լի սըրա զորութինին, սըրա ուտողը ըշխարքիս տակին ինչ վըեր հավք ու թոշուն կա, նըհանց լուզուն կըհրսկանա, թէ արժանը ա, թող իրա չարույինը բըրախի» (ՀԺՀ VI, 380): Եվ ինչպես սովորաբար լինում է՝ շնորհը հասնում է բարի, անմեղ, զրկված, տառապանքներ կրած մարդուն: Հացթուխի թխած հացն այրվում է, նա, վախեցած թագավորի բարկությունից, մեկ ուրիշն է թխում սովորական այուրից, իսկ այրված հացն իբրև ողորմություն՝ տալիս մի թշվառ մուրացկանի կամ նրա որդուն: Քիչ անց այն ուտող աղքատ ծերունին երիտասարդանում է և սկսում հասկանալ թոշունների, ծառերի, ծաղիկների լեզուն և դառնում հայտնի բժիշկ՝ հոչակապոր Լոխմանի:

Հասկանալ թոշունների, կենդանիների, բույսերի լեզուն՝ նշանակում է ոգեղենանալ, վեր բարձրանալ մարդկային էությունից, տեսնել ու լսել հոգու զգայարաններով, ձուլվել բնությանը, կենդանական աշխարհին, դառնալ նրա մի մասը, հասու լինել բնության զաղտնիքներին²⁵: Ըստ հավատալիքների՝ այդպիսի հատկություններ կրում են ոգիները, զերբնական էակները, իսկ մարդը հաղորդակից է լինում այդ ամենին նրանց պարզեած շնորհով, մտքի պայծառացման պահերին ոգու վերածվում կամ ոգուն մարմնավորում իր մեջ: Սիրիրյան շամանը էքստազի մեջ վերածվում է կենդանու կամ թռչունի, այն ոգուն, որով ներշընչված է, խոսում է նրանց լեզվով, նրանց ձայները հանում՝ շրջապատի վրա թողնելով այն տպավորությունը, որ նա իրո՛ք խոսում է այդ կենդանական ոգիների լեզվով:

²⁵ Կենդանիների, թռչունների լեզուն հասկանալով մարդն իմանում է՝ ինչ պետք է լինի, տիրապետում բնության զաղտնիքներին, ինչը մարզարեական շնորհ ստանալու արդյունք է: Տես՝ **Էլլածե Մ.**, Շամանիզմ, с. 79.

Շնորհը, որը հաճախ տրվում է ինչ-որ մի կախարդական առարկայի միջոցով, երբեմն հաջորդում է նախապես «մասնագետի» մոտ գիտելիքների ու հմտությունների որոշ պաշար ստանալուն: Բայց այն տրվում է ոչ միայն դիպվածով, այլև կարելի է «նվաճել», ձեռք բերել մեծ ցանկության, համառության, անկուրում կամքի ցուցաբերման արդյունքում: Ազգագրական աղբյուրները պատկերում են «դավաթ նստելու» դժվարին ընթացքը, որի փորձություններին դիմակայելու դեպքում «դավաթ նստողը» հրմայական հատկություններով է օժտվում, իշխանություն ձեռք բերում զանազան գերբնական արարածների դևերի, ստանաների վրա, որոնք սկսում են ծառայել իրեն, կատարել նրա հանձնարարությունները: Բայց դրան հասնում են եզակի մարդիկ, որոնք մենության մեջ, մութ սենյակում առանց հաց ու ջրի նստում են, 40 օր շարունակ ճրագի լույսի տակ աղոթք կարդում, տեսիլքով անցնում մազե կամքով, հասնում դրախտ ու դժոխվ²⁶: Այս փորձությունները բնորոշ են նվիրագործման ծեսերին, որոնք անցնելով նվիրագործվողը շնորհի է արժանանում: Այդպիսիք են դառնում գրբաց ու կարդացվոր, կախարդություններ անում, համայիներ պատրաստում: Շնորհի ձեռքբերման նմանատիպ մի նկարագրության հանդիպում ենք «Խարիբն ու դարվեշ» հեքիաթում (ՀԺՀ XIII, թիվ 62, 471-475): Դերվիշներն առհասարակ աշքի են ընկել հմայական հատկություններով, հմուտ եղել կախարդությունների մեջ: Հեքիաթում Խարիբ անունով մշակը սիրահարվում է իր աղայի սիրուն կնոջը, գնում է իրենց քաղաք Եկած դերվիշի մոտ, որը «թուղթ կիշքեր, ֆալ կբանար» (ՀԺՀ XIII, 471), իմորում է, որ դերվիշը թուղթ գրի, որ գրավի տիրուհու սիրտը: Դերվիշը խոստանում է օգնել: Խարիբն իբրև գնում է, բայց գաղտագողի բարձրանում է դերվիշի տան կտուրը և երդիկից տեսնում, որ նա մի գիրք է հանում, կարդում, և նրա առջև բացվում է մի «սուփրա» աշխարհի բոլոր բարիքներով լեցուն: Դերվիշը թուղթը գրելուց առաջ պատմում է Խարիբին իր գլխով անցածը. դեռ պատանի տարիքում մայրը տանում է նրան մի դերվիշի մոտ, որ «թուղթ

²⁶ Փշրանք Շիրակի ամբարներից: Հավաքեց Ա. Միխիթարեանց // Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ա, Մոսկովա, 1901, էջ 233-236:

իշքել» սովորի: Ութ տարի սովորում է: Դրան հաջորդում է փորձարյունների ենթարկվելու հերթը, որի ժամանակ նա պետք է մի ամայի դաշտում իր շուրջը մի կլոր շրջան գծի, նստի մեջը, 14 տեսակ «դեղեր» ծխեցնի, 7 զույնի մոմ վառի, «անոթի ու ծարավ» նստի ու կարդա: «Մարդու հառջու չեշիտ-չեշիտ բաներ կիզան կընցնին, բըլե մարդ պետք չէ վախենա, մարդու բան չըն էնի, կրերին մարդու զիսուն ջաղցի քար կկախին, զմարդ կտանեն, մազե կարմընչից կընցուն, կրերին չախու զմարդու աչք կհանին, օր մարդը դիմացավ, հըմնուց վերջ կիզա փարիներու մեծ, կնստե վըր աթոռքին, կասե. «Հուզե՝ իտամ»: Դերվիշը ոսկի, արծաթ չի ուզում, այլ կնիք կամ փարու անզին քարը: Փարին տալիս է անզին, լուս տվող քարը, որը շփելիս՝ երկու արար են հայտնվում և ուզածն անում: Սակայն նրա քարը գողանում են: Ստիպված նորից գնում է իր ուսուցիչ դերվիշի մոտ: Այդ դերվիշը, որը կարող էր ամեն ինչ թռչել ու վառվող փոխ միջից հացեր հանել, համբարձվել երկինք, մի կախարդական զորությամբ զիրք է ունենում, որը միշտ մոտն է պահում: Մի օր, երբ դերվիշը քնած էր, աշակերտը առնում է նրա զիրքն ու փախչում, բայց դերվիշը գետինը ձեղքում, հայտնվում է նրա առջև և ետ վերցնում զիրքը: Չնայած դերվիշի սպառնալիքին, աշակերտը կրկին չի դիմանում գայթակղությանը և այս անզամ 15 թերթ է պոկում, որ դերվիշը չնկատի: Նա նկատում է, բայց որոշում է զիջել այդ 15 թերթը, որով էլ իր աշակերտն է սկսում դերվիշություն անել:

Շնորհի ստացման հանգամանքները հերիաթներում բազմաթիվ են ու բազմազան, բայց բուժման շնորհի ստացումն առավել ամբողջական ու հարուստ նկարագրություններ է պարունակում: Դրանցում նվիրագործման ծեսն առկա է իր բոլոր փուլերով ու դրսնորման բազմազանությամբ, բոլոր տարրերակներում նվիրագործողը՝ նույն ինքը՝ շնորհը պարզեցնը, օձն է՝ բժշկության աներկայելի ու հավերժական խորհրդանիշը: Սակայն դա արդեն առանձին դիտարկման նյութ է²⁷:

²⁷ Այդ մասին տե՛ս՝ Եվս Զաքարյան, Շնորհի վերուստ. բուժման շնորհը հայկական հերիաթներում // Շնորհի վերուստ. առասպել, ծես և պատմություն (Հոդ-

Ева Закарян – *Народные верования о получении божьих даров (по материалам армянских сказок)*. – По народным представлениям на земле все происходит по божьей воле, творческие навыки, знания, деловые качества идут от бога в качестве дара, награды, которые получает человек при общении с высшими силами, по их желанию и выбору, в видениях или снах. На ряду с этнографическими данными о получении даров существует множество подобных историй в народных сказках, которые содержат слои старинных верований. Дар представляется в результате молитв, добродетельства, подаяния милостины. Дар присуждается достойным, добрым, невинным, обездоленным, измученным людям. И в результате дара герой сказки приобретает необычные способности, понимание языка животных и птиц, магические, сверхъестественные силы, становится народным певцом, чернокнижником, знахарем, приобретает навыки врачевания.

Yeva Zakaryan – *People's notion on a gift of God (on the material of Armenian folktales)*. – According to people's imagination, everything on earth is granted by God. People's creative thinking, skills, abilities knowledge, business skills are granted by God as a gift or reward, which a man gets in the result of special communication with God, in accordance with his choice and desire through a vision or a dream. There are a lot of evidences of getting the gift of God in ethnographic data as well as in folktales, which contain ancient layers of beliefs. The gift of God is acquired through a prayer, charity or mercy. It is granted to one who is honorable, kind, innocent, deprived and suffering. Due to these gifts the hero of a folktale gets unusual abilities, such as a skill to understand animals' and birds' language, magic power, becomes an ashugh and a healer.

Բանալի բառեր: ժողովրդական, շնորհ, Աստծո նվեր, ազգագրական, աշուղ, բուժող, հերիապի հերոս:

Ключевые слова: народные, получени, божьих дар, этнографический, ашуг, целитель, герой сказки.

Key words: people's notion, gift, gift of God, ethnographic, ashugh, healer, hero of the tale.

Վաճների ժողովածու նվիրված Սարգիս Հարությունյանի 80-ամյակին), Եր., 2008, էջ 63-86:

«ՍԱՍՆԱ ԾՈԵՐ» ԵՎ «ՇԱՀՆԱՍԵ»
(Էպոսների համեմատական վերլուծություն)

ՀԱՍՏԻԿ ՎԱՆՅԱՆ
(ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ)

«Սասնա ծոեր» էպոսը պատմական ու առասպելաբանական, հայկական ու միջազգային բազմաթիվ սյուժեներով ու մոտիվներով կազմված մեծ վիպասանություն է: Այն, ինչպես հայտնի է, մեզ է հասել ասացողների միջոցով բերանացի պատմվելով՝ հանդես գալով Մշո, Մոլաց, Սասնա տիպաբանական խմբերով, տարատեսակ պատումներով՝ ի տարբերություն այլ ազգերի վիպական ավանդությունների, մասնավորապես իրանական «Շահնամե»-ի («Շահնամե»-ի), որը, իբրև գեղարվեստական երկ, ամբողջական կերպարանք է առել պարսից խոշոր բանաստեղծ Ֆիրդուսու (10-րդ դար) հմուտ գրչի տակ:

«Շահնամե»-ն վաթսուն հազար բեյթից (երկտող) բաղկացած ստվար դյուցազներգություն է, որը բովանդակության տեսակետից կարելի է բաժանել երեք մասի՝ դիցաբանական, դյուցազնական և պատմական: Այն ընդգրկում է աշխարհի ծագումից մինչև Իրանում արաբական տիրապետության շրջանը (7-րդ դարի առաջին կես), երբ Պարսկաստանը վերջնականապես նվաճվեց արաբների կողմից: Կառուցվածքային դիտանկյունից վիպերգությունում առանձնացված է հիսուն թագավորությունների պատմություն, որոնցից յուրաքանչյուրը, որպես կանոն, հագեցած է հերիաթների, զրույցների, ավանդությունների տարրերով¹:

Ինչպես հայտնի է, մեզանում փոխառության տեսության ներկայացուցիչ Բագրատ Խալաթյանցը «Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մեջ» (1901) ուսումնասիրությամբ փորձել է ցույց տալ, թե «Սասնա ծոեր» էպոսի մի շարք դրվագներ փոխառություն են

¹ Է. Աղայան, Դրվագներ Արևելքի գրականության պատմության, Եր., 1971, էջ 57-77:

պարսից էպոսից, որը և իրավացիորեն հերքվել է: Ըստ այդմ՝ երկու ժողովուրդների էպոսների միջև համեմատություն անցկացնելիս կիենվենք առասպելներում ու ոյուցազներգություններում առկա այն ընդհանուր վիպական գծերի վրա, որոնք անհնար է անտեսել ոչ միայն տարածությամբ մոտ և մշակութային հաղորդակցության մեջ գտնվող, այլև առհասարակ տարբեր ազգերի վիպերգությունների մեջ²:

Դիտարկենք այն ընդհանրությունները, որոնք առկա են երկու ժողովուրդների բանահյուսական երկերում՝ հայկական «Սասնա ծոեր»-ում և իրանական «Շահնամե»-ում, որի ոյուցազնական մասն են կազմում «Զալ և Ռուդարե», «Ռոստամ և Սոհրաբ», «Միավուշ» լայնակտավ պոեմները:

Ընդհանրություններից առաջինը կարելի է մատնանշել այն, որ ոյուցազունները **արագ աճում, զրաբանում** և դեռ մանուկ հասակում ցույց են տալիս իրենց գերմարդկային ուժը: Այդպես արագ են մեծանում մեր Սասնա ծոերը՝ Սանասարն ու Բաղդասարը, Սասունցի Դավիթը, թշնամի Մարա Մելիքը և պարսից ոյուցազունները, հատկապես Դեստան-Զալի որդին՝ Սոհրաբը: Հիշենք մեր երեքամյա Դավթին ու նրա ութ կամ տասնամյա ընկերներին, երբ վեզ խաղալիս կռվում են, Դավթիթը ում դիպչում է, նրա կամ մ ձեռքն է կոտրվում, կամ մ ոտքը.

...Ճանի վերա կռվըտան.

Վիր թիվ ետու ձեռ, թիվքիր թռան.

Վիր վուտքիր իտու, վուտքիր կուտրան.

Իրիք տղի թիվ թռավ.

Իրիք տղի վուտ կուտրավ³...

Այսպես կարելի է շարունակել «ուժի ձեռքից կրակն ընկած» մանուկ դյուցազնի անմեղ արկածների թվարկումը, որոնց հետեւանքն այնքան էլ անմեղ չէ:

² *Մ. Արեգան*, Երկեր, հ. Ա, Եր., 1966, էջ 400-424:

³ Սասնա ծոեր, հ. Ա, Եր., 1936, էջ 167, խմբագրեց պրոֆ., դր. Մանուկ Աբեղյանը, աշխատակցությամբ Կարապետ Ս. Օհանջանյանի (այս հատորից բերվող մյուս մեջերումների հղումները կտրվեն տեղում՝ փակագծի մեջ, կնշվի միայն էջը):

Արագ աձն ու զորացումը հատուկ է և իրանական մանուկ դյուցազնին՝ Սոհերաբին.

Մեկ ամսական հասակում նա կարծես լիներ տարեկան,
Փղի նման վիթխարի էր, Ռոստամ-Զալն էր իսկական:
Երբ լրացավ երեք տարին, նիզակն առավ, որ մրցի,
Ճինզ տարեկան հասակում նա նմանվում էր առյուծի:
Երբ լրացավ տասը տարին, Սեմենգանում չկար մարդ,
Որ նրա հետ ասպարեզում գնար մղեր ձիամարտ⁴:

Հատ խմելն ու շատակերությունը ևս դյուցազուններին բնորոշ գիծ է: Այդպիսին են մեր բոլոր ծուերը, նրանցից գլխավորը՝ Դավիթը, որն իր շատակերությունը մի առիթով փորձում է բացատրել այսպես. «Հալբաթ գութան քաշողը շատ հաց կուտե...»: Նա դեռ մանուկ հասակում առել-տարել էր ցաման ժամի հարիսայով լի պղինձը: Այդպէս շատակեր է նաև պատանի Ռոստամը.

Ռոստամ-Զալին խնամում էր տասը ծառա օրնիբուն,
Սակայն քաղցած էր մնում նա, հանց առյուծի ժիր կորյուն:
Նա օրական հինգ-վեց մորթած կենդանի էր ճաշակում,
Բայց տակավին չէր կշտանում, ախտրժակը չէր փակվում

(Էջ 183):

Տարածված մյուս մոտիվը զրից ուժ ստանալը, աձելն ու զռանալն է: Մեր էպոսում ջուրն անփոխարիննելի դեր ունի հատկապես այն պատճառով, որ մեր դյուցազունները նաև զրեղեն են, ծովային ծագում ունեն: «Զրային տարերի զրությունը,- «Փորձ մեր էպոսի դիցաբանության մասին» ուսումնասիրության մեջ գրել է Իսահակյանը,- այնքան գնահատված է եղել ժողովուրդների մեջ, որ էպոսների բոլոր դյուցազները, աղբյուրների ջուրը խմելով կամ ավազաններում լողանալով, մեծանում են, ածում, հզորանում»⁵: Այսպէս՝ Դավիթը ուժ ու զրություն է ստանում՝ Մսրա Մելիքի դեմ կրիվ գնալուց առաջ Կաթնաղբյուրի ջրի մեջ լողանալով: «Շահնամե»-ում էլ Ռոստամը, իր որդի Սոհերաբից պարտվելով, հրաշալի աղբյուրից ջուր է խմում, որ վերստանա իր առաջվա ուժը:

⁴ Ֆիրդուսի, Շահնամե, Եր., 1975, էջ 212 («Շահնամե»-ից բերվող մյուս մեջբերումների հղումները կտրվեն տեղում՝ փակագծի մեջ, կնշվի միայն էջը):

⁵ Այլ. Իսահակյան, ԵԺ 6 հատորով, հ. 5, Եր., 1977, էջ 159:

Ոռոտամ-Զալը, երբ ազատվեց սուր ձանկերից Սոհրաբի,
...Դանդաղ գնաց, ապա նասեց Զեմզեմ ջրի եզերքին,
Որ գեթ մի պահ հոգնությունից հանգստանա իր հոգին:
Կուշտ ջուր խմեց, ապա մաքրեց դեմքն ու լանջը իր փոշոտ,
Մաղթանք արեց նա Աստծուն խոսքերով մեղմ ու երկշոտ:
Աստված լսեց նրա ձայնը և ուժ տվեց Ոռոտամին,
Այնպէս արեց, որ Սոհրաբի դեմ հաղթանակ նա տանի

(Եջ 322-323):

Վիպերգերում դյուցազնական պատվախնդրության ու մեծա-
հոգության պահանջով պետք է իրար դեմ ենեն հավասար ուժե-
րով, հսկան հսկայի հետ պիստի մենամարտի: Մեր էպոսում Հա-
լսորը հանդիմանում է Դավթին բանակի մարդկանց մեջ արյու-
նահեղ կոտորած անելու համար՝ ասելով, որ նրա թշնամին Մըս-
րա Մելիքն է, որ Դավթին վայել է նրա դեմ կովելը, ոչ թե այդ «աղ-
քատ ու խեղճ» մարդկանց.

-Եղ շիվարներու մեղաց տակ մի՝ մըտնը.

Վո՞ր կա՝ թազա փեսայ ի, վո՞ր կա՝ մորեն մեկ ի.

Վո՞ր կա՝ զինք մընակ ի, նա տղա ունի, նա աղջիկ,

Մե կնիկ կա՝ թրղի տուն քաղցած, իկի.

Բիրադի զոռով, տփելով ի բիրի Մսրամելիք:

...Կինա խատ էն որ կոյիվ, ե՞ն ի քու դրւշման (199):

Ոռոտամն էլ հանդիմանում է Սոհրաբին, որը հարձակվել էր
հասարակ զինվորների վրա ու կոտորում էր.

...Տեսավ զորքի մեջ է մտել սեզ Սոհրաբը կովասեր:

... -Արյունախու մ, ո՞վ անզութ թուրք,- ասաց քաջը վշտա-

կեզ,-

Այս նահատակ զինվորներից ո՞վ է կովի կանչել քեզ:

Ինչու՞ ինձ հետ չկովեցիր, երբ կոչեցիր քեզ քաջայր,

Գաղտնի մտար փարախի մեջ, ինչպէս ազահ, սոված գայլ

(Եջ 304-305):

Ըստհանրությամբ հանդերձ, ինչպէս տեսնում ենք, կա նրբե-
րանգային տարբերություն. մեր էպոսում առկա է հերոսի միամբ-
տությունը և դրան համապատասխան՝ ալսորի խորհուրդ-խրա-

տը, իսկ իրանական էպոսում՝ հերոսի դիտավորությունը և համապատասխանաբար՝ սուր հանդիմանանքը:

Վերոնշյալ պահանջի թելադրանքով Իրանի և Թուրանի (Խոսրով շահի և Աֆրասիաբի) միջև պատերազմներից մեկի ժամանակ թուրանցի քաջերից մեկը՝ Փիրանը, առաջարկում է ձակատամարտի ելքը վճռել երկու կողմերի ըմբիշ-դյուցազունների մենամարտով, որի շնորհիվ հազարավոր մարդկանց կյանք է փրկվում:

Դյուցազնական կեցվածքի ու կերպարի անբաժանելի տարրն է նրա ձին, **հրեղեն ձին**, ինչպես մեր Քուրկիկ-Զալալին և Ռոստամ-Զալի Ռախչ (Սև) ձին: Հետաքրքրական է, որ ոչ միայն դյուցազնից, այլև նրա ձիուց թշնամին ձգոում է ազնվացեղ սերունդ ունենալ, Մեծ Միերին Մըսր հասցրած Քուրկիկ-Զալալուց՝ մըսրցիք, իսկ Ռախչ ձիուց՝ սեմենզանցիք՝ թուրանցիները: Բայց, ի պատիվ Քուրկիկ-Զալալու, պիտի ասել, որ նա իսկապես «իր հոռ թալեց Միերի գլուխ», այսինքն՝ դարձավ տուն՝ չենթարկվելով թշնամուն՝ ի տարբերություն իր տիրոջ և պարսից Ռախչ ձիու:

Տարբեր ազգերին բնորոշ առանցքային մոտիվներից է **հոր և որդու կրիվը**, որը տարբեր լուծումներ կարող է ունենալ. կամ երկուսն էլ ողջ են մնում, կամ՝ որդին է սպանում հորը, կամ էլ հայրն է սպանում որդուն: Պարսից էպոսում Թուրանի շահի դուստր Թեհմինեն, որին Ռոստամ-Զալն ամուսնության երկրորդ օրը թողնում է, մեծացնում է որդուն՝ Սոհրաբին, և ուղարկում հորը որոնելու: Իրանն ու Թուրանը թշնամական երկրներ են, և Իրանի հզոր Ռոստամը, կենակցելով Թուրանի արքայադրուստր Թեհմինեի հետ, հանցանք է գործում ու պատժվում դրա համար: Վիշպական նախնական պատկերացմամբ՝ հոր և որդու կրվի գլխավոր պատճառն այն էր, որ որդին մեծանալով մոր պատիվն է պաշտպանում՝ հորից վրեժ լուծելով: Սակայն ժամանակի ընթացքում վիշպական այդ գիծը համահարթվել է: Այսպես՝ պարսկական էպոսում Թեհմինեն մի գիշերվա մեջ դառնում է Ռոստամի օրինավոր կինը, իսկ մեր էպոսում Միերը Դավթի օրինավոր որդին է, նույնիսկ մի քանի պատումներում հոր ներկայությամբ է

ծնվում, այլ պատումներում՝ կնոջ մոտից Դավթի հեռանալուց հետո, կամ մայրական պապի տանն է ծնվում:

Հեռացող Դավիթը Խանդութին տալիս է, ինչպես Ռոստամը Թեհմինեին, մի ոսկի բազբանդ (ապարանջան), որ որդու թևին կապի: Ծնվում ու մեծանում է Մհերը, նրա հայրը չկա. նրան ապօրինածին են անվանում: Մհերը, ինչպես և Սոհրաբը ելնում են որոնելու իրենց հայրերին: Մհերը պատահում է հորը, որը մի մանկամարդ աղջիկ է բերում և հանդիմանում է նրան այդ աղջկա համար: Սասնա դյուցազնը վախենում է իր որդուց, ինչպես պարսից քաջը՝ իր զավակից: Մհերը հարձակվում է հոր վրա և ուզում է սպանել, այդ ժամանակ Դավիթն ասում է, որ եթե իրեն սպանի, իր կտրիճի ձեռքից ինչպես պիտի պրծնի: Դավիթը թևի ապարանջանից ճանաչում է որդուն, ինչպես Ռոստամը՝ Սոհրաբին: Բայց, ի տարբերություն մեր էպոսի, որտեղ հայրը միայն անհծում է որդուն, թե՝ անմահ լինես, անժառանգ, որը հիշեցնում է մեր հին Վիպասանքից եկող Արտաշես արքայի անեծքն իր որդի Արտավագրին, պարսից էպոսում հայրը միայն մահացու վերը տալուց հետո է ճանաչում որդուն՝ ձեռքին կապած քարը տեսնելով.

Ռոստամ-Զալը երբ որ տեսավ նվեր քարը թանկագին,
Պատառ-պատառ արեց բոլոր հազուստները իր հազի:
Նա ողբալով աղաղակեց. «Սպանեցի՛ քեզ, որդի՛,
Դու փառապա՛նծ, քա զ զորապետ, դու պարծանքը քո զոր
քի... (Էջ 328):

Մյուս ընդհանրությունն այն է, որ ինչպես նորածին Ռոստամ-Զալի, այնպես էլ մեր Փոքր Մհերի ձեռքի մեջ արյուն կար, որը դյուցազնական ուժի ու արյուն հեղելու նշան էր: Ռոստամի ծնունդը «Ֆարսի բլբուխ» (Փիրդուսի) գրչով այսպես է ներկայացվում.

Այդպես, դժվար աշխարհ եկավ առուծի ժիր մի կորյուն,
Պարթևական հասակ ուներ իր ծագումով զտարյուն:
Խոպոպները հրաշեկ էր, դեմքը՝ վարդի պես կարմիր,
Շողշողում էր արևի պես, առյուծ էր նա փոքր ու ժիր:
Երկու ձեռքի մեջ արյուն կար, երբ որ եկավ լուսաշխարհ,
Այդպիսի բան դեռ չէր եղել հողաշխարհում դարեդար...

(Էջ 178-179):

Իսկ երբ ծնվում է մեր Մհերը, Դավթին աչքալույս բերողներն ասում են. «Տղեն լավ տղա է, բայց իր մեկ ձեռքը սաղաթ է, խփուկ է. մարդ չի կըրնա բանա զիր ձեռք»: Եկավ Դավթին ու նստավ ու զմանուկի ձեռք մաժեց ու բացեց. տեսավ, որ զուլանթ մի արուն իր ձերի մեջն էր: Ասաց. «Հա յ, հա յ, զաշխարհք արեր է կաթ մի արուն, դրեր է իր ձեռու մեջ: Թե որ ըդի մնաց, ըդուր մոտեն զարմանալի բաներ կ'եղնի: Էդա,- գուշակում է Դավթը,- ինձնե շատ արունք պիտի էնա»:

Այս երկու հերոսների մյուս նմանությունն այն է, որ **հողը չի դիմանում նրանց ծանրությանը**, գետինը չի պահում, նրանց ոտքերը խրվում են հողի մեջ: Այս մոտիվը տարածված է նաև այլ ազգերի դյուցազներգություններում (այդպիսին է, օրինակ, ռուսաց Սվյատագորք):

Նման է նաև հայոց և պարսից **դյուցազնների սիրահարության դրվագը**, երբ դեռ չտեսած, միայն արված գովքով դյուցազնը սիրահարվում է գովերգվող գեղեցկուհուն: Հիշենք մեր Դավթին, որը սիրահարվում է Խանդութին՝ հափշտակվելով աշուղների այս գովքով.

«Կ'իրիշկիմ Խանդութ խաթուն, ձեռ-ոտ կալամով քաշած ի,
Ա ին, հալա տգո՞ կալամով քաշած ի.

Կ'իրիշկիմ՝ ետու եղնզքիր ոնդայով տաշած ի,

Ա ին, հալա ոնդայով տաշած ի.

Կ'իրիշկիմ՝ բաժն ու բալեն նման կը տեր Բրջա քաղաք,

Ա ին, հալա Բրջա քաղաք:

Կ'իրիշկիմ՝ աչքիր շինու կրխայ եր,

Խանդութ խաթնի աչքիր շինու կրխայ եր...

...Կ'իրիշկիմ՝ իրիսը կարմրութին նոան զինի եր,

Ա ին հալա նոան զինի եր...» (205):

Նույն կերպ Դեստան-Զալը Մեհրաբ շահի ծառայողի արած գովքով սիրահարվում է Մեհրաբի դուստր Ռուդաբեին:

Մինչ լուսաբաց շրջում էր նա, ո՞չ քուն ուներ, ո՞չ հանգիստ,
Ռուդաբեին չէր տեսել դեռ, բայց տանջվում էր դառնավիշտ

(Էջ 53):

Արտաքին նմանություն է առկա մեր Ծովինարի և Մեհրաբի դուստր Ռուդարեի գեղեցկության պատկերման համար արևն ու լուսինը որպես համեմատության եզր ընտրելու գեղարվեստական միջոցների միջև:

Ծովինարը արևուն կասեր.

-Դու դուրս մ' էներ, ես դուրս էնեմ.

Աղջիկ էնպէ ս խորոտ, էնպէ ս խորոտ,

Որ տասնուշորս ափուր լուսնին կը նմաներ,

Որ յոթ սարի ետևեն կ' էներ:

Ահա և Մեհրաբի դուստրը.

Մեհրաբ շահի ապարանքում կա մի նոճի սիրավետ,

Գեղեցկությամբ արևն է լոկ մրցում նրա դստեր հետ:

Կարմրավարդ այստեր ունի, կակաչի պէս շուրթեր ալ,

Նուան նման գեղեցիկ կուրծք, եղնիկի պէս թեթև քայլ:

Շրթունքները կարծես լինեն նրբաթերթիկ մանուշակ,

Լուսինն անզամ նրա առջև համարվում է թույլ ձրագ (Էջ 53):

Կանանց գեղեցկության հետ երկու էպոսներում էլ մրցում է նրանց խիզախությունը, խրոխտ ոզին: Իր խորոտությամբ ու քաջությամբ Դավթին համապատասխանող Խանդութին տրված ժողովրդի այն հանճարեղ բանաձևումը, թե՝ «Առյուծն աղյուծ է, եղնի էզ, թե որձ», այլ ձևակերպումով տեսնում ենք «Շահնամե»-ում: Ռուդարեին ընտրած դյուցազուն Դեստան-Զավլ՝

...Համոզվեց, որ գտել է մի կին իրեն հավասար,

Կյանքում չկա մի էզ աղյուծ, որ արուին չը որսա (Էջ 83):

Տղամարդու զենք - զրահի սովոր են մեր դյուցազուտիիներ Դեղձուն - Ծամը, Խանդութը, Գոհարը, նման մի կերպար է թուրանական զորքն առաջնորդող Սոհրաբի դեմ մարտնչող իրանուհի Գորդաֆերիդը՝ Գոսթենեմի դուստրը:

Հայոց և պարսից էպոսների միջև կան ընդհանրություններ կանանց ոչ միայն դրական, այլև բացասական հատկանիշների իմաստով: Հետաքրքիր է, որ այդ բացասական գծերով (ցանկասիրությունն, նենգություն) օժտված կանայք երկու դեպքում էլ օտար զարմից են: Խոսքը Ձենով Հովանի կնոջ՝ Սաղեի և Քավուս շահի

տիկնանց տիկին Սուլաբեկ մասին է: Ինչպես Սառյեն էր տեսնչում Սասունցի Դավթին և չկարողանալով հասնել իր նպատակին՝ Հովանին փորձում է համոզել, որ նրա եղբորորդի Դավիթը անարգել է իր պատիվը, այնպես էլ Սուլաբեն էր ձգտում շահին հավատացնել, թե Սիավուշը փորձել է իրեն բռնի տիրանալ:

Աստծուն օրինություն տալը, աղոթք հղելը, նրանից զորություն խնդրելը տարածված վիպական գծեր են որ միայն այս երկու, այլև տարբեր ազգերի վիպերգություններում: Նմանատիպ մոտիվ է երազի միջոցով ապագան, վտանգը կանխատեսելը, աստղերով ապագան գուշակելը: Հիշենք Ծովինարի կամ Ձենով Հովանի երազը, Սանասարի՝ Բաղրամարին օգնության հասնելը, երբ տեսնում է, որ նրա աստղը նվազել է, ինչպես նաև Ձենով Հովանի կողմից Դավթի աստղի խավարումը նշմարելը: Իսկ պարսկական գրեթե բոլոր լյուցազուների ապագան մորեթները աստղերի միջոցով են կանխտորշում.

«Շահնամե»-ից մեջբերենք աստղագուշակության մի դրվագ.

Ամեն մի մոգ ընտրեց հարմար իր հեշտացույց լուսատուն,

Մեկը լուսին, մեկը արև, երրորդը մի աստղաբույլ:

Այսպես երեք օր ու գիշեր աստղագուշակ ամեն մոգ,

Ցանկանում էր ինքը գտնել Զալի բախտը նախօրոք:

Ամեն մորեթ ուներ հինդու աստղատախտակ իր ձեռքին:

Այն օգնում էր հասկանալու գաղտնիքները երկնքի (Եջ 149):

Աստղին կարող է փոխարինել մատանի կամ այլ նշան. պարսից էպոսում այդպիսի նշան է Սիմուրդ հավլի փետուրը՝ տրված Դեստան - Զալին:

- Եթե մեկը քեզ չարություն ու նեղություն պատճառի,

Իմ փետուրը մոտեցրու՝ թեծ կրակին ու վառի՝ ր...

Իսկույն քեզ մոտ ես կթօշեմ Էլբորգ սարից ձյունաթազ,

Չէ՞ որ ես եմ մեծացրել, պահպանել քեզ թևիս տակ...

Զալին այսպես է օգնության խոսք տախս Սիմուրդ հավլը:

Անդրադառնանք նաև **Մհերի** անվան ստուգաբանությանն ու իրանական **Միթրա** աստվածության հետ նրա ունեցած աղերսին: Մհերի՝ արևի աստծո անունը համանման ձևերով հանդիպում է

թե՛ Հին Հնդկաստանում, թե՛ Հին Իրանում, թե՛ Հայաստանում՝ Մհեր, Մեկը ձևով, որ պահպանվել է հայերեն մեկյան բարի մեջ, Միհր ամսանվան մեջ՝ մեկեկան ձևով:

«Մհերի թեոգոնիկ ծագման արմատները,- գրել է Ավ. Խահակյանը,- թաղված են Վեդայական, իրանական-հայկական միֆոլոգիայի մեջ: ... Մհերը հայկական հեթանոսական Միհր աստծու անվան փոխված ձևն է: Վեդայական և զրադաշտական Միհր աստվածը հայերի մեջ կոչվում էր Միհր: Նա Սհուրամազդայի որդին էր, հոր զինակիցն ընդում չար, խավար, կործանիչ Սհրիմանի (Անզրա-Մայնի): Նա արև-աստվածն էր»⁶:

«Սասնա ծոեր» էպոսում Մհերի կերպարը բաժանված է երկու մասի. առաջինը Մեծ Մհերի՝ պապի կերպարն է, որն արտացոլում է ծագող արևի հատկանիշները, իսկ երկրորդը՝ Փոքր Մհերի՝ թոռան կերպարն է, որն ամփոփում է հոգնած, մայր մտնող արևի հատկանիշները: Շատ պատումներում Մեծ ու Փոքր Մհերները համբնկնում են: Պապը որսորդ է, սպանել է սև ցուլ (խավարի խորհրդանիշ), բայց Ցլասպան կոչվելու փոխարեն կոչվել է Առյուծածե, «քանի որ նրա կերպարի մեջ են ներհյուսվել Արևելքում Նեմեական առյուծին հաղթող Միթրայի, Հերակլի, թերևս նաև հին արևելյան Գիլգամեշի կերպարի հատկանիշները»⁷:

Ինչու՞ է Մեծ Մհերը կոչվել Առյուծածե: Ըստ ժողովրդական պարզ պատկերացման՝ կոչվել է Առյուծածե, որովհետև առյուծին երկու մասի է բաժանել՝ «ձևել»: Սակայն տարբեր ազգերի մեջ ընդունված է Արևի աստված Միհրին պատկերել առյուծի գլխով և մարդու մարմնով: Այդպես է պատկերվել նաև ուրարտական Խալդ աստվածը, որը կրակի, արևի խորհրդանիշն էր: Այսինքն՝ թե ուրարտական Խալդ, թե՝ հայկական Միհր և թե՝ պարսկական Միթրա աստվածները պատկերվել են առյուծի գլխով ու մարդու մարմնով և կերպավորել են արևը:

Դիտարկելով հայոց և պարսից էպոսների միջև մի շարք ընդհանուր գծեր՝ իբրև ամփոփում նշենք, որ ամեն մի ազգի դյու-

⁶ Ավ. Քասհակյան, ԵԺ. հ.5, Եր., 1977, էջ 162:

⁷ Հ. Օրբելի, Հայկական հերոսական էպոսը, Եր., 1956, էջ 116:

ցազներգություն յուրօրինակ է՝ ազգային հոգեկերտվածքին ու կենսակերպին բնորոշ առանձնահատկություններով:

Асмик Ванян – "Сасна црер" и "Шахнаме" (Сравнительный анализ эпосов). – Существуют общие эпические черты, которые невозможно игнорировать не только в эпосах народов, расположенных рядом и имеющих культурные контакты, но и в эпосах различных наций.

В докладе рассматривался ряд общих качеств, наблюдаемых между двумя эпосами соседних народов: армянским эпосом "Сасна црер" и персидским эпосом "Шахнаме" (наличие крови в руке новорожденного героя, его быстрый рост и развитие, употребление большого количества пищи и воды, получение силы от воды, дуэль с равными силами, борьба между отцом и сыном, процесс влюбленности, сочетание красоты и силы женских персонажей, предвидение будущего при помощи звезд и снов и т. д.).

Asmik Vanyan – "Sasna Tsrer" and "Shahname" (comparative analysis of epos). – There are epic general lines, which are not only impossible to ignore nations, who are in near distance of cultural communication, as well in lähiaika songs of commonly different nations.

In our report several commonalities - (the presence of blood in new born child-hero, the quick growing up and strengthening of heroes, overeating and too much drinking, gaining power from water, fighting with equal force, fight between father and son, the process of love, comparison of power and beauty in women images, the predicting of future by the dreams and star) - of Armenian "Sasna Tsrer" and Persian "Shahname" are observed in two epos of neighboring countries.

Բանափի բառեր: Էպոս, համեմատական վերլուծություն, էպիկական գծեր, ազգային, դյուցագուն, ջրից ուժ ստանալը, հավասար ուժեղություն մենամարտը:

Ключевые слова: Эпос, сравнительный анализ, эпические черты, национальный, герой, получение силы от воды, дуэль с равными силами.

Key words: Epos, comparative analysis, epic lines, national, hero, gaining power from water, fighting with equal force.

**ԽԱՆԴՈՒԹԻ ԿԵՐՊԱՐԻ
ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՍՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ
«ՍԱՍՆԱ ՇՈՒՐԻ» ՊԱՏՈՒՄՆԵՐԻ**

**ԱԼԲԱ ՂԱՐԵՔԱՆ
(Գավառի պետական համալսարան)**

Ինչպես <Սասնա ծուր> էպոսի յուրաքանչյուր կերպարի, այնպես էլ Խանդութի առումով պատումների քննությունը հանգեցնում է մի շարք իրողությունների բացահայտման, որոնք հնարավորություն են տալիս կատարելու եզրահանգումներ՝ էպոսում առկա հիմնական և ոչ հիմնական մոտիվների կապի, կին և տղամարդ հերոսների փոխհարաբերությունների ձիշտ ընկալման և գնահատման, կանանց կերպարների տիպաբանական քննությունների վերաբերյալ:

Հիմնականում այս տիպի համեմատական քննությունների ենթարկվել են զիսավոր հերոսները /Մ. Աբեղյան, Հ. Օքբեկի, Ս. Հարությունյան, Ա. Սահակյան և այլն/, սակայն պարզվում է, որ էպոսի կին հերոսուիիները նույնպես շատ հետաքրքիր առանձնահատկություններ են հանդես բերում էպոսի տարբեր տիպաբանական խմբերում: Դա հնարավորություն է տալիս ձիշտ հասկանալու և գնահատելու կանանց դերակատարումը զիսավոր հերոսների գործողությունների մեջ, կանայք հանդես են զալիս որպես կարևոր, սակայն նրանց լրացնող կերպարներ, նաև, իհարկե, որպես ինքնուրույն հզոր կերպարներ, որոնք զուգահեռներ ունեն համաշխարհային առասպելաբանության մեջ գործող կին դիցուիիների հետ: Ի դեպ, այդ հանգամանքը շատ առումներով օգնում է ավելի ձիշտ գնահատելու և նոր գծեր հայտնաբերելու զիսավոր հերոսների մեջ: Այսինքն՝ շատ դեպքերում կանայք հանդիսանում են այն բանալիները, որոնք հնարավորություն են տալիս էպոսի կերպարներն հասկանալու և գնահատելու ըստ էռության:

Մենք նույնպես փորձել ենք մեր աշխատանքներում կանանց կերպարների քննությանը նման մոտեցում հանդես բերել, քննել

նրանց դերակատարումները զիսավոր հերոսների հետ ունեցած փոխարարերություններում՝ հմբում անպայման ունենալով էպոսի տիպաբանական խմբերում նրանց շուրջ առկա մոտիվների հաճախությունն ու կայունությունը, ինչպես օրինակ՝ Դեղձունի կերպարը¹, Իսմիլի², Չմշկիկ Սուլթանի³ և Սաղեի⁴ կերպարները։ Այս շարքում բացառություն չէ նաև Խանդութի կերպարը։

Խանդութը կպոստմ կնոջ ամենամբողջական կերպարն է՝ շնորհիվ իր շուրջ հյուսված մոտիվների խտության և կայունության, որոնք ընդհանուր են կպոսի երեք տիպաբանական խմբերում։

Պատումների ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս մոտիվները իրենց կայունության և հաճախականության դրսերումներով բաժանել երեք խմբի։

Սռաջին խմբում մոտիվների այն շղթան է, որը առկա է երեք տիպաբանական խմբերում՝ իհարկե ոչ կանոնավոր հաճախականությամբ։ Մոտիվների այս շղթան կարելի է հետևյալ կերպ ներկայացնել.

• Խանդութը աշուղներ է ուղարկում Դավթի մոտ, որ գովեն իր գեղեցկությունը։

• Աշուղները հանդիպում են սասունցիներին /Ձենով Հովան, Քերի Թորոս, Վերգո/։

- Սասունցիները ծեծում են աշուղներին, որոնք փախչում են։
- Աշուղները հանդիպում են Դավթին։

¹ **Ա. Ղարիբյան**, Արկի պաշտամունքի արձագանքները <Սասնա ծոերի> կանանց կերպարներում. Դեղձուն ծամ կամ Քառասուն ձյուղ ծամ, ԳՊՀ Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան 2013, թիվ 15, էջ 552։

² **Ա. Ղարիբյան**, <Սասնա ծոեր> կպոսի կանանց կերպարները շարքից. Իսմիլի կերպարի քննությունը, ԳՊՀ Գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 14, Երևան 2010, էջ 409։

³ **Ա. Ղարիբյան**, <Սասնա ծոեր> կպոսի կանանց կերպարները շարքից. Չմշկիկ Սուլթանի կերպարի քննությունը, ԳՊՀ Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան 2011, թիվ 13, էջ 451։

⁴ **Ա. Ղարիբյան**, <Սասնա ծոեր> կպոսի կանանց կերպարները շարքից. Սաղեի կերպարը, ԳՊՀ Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան 2012, թիվ 14, էջ 405։

- Դավթի առաջ նորից գովում են Խանդութի գեղեցկությունը, Դավիթը նրանց ասում, որ ինքը որոշակի ժամանակից (3 կամ 7 օրից) հետո կզնա Խանդութի մոտ:
 - Դավիթը զնում է Խանդութի հետևից:
 - Դավթի հանդիպումը գութանավորների հետ և շատակերությունը:
 - Դավիթը գութանը կապում է ձիուն և վար է անում, հետո իրեն է կապում և ինքն է վարում:
 - Քառասուն փակլեանները ուզնկան են եկել Խանդութին:
 - Դավիթը հանդիպում է Խանդութի դռնապանին և վախից բարևում է:
 - Քառասուն փակլեանները Դավթի հետ քեֆ են անում:
 - Քառասուն փակլեանները ուզում են սպանել Դավթին:
 - Դավիթը ջարդում է քառասուն փակլեանների թրերը:
 - Դավիթը հանդիպում է Խանդութին Խաս բախչում /զյուլի բաղ/:
 - Դավթի համբույրը և Խանդութի ապտակը:
 - Դավթի <պնչերուց> արյուն է զալիս:
 - Դավիթը խոռվում և ցանկանում է մեկնել:
 - Դավիթը զայրանում է /Աստծուց խնդրում է, որ թշնամիները հարձակվեն Խանդութի հոր վրա, ցանկանում է ավերել Խանդութի քաղաքը/:
 - Դավիթը ճանապարհին կտրում է երկաթե կամ պողպատե պյունը, որը սկզբում չի ընկնում, ինչի պատճառով Դավիթը իրեն անհծում է, սակայն քամին զցում է պյունը, Դավիթը իրեն օրինում է և նորից վերականգնվում է:
 - Դավիթը կռվում է Խանդութի հոր թշնամիների դեմ և հաղթում է:
 - Դավիթը Խանդութին պատվիրում է, որ երեք կամ յոթ օրից չվերադառնալու դեպքում զա և իրեն զտնի դիակների մեջ թևի խաչը ճանաչելով:
 - Դավթի և Խանդութի մենամարտը, Դավթի հաղթանակը:
 - Դավիթը և Խանդութը ամուսնանում են:

- Միերի ծնունդը:
- Դավթի երդումը և երդմնազանցությունը:
- Դավթիթը տեսնում է, որ թևի Խաչ պատրազին /մսե խաչը/ սևացել է, Խանդութին զգուշացնում է, որ իր տեսածի մասին չբարձրածայնի:
- Խանդութը չղիմանալով բարձրածայնում է, Դավթը նրան նախատում է:

- Դավթիթը մեկնում է Չմշկիկ Սուլթանի հետ կռվելու:
- Դավթի մահը:
- Խանդութի ինքնասպանությունը:

Սակայն ինչպես նշեցինք, Խանդութի շուրջ հյուսված մոտիվները շատ ավելի հարուստ են, ինչի վկայությունը մոտիվների այն պայմանականորեն երկրորդ շարքն է, որը գործում է այս կամ այն տիպարանական խմբում և խոսում է էպոսի տվյալ տարածքում որոշակիորեն ինքնուրույն գոյության մասին: Այդ առումով հատկապես հետաքրքրություն են առաջացնում Մոկսի և Մշո տիպարանական խմբերը:

Մոկսի պատումներից մի քանիսում Խանդութը նստում է Թավրիզում. պարսիկ խանում է, (ՄԾ, Ա, 362, 517, 587)⁵, մյուսներում Խանդութը Խոյ քաղաքի խանումն է (Ա., 283, 446), ընդ որում Խոյը նույնպես Իրան է ընկալվում. «Խոյա քաղաք, Իրանա խուլը մեջ»: Երեք պատումներից մեկում Խանդութը Հալարա թագավորի աղջիկն է (Ա., 917), մյուսում՝ Օղան-Տողան թագավորի աղջիկն է (Ա., 679), ընդ որում այստեղ Օղան-Տողանը նույնպես հասկացվում է Հալարա թագավոր, քանի որ Խանդութին գովաբանում են Հալար քաղաքի հետ համեմատելով, «Խանդութ խանըմի ճակտի լենություն սենք, Հալապա զազ թամամ ի,...ինու հերկնութեն սենք, Քառասուն Հալապա զազ թամամ ի» (Ա., 679), թեկուց Օղան-Տողանի երկրի և անվան հետ կապված կան այլ կարծիքներ⁶, երրորդում Հնդու Համանար թագավորի աղջիկն է (Ա., 865), մնացած պատումներում չի նշվում Խանդութի հայրենիքը:

⁵ Սասնա ծուեր, ժողովրդական վեպ, հասոր Ա, Երևան, 1936: Այսուհետ նշ, ՄԾ:

⁶ *Մ. Պետրոսյան*, «Սասնա ծուերի» Օղան-Տողանի ծագման շուրջ, Պատմաբանասիրական հանդես, 1996, թիվ 3:

Ինչպես նկատում ենք, մոտ հինգ պատումներում Խանդութքը կապվում է Թավրիզի, Իրանի հետ, մնացած երեքում նա նոյնապես արևելքի հետ է կապվում, ընդ որում բուն հայկական հողից դուրս երկրների կամ վայրերի հետ: Հավանաբար սա փաստ է, որը մեզ հնարավորություն կտա մտածել Խանդութք անվան ստուգաբանության շուրջ, ինչը առանձին ուսումնասիրության նյութ է:

Մշտ պատումներում Խանդութքի հայրենիքը հիմնականում կապվում է Կապուտկողի⁷ կամ Կաղզվանի հետ, որոնք պատմական Հայաստանի սահմաններում են:

Խանդութքը Կապուտկողի խանումը կամ թագավորի աղջիկն է Մշտ հետևյալ պատումներում՝ ՍԾ, Բ, Ա մաս⁸, 81, 123, 244, ՍԾ, Բ, Բ մաս⁹, 287, 51, 513, 689, ՍԾ, Գ¹⁰, 536, 425: Մշտ պատումների մյուս խմբում Խանդութքը Կաղզվանի թագավորի /Վաշո-Մարզոյի աղջիկն է (ՍԾ, Բ, Ա մ., 30, 186, 305, 394, ՍԾ, Գ, 214):

Սոլկաց պատումներում Խանդութքի գուսաններին ծեծում է միայն Հովհանը, իսկ Մշտ պատումներում Հովհանի հետ միասին հանդես են զալիս Քեռի Թորոսը կամ Վերգոն:

Հաջորդ մոտիվը, որ գործում է և՝ Մոլկաց, և՝ Մշտ պատումներում, Դավթի հանդիպումն է Խանդութքի դռնապանի հետ: Այս մոտիվը բովանդակային առումով առանձնապես տարբերակումներ չունի. բոլոր պատումներում էլ Դավթը հանդիպում է դռնապանին, երկուսն էլ, միմյանց տեսնելով, վախենում են, վախից իրար բարևում են, սակայն Մոլկաց պատումներում եթե կա դռնապան, և դռնապանը անուն ունի, ուրեմն նա Համբոլն է, Մշտ պատումներում դռնապանի անունը Գորգի/Գորգիզ է: Պետք է նկատել մի շատ հետաքրքիր ընդհանրություն. երկուսի դեպքում էլ Դավթը ոչ միայն վախից բարևում է, այլ նաև հարգալից է նրանց հան-

⁷ Պատմական Կապուտկողը կոչվել է նաև Ընձաքիսար, գտնվում է Վանա լճի հարավային կողմում, հին Ռշտունիքում: Սասնա ծոեր, ժողովրդական վեպ, հատոր Բ, Բ մաս, Երևան, 1951, էջ 847:

⁸ Սասնա ծոեր, ժողովրդական վեպ, հատոր Բ, Ա մաս, Երևան, 1944:

⁹ Սասնա ծոեր, ժողովրդական վեպ, հատոր Բ, Բ մաս, Երևան, 1951:

¹⁰ Սասնա ծոեր, ժողովրդական վեպ, հատոր Գ, Երևան, 1979:

դեպ՝ նրանց համարելով իր քավորը: Քավոր Գորգիզը նույնիսկ Խանդութիւն միասին փորձում է զգուշացնել հարրած Դավթին ուղնկանների դավադրության մասին. «Սանհեր Դավիթ, Հռոի վնաստուն է, Վրաստուն չէ»¹¹:

Իսկ այն պատումներում, որտեղ դրնապանի անունը չկա, Դավիթը կարող է ոչ միայն անհարգալից, այլ նաև դաժան լինել, օրինակ մոլացի Հովանի պատումում Դավիթը Խանդութիւն դրնապաններին զարկում է պատերին¹², մոլացի Վարդանի պատումում Դավիթը դրնապանին համոզում է, որ մատը ճեղքից հանի, եթք սա մատը ցույց է տալիս Դավթին, Դավիթը մատը այնպես է սեղմում, որ ցավից դռնապանը դուռը բացում է¹³:

Միայն Մոլաց պատումներում առկա է մի գեղեցիկ մոտիվ, որտեղ Խանդութիւն քառասուն փակիւնների ներկայությամբ սիրո խնձորով հարվածում է Դավթին (ՍԾ, Ա, 34, 96, 683, 1072):

Խանդութ խանըմ իրեք դիր խնձոր կը թալի,
Իրեք դիր կը կը զարկի Դավթին:
Դավիթ ֆերզնիրու կըսի.
-Գինացեք Խանդութ խանըմին սեք,
Թուղ գա, ես տիսնամ (ՍԾ, Ա, 683):

Մոլաց պատումներում առկա է ևս մեկ գեղեցիկ մոտիվ. Խանդութը ոտաքորիկ գնում է Դավթի հետևից խնդրելով և համոզելով ետ բերելու նրան (ՍԾ, Ա, 453, 591, 643):

Դավիթ ձիու վիրիվեն, Սկնա դատնա, կ'ըիրիշկի,
Կը տիսնա՝ Խանդութ խաթուն Բիբիկ հիտևեն կը վազնը:
Էսքամ ժամանակ Խանդութ խաթուն Բիբիկ վուտ գետըն չը դրիիր,

Մկա բիբիկ դաշտը մեջ կը վազնի.
Վուտ հըմեն ելիր ի երուն (ՍԾ, Ա, 453):

Մոլաց պատումներում Դավթին ու Խանդութը ամուսնանում են և վերադառնում են Սասուն (ՍԾ, Ա, 40, 99, 217, 292, 369, 644,

¹¹ Սասնա ծոեր, ժողովրդական վեպ, հատոր Բ, Ա մաս, Երևան, 1944 , էջ 34:

¹² Սասնա ծոեր, ժողովրդական վեպ, հատոր Ա, Երևան, 1936, էջ 208:

¹³ Նույն տեղում, էջ 362:

690, 752, 928, 1017, 1080): Գրեթե նույն պատումներում էլ Դավթի ու Խանդութի Սասուն վերադարձի մոտիվի հետ հանդիպում է Չմշկիկ Սուլթանի կողմից նրանց ճանապարհը կտրելու և կովի հրավիրելու մոտիվը, նույն մոտիվը Մշո պատումներում կապվում է խլարցիների հետ:

Մոլաց պատումներում Մհերը ծնվում է հիմնականում Սասունում: Նույնպես Մոլաց պատումներում ավելի հաճախադեպ գործող մոտիվներից են հոր և որդու կոփիվը, Խանդութի միջամբ-տությունը:

Մշո պատումներում Դավիթն ու Խանդութը ամուսնանում են Կապուտիկող/ Կաղզվանում: Մնում են այնտեղ այնքան, մինչև ծնվում է Մհերը (ՍԾ, Բ, Ա մաս, 38, 89, 125, 403): Մի քանի տարուց հետո Մհերին թողնում են մայրական պապի տանը, իրենք վերադառնում են Սասուն:

Միայն Մշո պատումներում է Դավթի մահից հետո Վերգոն ամուսնության առաջարկ անում Խանդութին¹⁴ (ՍԾ, Բ, Ա մաս, 41, 91, 194, 323, Բ մաս, 521), ինչին չենք հանդիպում Մոլաց պատումներում:

-Խանդութ խանըմ, բը մըշ, բը մըշ, Դավիթ մըր, սարեմըն խոշ: (ՍԾ, Բ, Ա մաս, 41)

Ընդհանրապես, Վերգոն որպես սասուցի կամ Սասնա ծոերից մեկը, ավելի հաճախ կամ հիմնականում հանդես է գալիս Մշո պատումներում:

Մշո պատումներում հանդիպում է ևս մի մոտիվ, ինչը չի հանդիպում Մոլաց պատումներում. մահացած Խանդութի կրրծքերի կաթից սասունցիներն իմանում են Մհերի գոյության մասին, և Դավթի հորեղբայրը կամ քեռին և կամ երկուսը միասին

¹⁴ Վ. Քդոյան, Հայ ազգագրություն, Եր. 1974, էջ 159. «Ազգի ներսում արգելված է եղել նաև ամուսնանալ եղբոր այրու հետ: Այդ երևոյթը հայտնի է լսիրատ անունով: Լսիրատի առանձին դեպքեր արձանագրված են վաղ միջնադարում: Դրանցից մեկը Գնելի այրու Փառանձեմի հետ Արշակ քազավորի ամուսնությունն է: Եկեղեցական կանոններն ասում են «Անձեւալ որ առնէ գեղրաւր իւրոյ զկին, վասն զի ընդ եղբաւրն իւրում պղծի. Զի մի են նորա»:

գնում են Մհերին բերելու Սասուն (ՍԾ, Բ, Ա մաս, 42, 91, Բ մաս 166, 521, Գ, 284, 438, 503, 545,):

Բացի մոտիվների նշված շարքերից, առանձնանում են երրորդ խմբի մոտիվները, որոնք ոչ միայն կայուն չեն, այլ նաև բնորոշ չեն որևէ տիպարանական խմբի: Դրանք այն մոտիվներն են, որ հանդիպում են մեկ կամ ամենաշատը երկու անգամ և երբեմն անգամ բնորոշ չեն կերպարի ընկալման մեր պատկերացումներին: Այդպիսի մոտիվներ կան եպոսի գրեթե բոլոր կերպարների շուրջ, և Խանդութք նույնպես բացառություն չէ:

Խանդութիւն կապված այդպիսի մոտիվներից պետք է նշել գավաշեցի Համբարձում-Խապո Գրիգորյանի պատումը, որտեղ (միակ դեպքում) Խանդութքը Դևատան քաղաքի տերն է (ՍԾ, Ա, 1011-1012), դռնապանն էլ Սևակեռունգ դնն է, որի մատը Դավիթը այնպես է սեղմում, որ <արուն, արնաջուր դիվի մատից եթալ>:

Միայն մոկացի Հովքանի պատումում Խանդութն է համբուրում Դավիթին, և այդպես նշանում է նրան: Այս մոտիվը՝ համբուրի միջոցով նշանելը կամ իրենք դարձնելը կամ այդ ամենով հանդերձ խաչապաշտ դարձնելը, կապվում է հիմնականում Դավիթի հետ, քանի որ համբուրողը միշտ Դավիթն է, միակ դեպքն է, որ այս մոտիվը կապվում է Խանդութիւն հետ, ինչը նույնպես հաստատում է այն միտքը¹⁵, որ համբույրը նաև նշանելու արարողությունն է.

Խանդութ խաթուն լսավ ձեն, եկավ, Եկավ, Եսաց.-Դա՛վիթ,

Տու է՛ Աստված կը պաշտիս:

Եսաց խա՛, Որ Եսաց խա՛, խասավ Դավիթի գլոխ պագնից:

.....

-Ա՛յ Դավիթ,-Եսաց, քու նշան ի՞նչ կա, որ աստվածապաշտ իս:

Եսաց,-.....Խաչ Պատրազին վար իմ աջ թիվին:

.....

¹⁵ **Քոյսեն**, Ընտրության և ամուսնության ձևերը <Սասունցի Դավիթ> էպոսում, Պատմաբանասիրական հանդես, 1976, թիվ 1, էջ 84-99. «... խաչաձև համբույրը հնագույն իմաստով տարույացնում, յուրայնացում նշանակելով, միաժամանակ անհատական ամուսնության հաղթանակի նշան լինելն է մատնանշում»:

Խանդութ խաթուն խասավ, պագնից:

Ելավ երկու նշան, որ զԴավիթ առնը (ՍԾ, Ա, 212):

Միայն մոկացի Թումաս Պետրոսյանի պատումում է, որ Խանդութը իր ուզնկաններին պատուհանից դուրս է շպրտում.

Խանդութ էլ դուռ չբանա, խանի դուս.

Փանջարի դուռ կը բանա, Փանջարից կը շփոտի դուս.

Ըզվոր կընկնի գետըն, կը մեռնի (ՍԾ, Ա, 455):

Ընդհանրապես Խանդութի շուրջ հյուսված մոտիվների մեջ շատ կայուն և գեղեցիկ մոտիվ է, եթե չասենք միայն Խանդութին բնորոշող, նրա ինքնասպանության մոտիվը: Սակայն պատումների քննությունը բերում է նրան, որ այստեղ էլ կան <շերումներ>:

Սոկացի Թումաս Պետրոսյանի պատումում Մհերը սպանում է քեղիներին և Դավթին, ինքն էլ «կուրսվիր ի վերևեն»: Խանդութը ժամով-պատարագով թաղում է Դավթին և եղբայրներին, անիծում է, ասելով՝ «Աստված քակի Սասուն», ինքը վերադառնում է Խոյ քաղաքը, Սասունն էլ ավերվում է (ՍԾ, Ա, 212):

Կաձետցի Հովան Զոհրաբյանի պատումում Խանդութն է ուզում սպանել Դավթին, քանի որ Դավիթ <զուլում արեց> Սասունում, բայց ինքը չի կարողանում, մի ջադու պառավի ձեռքով է սպանում, որը տաքացրած գութանի խոփով հարվածում է քնած Դավթին և սպանում է (ՍԾ, Ա, 1126): Իսկ զութանի խոփով Դավթին սպանելու մոտիվը ընդհանրապես բնորոշ է Մոկաց պատումներին¹⁶:

Մոկացի Նախոն քեռու պատումում Խանդութը թույն է խմում ու մեռնում (ՍԾ, Ա, 45): Մոկացի Խապոյեց Զատիկի պատումում Խանդութը վշտից է մեռնում (ՍԾ, Ա, 102): Գավաշեցի Եղիազար Հակոբյանի պատումում Դավիթը սպանվում է Մշո Սուլթանի կողմից, Խանդութն էլ թողնում, զնում է Սասուն (ՍԾ, Ա, 868): Այսինքն՝ այստեղ չկա Խանդութի ինքնասպանության մոտիվը:

¹⁶ **Ա. Ղարիբյան**, «Սասսան ծռեր» Էպոսի կանանց կերպարները շարքից. Զմշկիկ Սուլթանի կերպարի քննությունը, ԳՊՀ Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան 2011, թիվ 13, էջ 451:

Այսպես է մեզ ներկայանում շրջանակը այն մոտիվների, որոնք հյուսված են Խանդութի շուրջ Սոլսի և Մշո տիպարանական խմբերում՝ ըստ պայմանականորեն բաժանված այն երեք հիմնական տիպերի, որոնք բնորոշում են Էպոսը տարբեր տեսանկյուններից. ա/մոտիվներ, որոնք բնորոշ են ընդհանրապես ամբողջ Էպոսին, թ/մոտիվներ, որոնք հանդես են գալիս որոշակի աշխարհագրական տարածքում միայն և Վերջապես գ/մոտիվներ, որոնք մտել են Էպոս տարբեր պատճառներով պայմանավորված (բանահյուսական ժանրերի /մասնավորապես հերիաթի/ ազդեցությամբ, ասացողներին բնորոշ մի շարք հատկանիշներով՝ սեռով, կրթությամբ, զբաղմունքով, նաև վարպետ-ասացողով, որից պատմողը լսել է, մոտիվները խառնելու կամ մոռանալու հանգամանքով և այլն):

Վերջում նշենք, որ պատումների քննությունը և մոտիվների տախտակների ստեղծումը շատ աշխատատար է և, բնականաբար, մեկ կամ նույնիսկ մի քանի աշխատանքների շրջանակում անհնար է այս թեման սպառել: Այստեղ մենք չանդրադարձանք նաև Սասնա պատումներին, որոնք առանձին քննության նյութ են:

Алина Карабян – *Сравнительный анализ образа Хандут по вариантам “Сасна прер”*. – В статье автор анализирует случаи, связанные с образом Хандут согласно вариантам Мокса и Мшо, и приходит к выводу, что образ Хандут в рассматриваемых вариациях эпоса представляется нам в 3 мотивах: а) мотивах, характерных для всех вариантов; б) мотивах, характерных лишь для вариантов определенной географической территории; в) мотивах, вошедших в эпос под разными причинами, и имеющих особые проявления.

Alina Kharibyan – *The comparative analysis of the character of Khandut according to the variants of “Daredevils of Sassoun”*. – The author has analyzed the incidents which reveal the character of Khandut according to the variants of Moks and Mush. The author came to the conclusion that the character of Khandut is presented with three motives in the variants of the

observed epic poem: a)motives typical to all the variants; b)motives typical to the variants only of certain geographical area; c)motives penetrated into the epic poem by different reasons and having special expressions.

Բանալի բառեր: Սասնա ծոեր, տարբերակ, Խանդութ, մոտիվ, տիպական, էպոս, Մոքս և Մուշ:

Ключевые слова: Сасна црер , вариант, Хандут, мотив, характерний, эпос, Мокс и Муш.

Key words: Daredevils of Sassoun, variant, Khandut , motiv, typical, poem, Moks and Mush.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՈՂՋՈՒՅՑՆԻ ԽՈՄՔ.....	3
ՀԱՅ ԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	
ՄԵԿԴԱՐՅԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԻ.....	5

ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

Խոսվածքային առանձնահատկություններ	
Բայազետի բարբառում.....	9

ՀԱՍՍԻԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Դիտարկումներ տուն և տնտեսություն	
իմաստային դաշտն արտացոլող	
բառանվանումների շուրջ	17

ԶԵՄՄԱ ԲԱՌՆԱՍՅԱՆ

Արարատյան բարբառի Լոռու	
խոսվածքում գործառող դերանունները	
(իմաստագործառական քննություն).....	30

ՀՈՒՄԻՆԵ ՂԱՍՈՅԱՆ

Առօրյա խոսքում գործածվող օտար բառերի և	
դրանց հայերեն համարժեքների խնդիրը.....	37

ՄԵՐԻ ՄԱՐԳԱՅԱՆ

Որոշ դիտարկումներ Երևանի	
խոսակցական լեզվի հասարակական	
տարբերակվածության վերաբերյալ.....	47

ԳԱՐԻԿ ՄԿՐՏՅԱՆ

Լեհահայ բարբառի ընդհանուր բնութագիրը	
և նրա վերացման պատճառները.....	54

**ՀԱՏԿԱՆՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ,
ՀԱՄԵՍԱՏԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ,
ՄԻԶԻՆ ՀԱՑԵՐԵՆ, ՈՃԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ**

ՆԱՐԻՆԵ ԴԻԼԲԱՐՅԱՆ

Հայկական բնականունների կառուցվածքը 69

ԱՆԻ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Ֆրեդերիկ Կորտանդտի հայերենագիտական
ուսումնասիրությունները 83

ԶԵՆԻ ԹԱՍՍԱՐՅԱՆ

Վրաց բառանյութը Հրաչյա Աճառյանի
«Արմատական բառարանում»-ում 95

ԱՐՍԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Փոխառյալ բառերը Ս. Էջմիածնի միաբանական
գերեզմանոցի տապանագրերում 103

ՎԼԱՇԻՄԻՐ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Մակարավանքի վիմագրերի անձնանունները
և դրանց ծագման հարցը 120

ԱԼԵՏԱ ՀԱԿՈԲՅԱՆ, ՆՈՐԱՅՐ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Տափուշի մարզի Արձիս գյուղի մանրատեղանունները
և դրանց հետ կապված ավանդությունները 130

ՀԱՍՍԻԿ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ

Բաղադրյալ երկրորդական ներկա ժամանակի
բարբառային կիրառություններ ու
միջնադարի բժշկարաններում 146

ԽԱՉԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հայկական ձեռագիր հիշատակարանի
պատմությունը. սկզբնավորումը և զարգացումը 155

ՄԵՐԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ	
Բարբառային բառերի ոճական արժեքը	
Տերյանի չափածոյում.....	176

ՀԱՅ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԷՍԹԵՐ ԽԵՄՉՅԱՆ	
Տավուշի ասույթաբանական բանահյուսությունը (ըստ 1970-90-ական թթ. հավաքած նյութերի).....	189
ԱՐՄԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ	
Համանուն-հարանունային դրսևորումները անեկդոտ-զվարձախոսություններում.....	206
ՄԱՐԻՆԵ ԽԵՄՉՅԱՆ	
Նվիրատուն և խորհրդատուն Տավուշի հեքիաթներում	223
ԵՎԱ ԶԱՔՄԱՐՅԱՆ	
Շնորհի ստացման մասին ժողովրդական պատկերացումները (ըստ հայկական հեքիաթների նյութի)	236
ՀԱՍՍԻԿ ՎԱՆՅԱՆ	
«Սասնա ծռեր» և «Շահնամե» (Էպոսների համեմատական վերլուծություն)	254
ԱԼԻՆԱ ՂԱՐԻԲՅԱՆ	
Խանդութի կերպարի համեմատական քննությունը ըստ «Սասնա ծռերի» պատումների	265

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱԼՄԱՐԱՆԻ
ԻԶԵՎԱՆԻ ՄԱՍՆԱՅՈՒԹ**

**ՀԱՅ ԳԻՏԱԿԱՆ
ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
100-ԱՄՅԱԿԻ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐ**

(25 մայիսի 2014)

Համակարգչային ձեռվորումը՝ Նարինե Դավթյանի, Կարինե Չալաբյանի
Շապիկի ձեռվորումը՝ Արմեն Պատվականյանի
Տեխ. խմբագրումը՝ Գարիկ Մկրտչյանի

Զափսը՝ 60x84^{1/16} : Տպ. մամուլ՝ 17.5:
Տպաքանակ՝ 100:

ԵՊՀ հրատարակություն

ք. Երևան, 0025 Ալ. Մանուկյան 1

ԴՐԱՄԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2015